Mircea Iorgulescu

CELALALT ISTRATI

Nota asupra editiei

Prima parte a cartii de fata („Tanarul Istrati") reconstituie, documentar si interpretativ, biografia lui Panait Istrati de la nastere (1884) si pana la plecarea lui din Romania in Elvetia (1916). Aceasta sectiune reproduce fara modificari continutul volumului *Spre alt Istrati* (1986); au fost insa actualizate referintele bibliografice.

A doua parte, integral inedita, evoca in acelasi spirit si cu aceleasi metode perioada celor patru ani petrecuti de Panait Istrati in Elvetia (1916-1920) si se incheie cu o reconstituire a imprejurarilor in care, dupa incercarea de sinucidere de la Nisa, din ianuarie 1921, a fost „descoperit" ca scriitor.

La „Addenda" figureaza cateva studii si cercetari despre aspecte controversate ale biografiei si activitatii lui Panait Istrati dintre 1924 si 1935, anul mortii sale. Cand nu exista alta mentiune, traducerile citatelor imi apartin.

Mircea Iorgulescu

Partea I
TANARUL ISTRATI

Prefata epica
sau
De ce *Spre alt Istrati*

Intr-una din ultimele zile ale anului 1982 mi-a cazut din intamplare in mana o carte ce avea sa-mi modifice existenta pentru o lunga perioada de timp. Fusesem in vizita la un poet, bun prieten si bun poet. Pe punctul de a pleca, l-am intrebat ce carti noi mai cumparase. Tineam, in vremea aceea, o rubrica saptamanala de insemnari critice la un mare cotidian si cautam intotdeauna sa scriu despre carti si autori care sa intereseze pe cat mai multi dintre cei cam o jumatate de milion de cititori ai ziarului, fara a face totusi concesii gustului comun. Pentru un critic lucrand la o revista literara si care in mod obisnuit scrie pentru un public oarecum specializat si oricum restrans era o experienta inedita si captivanta, mai ales ca aveam de invins multe prejudecati si inertii, pe ale mele in primul rand. Nu erau neglijabile nici ale altora. Desi inainte de razboi ziarele romanesti avusesera rubrici de foileton literar, si cei mai buni critici din epoca interbelica nu se exprimasera pe alte cai, aceasta traditie fusese in buna parte pierduta. incercarea mea nu era insa nici prima si nici singura, inscriindu-se in linia mai generala a spiritului de innoire si de improspatare manifestat in cultura si literatura romana incepand de la jumatatea anilor '60. De aceea consideram, intre altele, ca si selectia cartilor pe care le prezentam in insemnarile mele critice poate juca un rol important. intrebarea pe care i-o pusesem prietenului meu in acel sfarsit de decembrie 1982 nu izvora din simpla curiozitate, era motivata profesional. Poetul cumpara si carti pe care de regula criticii literari le ocolesc, romane de dragoste, de aventuri, sentimentale, melodramatice, politiste, umoristice, pe scurt, ceea ce se cheama in general si depreciativ „literatura de consum"; cumpara pentru sotia lui, de multa vreme bolnava, pentru care lectura ramasese una din putinele, foarte putinele, placeri posibile. Nu discut, acum, nici cita dreptate au criticii literari sa evite „literatura de consum", nici cata indreptatire are acest termen, nici cat de necesara ori de inutila este o asemenea literatura - sau daca e ori nu „literatura"; poate, cine stie, altadata! „Uite - mi-a zis prietenul meu -, a aparut un volum de Panait Istrati. Ar fi potrivit pentru rubrica ta." Panait Istrati?! Citisem ceva, foarte putin, in studentie, cam in acelasi timp vazusem si un film, o coproductie romano-franceza, ecranizarea unei povestiri. Amintirea impresiilor nu era deloc buna. Istrati devenise, apoi, un fel de proprietate exclusiva, existau specialisti, i se traduceau in romaneste din limba franceza prozele care-l facusera candva celebru, rescriindu-i-se de fapt opera, fiindca se spunea ca n-ar fi stapanit cum se cade nici limba sa materna, nici pe aceea in care se exprimase literar, fusese, stiam din auzite, eroul unui scandal cu implicatii politice, publicand o carte in care se dezisese patetic si vehement de credinte pana atunci tot patetic si vehement profesate si trecand, se zicea, de cealalta parte a baricadei... Iubind literatura, detest si baricadele, si cortinele, si zidurile. Istrati?! Am ezitat. Mai mult din politete, la insistentele prietenului, am luat totusi cartea.

Am ajuns acasa venind pe jos, rebegit de frig si obosit de mersul prin zloata in care declina implacabil zapezile cazute in Bucuresti. N-aveam chef de nimic, era prea tarziu sa ma apuc de ceva serios si prea devreme sa-mi inchei ziua. Plictisit, alaturi cu o cafea mai mult din obisnuinta facuta decat de nevoie, am inceput sa citesc din cartea luata de la prietenul meu. „Adrian strabatu, buimac, scurtul bulevard al Maicii Domnului, care, la Braila, duce de la biserica cu acelasi nume la Gradina publica": prima fraza din *Chira Chiralina.* Trecusem direct la text, sarind si peste prefata editorului, si peste prefata lui Romain Rolland, si peste prefata lui Istrati insusi. Deci: „Adrian strabatu, buimac...". *Buimac?!* Fara acest cuvant fraza ar fi fost oarecare, un inceput banal, desi bine taiat, energic, dintr-o data, cu numele personajului scos in planul dintai. O fraza introductiva clara, in genul „Marchiza iesi la ora cinci...", tulburata insa de acest neasteptat „buimac", fara indoiala elementul-cheie al enuntului, eruptie a insolitului in plin calm textual. Dupa cateva pagini, plictiseala si lehamitea disparusera. in zori, cand volumul era aproape in intregime citit, buimac -la propriu - eu insumi, abia asteptam sa se faca o ora convenabila pentru a-i putea telefona poetului: „Domnule, stii ca Istrati este un scriitor adevarat, un mare scriitor?".

Nu-mi amintesc daca intr-adevar i-am telefonat sau nu in acea zi. Volumul cuprindea cam o treime din opera literara a lui Istrati si, din scurta prefata a editorului, am inteles ca dupa multi ani de inexplicabila amanare (lucrurile inexplicabile sunt insa totdeauna usor de explicat) erau, in sfarsit, republicate o parte din versiunile in limba romana ale scriitorului insusi. Dintr-o fireasca si necesara nevoie de confruntare a impresiilor, am cautat sa vad cum fusese citit de altii. Ciudat! Desi nu se ocupase de el prea mult, critica interbelica era (cu o singura exceptie) mai aplicata decat aceea contemporana, care se reducea in realitate mai mult la platitudini ocazionale si la un fel de studii concepute in maniera unui referat tinut la o sedinta de reabilitare, Istrati aparand aici ca un personaj inzestrat cu un anumit talent, dar cam slab de minte, vag iresponsabil, si, in fond, criticii cu autoritate literara il ignorau aproape cu totul. Nu era de mirare ca, lasat pe mana articlierilor de serviciu si a specialistilor in dosare si reabilitari, lui Istrati i se confectionase o astfel de imagine, confuza si hilara deopotriva, insa mai presus de orice falsa, falsa, falsa de la un cap la altul, chiar si atunci cand continea elemente de adevar. Istrati *pitoresc, feeric, poetic,* Istrati cel care-l caracterizase pe Adrian Zografi, *alter-ego*-ul sau in fictiune, printr-o irepresibila si constanta „nevoie de a privi fara incetare in gheena sufletului omenesc"?! Asemenea unui cunoscut personaj gogolian, eram tentat sa exclam la

fiecare pagina din aceste studii, articole si exegeze „Minti! Minti! „, „Iar minti, minti...". Articolul pe care l-am scris atunci pentru ziar traducea, cred, destul de bine aceasta stare de spirit, recunosc, putin recomandabila in critica literara.

Dar nu stiam ca ma angajasem fara sa vreau pe un drum lung si intr-o aventura din care, iata, nu am iesit nici acum. Acel articol mi-a adus cunostinta - transformata intr-o prietenie de factura tipic istratiana - lui Alexandru Talex, caruia posteritatea lui Istrati ii datoreaza enorm. Cu ajutorul lui am citit integral opera lui Istrati, publicistica si corespondenta. Tot cu sprijinul lui Alexandru Talex am parcurs mare parte din ceea ce se scrisese, in Romania si in alte tari, inainte de razboi si in perioada contemporana. Era un material urias, intrecand, sub aspect cantitativ, de mai multe ori volumul operei literare, al publicisticii si al corespondentei lui Istrati, cu ale caror dimensiuni reale eram de acum familiarizat, fiindca nici pana in prezent nu este totul tiparit sau retiparit.

Convins ca in latura strict documentara toate investigatiile au fost facute, am inceput sa scriu o incercare de interpretare a biografiei si operei lui Istrati; urma sa fie o carte de 150-200 de pagini, cel mult, bazata pe datele si informatiile existente, acolo unde era cazul, nazuind sa propuna o alta imagine, nu stiu daca „mai adevarata", dar sigur - in intentie, cel putin - mai actuala, inlaturand anumite clisee, reliefand substratul problematic al unei literaturi ce paruse a izvori dintr-un pur instinct si era de fapt expresia unei constiinte precis articulate in toate planurile (estetic si moral, in primul rand), punand totul in relatie cu literatura secolului etc.

Scrisesem mai mult de jumatate din cartea astfel proiectata cand, printr-o intamplare, am vazut undeva o copie a actului de nastere al lui Panait Istrati. Surpriza: luasem data lui de nastere dintr-o monografie al carei autor exclamase „din fericire, dispunem de certificatul sau de nastere", asadar motiv de indoiala nu exista, insa data pe care o dadea era gresita, elementar gresita: citind probabil superficial actul, monografistul confundase ziua inregistrarii cu ziua nasterii viitorului scriitor. Dintr-o data circumspect, am inceput sa verific prin sondaj si alte informatii: data debutului, colaborarea la publicatiile socialiste in epoca anterioara primului razboi mondial, modul in care l-a descoperit Romain Rolland etc. Si, din nou, surpriza dupa surpriza: fara sa am nici o veleitate de istoric literar, am gasit ca in realitate Istrati debutase mai devreme decat se stia, la 22 de ani; ca de la aceasta varsta si pana la plecarea in Occident, in 1916, publicase un numar considerabil de articole, reportaje, schite literare, pamflete etc, totul putand alcatui un volum de 300-400 de pagini; ca lui Romain Rolland i-a fost semnalat de un ziarist de la *L'Humanite* cu formula „un Gorki roman", pe care autorul lui *Jean-Christophe* a modificat-o in... „un Gorki balcanic" s.a.m.d.

In aceste conditii, necesitatea unei reconstituiri documentare cat mai fidele, pornind de la o investigatie integral noua a tuturor surselor ce-mi erau accesibile, a trecut in primul plan. A trebuit sa abandonez ce scrisesem pana atunci, dar nu am putut sa renunt la ideea interpretarii faptelor in sensul alcatuirii unui portret spiritual; de altfel, acelui „alt Istrati" pe care-l intrevazusem la lectura operei ii corespundea, iata, si un alt Istrati revelat de informatii si date pana acum ori nestiute, ori superficial analizate.

Una dintre consecintele schimbarii proiectului a fost cresterea dimensiunilor initial prevazute ale lucrarii. Am distribuit de aceea intreaga materie in cateva parti, cea dintai - cartea de fata - fiind consacrata *tanarului Istrati*. Un personaj aproape necunoscut, cata vreme in monografiile de pana acum nu i s-au acordat decat cel mult cateva zeci de pagini; si pe care a trebuit sa-l descopar si deopotriva sa-l inventez. Nu pot spune, asadar, „acesta e Istrati! „ ci numai, eventual, „acesta e un alt Istrati". Fiindca, sunt convins, exista si altii; de aceea exista critica literara: spre a-i descoperi si inventa. Poate, stiu eu cand si unde, un alt critic va citi „Adrian strabatu, buimac, scurtul bulevard al Maicii Domnului, care, la Braila, duce de la biserica cu acelasi nume la Gradina publica" si se va opri la alt cuvant, la alt semn, la alta rascruce a frazei - pornind in cautarea unui nou alt Istrati...

M.I.

„Cazul" Istrati

Un *caz* a fost considerat Panait Istrati, uneori inca si astazi fiind socotit astfel.

Un caz pentru toti - prieteni si dusmani, admiratori si detractori, spirite inalte si mediocritati, oameni de buna-credinta si rauvoitori, independenti si oportunisti. Sensurile biografiei si ale operei lui au fost inevitabil deformate prin acest exil in regiunea faptelor a caror existenta se inregistreaza doar pentru a fi uitate. Involuntar sau cu buna stiinta; dar ce importanta mai are in ce mod anume? Un caz e un caz - atat si nimic mai mult; parand a explica totul, acest cuvant nu explica, de fapt, nimic.

Are alt rol si indeplineste alta functie.

Devine de obicei caz ceea ce contrariaza, ceea ce stanjeneste, ceea ce sfideaza deprinderile si normele curente, ceea ce contesta ordinea stabilita: atunci cand normele si ordinea sunt tabuizate. Crearea de cazuri constituie un procedeu comod si linistitor; o forma eficienta de marginalizare, daca nu chiar una de excludere a inconvenabilului. Fiind, prin insusi statutul lor, intamplatoare, cazurile nu reprezinta regula, ci anomalia. Dormiti, cetateni, nu e decat un caz! O abatere care nu va priveste, ceva cu totul periferic, fara insemnatate - un caz, atata tot. Izolarea este insa prologul inlaturarii. Si, cu toate ca adesea fac valva, cazurile sfarsesc intotdeauna prin a fi clasate. Clasate: adica indepartate, inmormantate, anihilate, vaporizate. in tacere si in uitare; in nefiinta. *A fost doar un caz* este sinonim cu *nu a fost nimic.* Si totul reintra in „normal".

Panait Istrati a contrariat, a stanjenit, a sfidat, a contestat. Si a fost, desigur!, transformat intr-un *caz:* „cazul" Istrati, de mare notorietate in anii '30. Apoi, vreme de cateva decenii, l-a acoperit o uitare ostila. O uitare programatica: omisiunea ca mijloc de suprimare literara.

Literatura, din fericire, nu se constituie insa din cazuri si nu poate fi clasata, oricat s-ar stradui sa o faca, fara totusi a izbuti cu adevarat vreodata, cei care se tem de ea, o urasc si incearca sa o distruga prin toate mijloacele de care dispun. De aceea si are adversari ireductibili: din frica si neputinta izvoraste ura. Si poate ca literatura supravietuieste infruntand nu timpul, cat fortele care, dominand clipa, incearca sa intre in eternitate ca altadata capeteniile barbare in sinistrele lor somptuoase morminte - impreuna cu slujitorii si sclavii ce le-au fost si in viata supusi, prelungindu-le astfel subordonarea si captivitatea la infinit.

Cum insa literatura n-a putut fi niciodata o slujnica fara a se mortifica si cum scriitorul n-a putut fi niciodata un scrib servil fara a se sinucide spiritual, conflictul e stravechi si perpetuu, altul si mereu acelasi de fiecare data. in epoca lui, Panait Istrati l-a ilustrat intr-un chip exemplar si la scara europeana. El a trait si a scris nu doar opunandu-se cu exaltata inversunare vointei de dominatie si mecanismelor de subordonare si represiune; si nu doar refuzand sa accepte inacceptabilul si sa i se adapteze printr-o „intelegere superioara" ce n-ar fi

fost decat lasitate, interes ori numai indiferenta; ci *numind* - pe fata, direct, cu voce tare, *strigand* - fortele si formele de opresiune, *identificandu-le.*

Atitudine din care si-a facut o credinta si o conduita, mai mult, o conditie. Acestui vagabond roman, acestui hoinar din Balcani i-a fost dat sa fie una din marile constiinte literare ale epocii lui; una din marile constiinte europene ale timpului sau. Daca e adevarat, cum afirmase Albert Camus, ca secolul XX este „secolul fricii" („Le XVIIe siecle a ete le siecle des mathematiques, le XVIIIe celui des sciences physiques, et le XIXe celui de la biologie. Notre XXe siecle est le siecle de la peur" -Albert Camus, *Actuelles*, Gallimard, 1977, p. 117), atunci se poate spune ca Panait Istrati este unul dintre cei putini carora nu le-a fost frica. Biografia si opera lui, iluminate de cultul libertatii, sunt strabatute de flacara unei revolte necrutatoare, radicale, sistematice si extrem de lucide, in acelasi timp intens pasionala, dezlantuita paroxistic („Il importe de marquer d'abord d'un trait lourd et d'autant plus insistam qu'on n'a que trop tendence a la negliger ou a l'estomper, la *ligne existentielle de paroxysme* qui distingue, comme tous les commentateurs et temoins le reconnaissent aisement sans en tirer les implications decisives, la vie et le destin de l'ecrivain, caracterisees par des experiences cruciales portdes aux limites de l'extreme, de l'intolerable" - Roger Dadoun, „Ecriture des paroxysmes", in *L'Arc*, nr. 86-87, 1983, p. 37). „Am fost - marturiseste Istrati - adevaratul revoltat al secolului meu": era indreptatit sa se considere astfel, cu toate ca, in fond, inaugura o lunga si stralucita serie („Trebuie sa i se recunoasca lui Panait Istrati rolul glorios (dar ingrat!) de pionier" - se va scrie in ziarul *L'Humanite*, in 1978. Pionier in „denuntarea lucida a practicilor incompatibile cu socialismul", se preciza. in toamna anului 1929, acelasi ziar, „organ al Partidului Comunist Francez", il denuntase pe Istrati ca „agent al politiei romane", „haiduc domesticit" si „tradator".).

Trebuia deci sa devina un caz. Fiindca trebuia minimalizat, mai intai; si apoi eliminat, exclus - mai devreme sau mai tarziu, dar negresit: revolta contamineaza. Pentru a se atinge acest scop nu era nevoie nici de contrafaceri complicate si laborioase, nici de manipulari foarte subtile; datele insesi ofereau deschis o asemenea posibilitate, ca si cum in veacul ateismului divinitatea a carei existenta este contestata n-ar mai sprijini decat fortele raului si ale distrugerii: caci totul se organiza parca de la sine intr-un scenariu perfect plauzibil si coerent, a carui evidenta facea inutil orice efort de regie sau de interpretare tendentioasa.

Dar cine este acest Panait Istrati, despre care acum, la jumatatea anilor douazeci, se vorbeste atata? La inceputul „cazului" se afla o frumoasa legenda.

Iata, nu e nici un secret, stie toata lumea: Istrati este o celebritate de ultima ora, iesita din neant intr-un fel nemaipomenit. Neantul cultural, social si geografic. Un vagabond de prin Balcani, un roman prapadit, ros de mizerie si foarte bolnav, trecut de prima tinerete, autodidact, hotarat sa termine cu viata, incearca sa se sinucida; in loc sa moara anonim cum traise, ajunge insa, printr-o sansa extraordinara, scriitor - un scriitor foarte cunoscut in Franta, apoi in toata Europa, in imensa Rusie revolutionara si pe urma chiar dincolo de Ocean, in ambele Americi.

Asemenea intamplari nu se petrec in fiecare zi.

Si sunt zilele de dupa cataclism. Iesita de putina vreme din transeele razboiului mondial, ce avea sa fie insa intaiul, nu unicul, lumea vrea sa-i uite ororile. Are nevoie de eroi ai vietii. Are nevoie de invingatori. Are nevoie de senzational tranchilizant. Are nevoie de mituri euforice. Iar viata acestui strain patruns ca un bolid in literatura franceza este o superba trista poveste cu *happy-end*! Sa ne lasam imbatati de muzica ei stranie si fermecatoare, sa-i urmarim cursul palpitant, sa-i contemplam emotionati meandrele... Vine din misteriosul Orient, istoriile lui sunt, toate, traite...

Asadar: o haimana oarecare, un biet om venit din toata lumea, incearca sa-si reteze beregata intr-o gradina publica dintr-o luxoasa statiune cosmopolita. Nisa, Coasta de Azur, a treia zi dupa Anul Nou 1921. Nimic totusi senzational pana aici. Dar: printre hartiile nefericitului, transportat de politie la spital, se gaseste o scrisoare trimisa cu doi ani in urma unui scriitor ilustru si returnata cu mentiunea „plecat fara adresa". Din fericire, sinucigasul e salvat, iar scrisoarea ajunge, abia acum, dar nu este oare momentul cel mai potrivit?!, la destinatar: care descopera in necunoscutul si nenorocitul sau corespondent un geniu literar in stare latenta. ii raspunde. il indeamna sa scrie, il stimuleaza, il indruma; ii inlesneste publicarea primei lucrari intr-o mare revista, pe urma si a primei carti, prefatandu-le in acest chip memorabil:

„In primele zile ale lui ianuarie 1921, o scrisoare mi-a fost trimisa de la spitalul din Nisa. Fusese gasita la un disperat, care isi taiase beregata. Era putina nadejde sa mai scape. Citii si ma simtii patruns de zbuciumul geniului. Era ca un parjol cotropitor peste campii. Era spovedania unui nou Gorki, din tarile balcanice. Sinucigasul fu salvat. Voii sa-l cunosc. O corespondenta se incepu intre noi. Deveniram prieteni.

El se numeste Istrati. S-a nascut la Braila, in 1884, dintr-un tata contrabandist grec, pe care nu l-a cunoscut, si dintr-o taranca romanca, o femeie minunata, a carei parte in viata fu munca nepregetata. Cu toata dragostea lui pentru ea, la 12 ani o parasi, indemnat de un demon al pribegiei sau mai bine zis de trebuinta lacoma de a cunoaste si a iubi. Douazeci de ani de viata ratacitoare, de aventuri extraordinare, de munci istovitoare, de pribegie si de truda, ars de soare, batut de ploi, fara adapost si prigonit de paznicii de noapte, flamand, bolnav, stapanit de patimi si crapand de mizerie. El face toate meseriile: chelner, placintar, lacatus, caldarar, mecanic, zidar, lucrator de terasamente, hamal, servitor, purtator de reclame, zugrav de firme si de case, ziarist, fotograf. Se amesteca o vreme in miscarile revolutionare. Strabate Egiptul, Siria, Iaffa, Beyrut, Damasc si Libanul, Orientul, Grecia, Italia, deseori fara un ban si ascunzandu-se cateodata pe un vapor unde e descoperit si de unde e aruncat jos la prima escala. E lipsit de toate, dar inmagazineaza o lume de amintiri si deseori isi minte foamea, citind cu lacomie mai ales pe maestrii rusi si pe scriitorii Occidentului.

E un povestitor nascut, un povestitor din Orient, care se incanta si se emotioneaza de propriile-i povestiri, si asa de mult se lasa robit de ele ca, odata povestea inceputa, nimeni nu stie, nici chiar el, daca ea va tine o ora sau o mie si una de nopti. Dunarea si meleagurile ei... Acest geniu de povestitor e atat de irezistibil ca, in scrisoarea scrisa in ajunul sinuciderii, el isi intrerupe de doua ori jelaniile deznadajduite pentru a istorisi doua intamplari glumete din viata sa trecuta.

L-am decis sa-si noteze o parte din aceste povestiri si el s-a pus pe o munca indelungata, care a si dat pana azi doua volume. E o evocare a vietii sale; si opera ca si viata sa ar putea fi dedicate Prieteniei: caci aceasta e pasiunea lui sfanta. In tot lungul drumului sau el se opreste la amintirea chipurilor intalnite; fiecare are enigma destinului sau pe care el cauta s-o patrunda. Si fiecare capitol de roman constituie un fel de nuvela. Trei sau patru din aceste nuvele, din volumele pe care le cunosc, sunt demne de maestrii rusi. Ele se deosebesc prin talent si lumina, prin decizia spiritului, prin acea veselie tragica, acea voiosie a povestitorului, care-si libereaza sufletul muncit.

(Nuvela pe care o publicam aici nu exprima decat o latura a multiplei lui naturi. Altele sunt mai profunde, pe care nadajduim sa le facem cunoscute in curand. in cea de fata se reflecta o amoralitate zglobie, care e o morala libera, o dorinta sanatoasa de a trai viata in toate bucuriile si necazurile ei.)

Si va trebui sa ne amintim ca omul care a scris aceste pagini asa de vii a invatat singur frantuzeste, acum sapte ani, citind pe clasicii nostri."

Intitulat „Un Gorki balcanic", acest text a aparut in revista *Europe* la 15 august 1923, ca prefata la povestirea *Chira Chiralina*; mai putin penultimul paragraf (de aceea l-am asezat acum intre paranteze), a fost retiparit in fruntea primei carti a lui Panait Istrati, volumul *Kyra Kyralina,* publicat in mai 1924 la editura pariziana Rieder, in colectia *Prozatori francezi contemporani.*

Era semnat de Romain Rolland, scriitorul care in ajunul acum incheiatului razboi reprezentase „constiinta unei Europe unite prin inima oamenilor" (Antoine Adam, Georges Lerminier, Edouard Morot-Sir, *Litteraturefrancaise,* Larousse, voi. II, p. 221). Aprobata sau contestata, decizia lui de a ramane *deasupra valmasagului* era inca proaspata in memoria tuturor. Cine nu-si amintea de rasunatorul episod? in august 1914, zguduit de distrugerile culturale provocate de armata germana si crezand in posibilitatea unei solidarizari intelectualitatii europene dincolo de politica si de exacerbarile nationaliste, Romain Rolland ii scrisese lui Gerhart Hauptmann (scriitorul german fusese laureatul Premiului Nobel pentru Literatura pe anul 1912) aceste randuri manioase si amare: „Nu sunt dintre acei francezi care socotesc Germania barbara. Cunosc maretia intelectuala si morala a puternicei dumneavoastre rase... Nu va reprosez mortii nostri; ai dumneavoastra nu vor fi mai putini. Daca Franta este ruinata, Germania va fi la fel. [...] Dumneavoastra bombardati Malines, dumneavoastra incendiati Rubens. Louvain nu mai este decat un morman de cenusa... Cine sunteti deci? Sunteti nepotii lui Goethe sau ai lui Atilla?... Astept de la dumneavoastra, Hauptmann, un raspuns care sa fie o fapta" Si raspunsul a venit: un manifest semnat de 93 de intelectuali germani, toti aparand „megalomania Kaizerului" ()Andre Maurois, *De Gide a Sartre,* Paris, 1965, pp. 107-l35, intre ei, surpriza!, aflandu-se si Thomas Mann, care, noteaza Andre Maurois, „intr-un acces de violenta si de orgoliu ranit, a revendicat drept titlu de glorie pentru Germania toate acuzatiile care ii erau aduse". Inflexibil in atitudinea sa, Romain Rolland a publicat apoi in Elvetia, unde se retrasese, articolul *„Au-dessus de la melee"* (la fel avea sa fie intitulat si un volum), deplangand razboiul vazut ca „spectacol al unei Europe demente, urcand pe rug si sfasiindu-se cu propriile maini, ca Hercule". O furioasa campanie s-a dezlantuit atunci in Franta impotriva lui: era calificat drept tradator, germanofil, defetist si antipatriot, el fiind in realitate, cum scrie Andre Maurois, „unul din acei francezi patrioti care nu credeau ca patriotismul trebuie sa se exprime prin minciuna, supralicitare si ura". Decernandu-i-se Premiul Nobel (pentru anul 1915), doneaza Crucii Rosii Internationale suma ce-i revenise, iar in 1917 va saluta cu entuziasm, tot din Elvetia, revolutia ruseasca.

Iata cine il prezenta atat de elogios pe Istrati, obscurul vagabond.

Parea de necrezut; parea un basm. Un basm oriental, de buna seama, asemenea spectaculoase metamorfoze si rasturnari de situatii numai acolo petrecandu-se... ieri cersetor, astazi calif... interventii vrajitoresti...

Dar nu e basm. Este realitate curata, verificabila. Minunile n-au disparut, mai sunt - cine si-ar fi inchipuit?! - si astazi posibile; dovada, aceasta prezentare. Si, bineinteles, minunatele povestiri „din Orient" ale genialului vagabond, ale anonimului de pana mai ieri. Care scrie si el, cu acest prilej iesit din comun, un scurt text confesiv, tot in chip de prefata

„Sunteti de parere - ca si prietenul nostru Romain Rolland - ca ar trebui, in cateva randuri, *sa deslusesc tema generala care se va intalni in toate cartile mele.*

Nu m-am gandit niciodata ca va trebui sa explic, eu insumi, ceva in privinta asta. Nu sunt un scriitor de meserie si nu cred sa devin vreodata, intamplarea a vrut sa fiu pescuit in apele profunde ale oceanului social, de pescuitorul de oameni de la Villeneuve (Romain Rolland, *n.n.).* Sunt opera lui. Pentru a putea trai a doua mea viata, aveam nevoie de stima lui, si pentru a obtine aceasta stima calda, amicala, el imi cerea sa scriu [...]. Lasat in seama mea, eu nu sunt in stare sa fac altceva decat sa zugravesc case, sa fac fotografii in plin aer si alte treburi comune, la indemana tuturor. Adrian Zografi nu e, deocamdata, decat un tanar caruia ii place Orientul. E un autodidact care-si gaseste Sorbona unde poate. Traieste, viseaza, doreste multe lucruri. Mai tarziu, el va cuteza sa spuna ca multe lucruri sunt rau facute de oameni si de Dumnezeu. Stiu ca e foarte periculos sa contrazici pe Dumnezeu si pe oamenii care nu se ocupa cu zugravitul caselor sau cu facerea de fotografii ieftine pe «Promenade des Anglais»; dar dumneavoastra, francezii, aveti dreptate cand spuneti ca in viata «nu poti multumi pe toata lumea si pe tata-tau». Nadajduiesc totusi ca-i va fi iertata indrazneala aceasta lui Adrian. Caci, pastrandu-si intreaga libertate, el isi va ingadui o alta indrazneala: aceea de a iubi si de a fi mereu, in toate tarile, prietenul tuturor oamenilor de inima. Sunt putini, dar Adrian crede ca umanitatea nu e asa de vasta cum se presupune.

Asteptand sa ajunga la propria lui poveste, el nu face acum decat sa asculte povestile altora. Sa ascultam cu el, daca vreti."

Povestile au fost citite cu incantare, de publicul larg si deopotriva de cel specializat; cronici, recenzii, interviuri, traduceri aproape simultane in multe tari au asigurat literaturii lui Panait Istrati o difuziune mondiala rapida, conferindu-i totodata aspectul simplist stralucitor al unui produs de succes. Celebritatea idealizeaza si idilizeaza.

Nu se putea sti, bineinteles, ca intr-o scrisoare din decembrie 1922 catre Romain Rolland autorul *fermecatoarelor povesti din Orient* isi marturiseste teama ca va fi luat drept un povestitor de istorioare: „Je suis obsede - se plangea Istrati, pe atunci inca necunoscutul Istrati - par l'idee que je fais mal d'ecrire. Je crois qu'on me prendra pour un raconteur d'histoires, tout simplement, et ce n'est pas vrai."

Asa s-a si intamplat.

Cu toate ca existau cele doua prefete, a lui Romain Rolland si a lui Panait Istrati. Sunt texte capitale pentru analiza si intelegerea „cazului" Istrati; de aceea le-am si reprodus: in intregime pe cel dintai, cu o neinsemnata omisiune pe al doilea.

In aceste prefete sunt multe lucruri interesante, ce vor fi scapat cu siguranta cititorilor si criticilor de atunci, dar care astazi isi semnalizeaza intens prezenta. Sa enumeram, pentru moment, cateva. Atrage atentia, mai intai, deosebirea de ton: insufletit si oarecum publicitar la Romain Rolland (exista o retorica a „lansarii" evidenta: se insista asupra caracterului neobisnuit al intamplarii datorita careia l-a descoperit pe noul autor, apoi asupra biografiei lui aventuroase si extravagante, in sfarsit, asupra exotismului povestirilor); rezervat si prudent la Panait Istrati. Prefata lui Rolland are infatisarea unui manifest, cea a lui Istrati fiind mai degraba o confesiune retinuta si orgolioasa, desi el evita sa vorbeasca direct despre sine, referindu-se mai mult la personajul prin intermediul caruia sunt „ascultate" povestile. Se fereste, asadar, sa iasa el insusi la rampa; are nevoie de un purtator de cuvant, fie acesta si fictiv. Romain Rolland il prezinta

pe Istrati, iar Istrati pe... Adrian Zografi! Despre sine, „Gorki balcanic” spune doar ca nu este „scriitor de meserie” si ca nu crede sa devina vreodata; era modest, isi recunostea indirect conditia nesigura de scriitor prin accident si nu aspira la o schimbare de statut? Asa s-ar zice; asa s-a zis. in realitate, Istrati dispretuia profesionalizarea scrisului si transformarea vocatiei intr-o indeletnicire lucrativa. A scrie fara a fi „scriitor de meserie” inseamna, pentru el, a scrie liber, dintr-o inalta, pura nevoie spirituala, nu determinat de necesitatile - resimtite ca injositoare - ale castigarii traiului zilnic, de pofta de glorie sau de cine stie ce alte interese profanatoare: literatura, adevarata literatura, este pentru Istrati un spatiu sacru. De aceea, afirmand ca nu este „scriitor de meserie”, el nu ezita sa se refere, totusi!, la „tema generala” ce va fi intalnita *in toate cartile sale* - desi *Chira Chiralina* era prima si, deocamdata, singura lui carte, o a doua *(Mos Anghel)* fiind numai anuntata: stia ca are ceva de spus si era convins ca o va face, cu alte cuvinte ca isi va scrie opera. Dar in felul lui, nu ca un oarecare „scriitor de meserie”; aparenta declaratie de modestie era o sfidare... Este apoi limpede ca „maestrul” ii stabileste „ucenicului” un program si o directie, pe care acesta le accepta insa doar in chip formal, respingandu-le in esenta ori macar delimitandu-se de ele. Astfel, a avea pasiunea Prieteniei (cu majuscula) nu este deloc totuna cu a fi „prietenul tuturor oamenilor de inima”, acestia, cum adauga imediat Istrati spre a nu facilita confuzii... generoase, fiind de altminteri *putini,* fiindca „umanitatea” este restransa, „nu e asa de vasta cum se presupune”: umanitarismul rollandian era evident contestat. Izbitoare este, pe urma, diferenta dintre ceea ce crede Romain Rolland a fi noul autor si parerea despre sine a acestuia; o parere, trebuie remarcat, surprinzator de coerenta si de bine articulata pentru un scriitor din intamplare. Departe de a se lasa ghidat de cel a carui „opera” afirma ca este, Istrati isi face cunoscut *programul sau,* folosindu-se insa - diplomatic? - de personajul-martor al povestirilor lui, Adrian Zografi. Pentru moment, *deocamdata,* precizeaza Istrati, acesta nu este decat „un tanar caruia ii place Orientul”; un suflet inocent, asadar, deschis, la varsta incantarii, a bucuriei de a vedea, asculta si cunoaste, descoperind lumea cu frenezie si absorbind-o exaltat; dar „mai tarziu” - si aici apare tonul grav al unui avertisment -, ei bine, mai tarziu „el va cuteza sa spuna ca multe lucruri sunt rau facute de oameni si de Dumnezeu”, cu toate ca, o stie, va nemultumi pe unii sau pe altii. Si, in continuare, inca mai clar, inca mai explicit: „asteptand sa ajunga la propria lui poveste, el nu face acum decat sa asculte povestile altora”. *El* - Adrian Zografi sau *el* - Panait Istrati? Nu are importanta aici; important este ca se contrazicea punct cu punct, nu ostentativ si probabil ca si fara intentie, dar nu mai putin vizibil, partea cea mai insemnata, partea de rezistenta a prefetei lui Romain Rolland - „e un povestitor nascut, un povestitor din Orient...” etc. Va fi inteles Romain Rolland aceasta nesupunere a lui Panait Istrati? Greu de presupus. Si nu au inteles-o nici altii.

In mai putin de cinci ani ceea ce se gasea la originea acestor diferente va iesi insa la iveala intr-un mod exploziv, atunci cand asa-zisul „caz” Istrati va capata dimensiuni dramatice, incetand sa mai fie privit ca un miracol.

Problematica reala si autentica a „cazului” era integral continuta in nepotrivirea dintre imaginea sumara, conventional seducatoare, a unui pitoresc „povestitor din Orient” si personalitatea adevarata a lui Panait Istrati. Si daca la intrarea lui in literatura a fi un caz paruse a constitui un noroc, un privilegiu al destinului, tot atunci avea sa se vada ca era in fond un stigmat.

„Dar, vai! intr-o zi farmecul s-a destramat! Ma amestecai in treburile lumii si discutai cu prietenii mei despre ideile si problemele din vremea mea. Am fost, mai intai, dojenit cu delicatete, apoi, fiindca staruiam, ma bruftuira: «Cismarule, vezi-ti de ghetele tale!». Atunci, ma suparai. Uitau ca Adrian Zografi a fost mai mult un revoltat decat un povestitor? Nu uitasera; dar ei voiau ca revolta lui sa fie cu zgarda.”: astfel rezuma Panait Istrati, cu o seninatate amara, sirul intamplarilor in urma carora devenise un „caz” („Preface a Adrien Zografi” ou les aveux d'un ecrivain de notre temps” -text aparut ca introducere la versiunea in limba franceza a romanului *Casa Thuringer* (1933); tradus si publicat in romaneste de Al. Talex, *cf.* Panait Istrati, *Viata lui Adrian Zografi,* Editura Minerva, 1983, p. 539.).

De fapt, Istrati se amestecase „in treburile lumii” tot timpul, inainte, ca si dupa debutul sau parizian, atat de spectaculos.

In Romania, intre 1906 si 1915, fusese unul dintre colaboratorii importanti ai gazetei *Romania muncitoare,* principala publicatie a miscarii socialiste romanesti din acea epoca; si tot atunci, o vreme, activase si ca militant sindical, aflandu-se in fruntea celor catorva mii de muncitori din portul Braila.

In limba franceza debutase ca publicist in Elvetia, in 1919, cu un articol ce era o adeziune la bolsevism.

Avea asupra lui, la 3 ianuarie 1921, cand incercase sa se sinucida intr-o gradina publica din Nisa, o singura scrisoare: adresata ziarului *L'Humanite,* continea o explicatie a gestului si se incheia cu un salut catre „proletariatul francez”.

Debutul literar nu-l face pe Istrati sa-si piarda interesul pentru viata sociala si politica. in 1924 reintra in publicistica romaneasca, trimitand de la Paris mai multe articole al caror ecou a fost considerabil, intrucat autorul lor era acum aureolat de proaspata glorie literara dobandita in capitala Frantei. Cand, in 1925, revine in Romania dupa noua ani de absenta, Istrati va fi supravegheat indeaproape de Siguranta, politia secreta romana a vremii suspectandu-l de subversive misiuni comuniste. Primit cordial de multi scriitori romani, nu a fost totusi ferit de atacuri violente in presa, publicatiile epocii reflectand cu fidelitate aceste confruntari si tensiuni; un articol era intitulat, pur si simplu, „De ce sa nu-l batem? „ (Nichifor Crainic, in *Cuvintul,* 9 sept. 1925). Bataia fiind o metoda de lupta politica putin totusi recomandabila in cazul (iarasi cazul!) unui scriitor de notorietate europeana, politia secreta il avertizeaza mai intai pe Istrati sa evite a iesi pe strada, apoi, cu o caracteristica politete, ii ofera protectoarea companie a doi agenti insotitori, pentru eventualitatea ca ar dori sa se plimbe prin Bucuresti. Indignat, Istrati publica o scrisoare deschisa purtand acest sugestiv titlu: „intre banchet si ciomageala”. intors la Paris, el scrie apoi o serie de articole despre situatia politica si sociala din Romania, condamnand fara rezerve regimul de la Bucuresti.

In aceeasi ordine se situeaza si luarile lui de pozitie impotriva fascismului si a fortelor de dreapta, de mentionat fiind participarea la un mare miting de protest impotriva dictaturii lui Mussolini, in decembrie 1926, la Paris.

Fara a fi membru al Partidului Comunist din Franta, Panait Istrati era un activ si convins „compagnon de route”.

In 1927, ca vicepresedinte al asociatiei franceze „Les Amis de l'U.R.S.S.”, el este invitat la Moscova, pentru a lua parte la festivitatile prilejuite de aniversarea a 10 ani de la Revolutia din Octombrie 1917. Pleaca din Paris impreuna cu un vechi prieten, Cristian Racovski, candva fruntas al miscarii socialiste din Romania, acum ambasador al Uniunii Sovietice in Franta, rechemat insa din post. La Moscova, Panait Istrati este entuziasmat de cele vazute la sarbatorirea zilei revolutiei si in cursul catorva scurte vizite oficiale. La sfarsitul lunii decembrie, impreuna cu Nikos Kazantzakis, se duce in Grecia, unde ia cuvantul in favoarea comunistilor si a Uniunii Sovietice. Reintors in U.R.S.S. la inceputul lunii martie 1928, Istrati intreprinde o lunga calatorie prin diferite regiuni ale tarii, de asta data pe cont propriu si fara indatoriri oficiale. Este insotit de elvetianca Marie-Louise Baud-Bovy (Bilili), prietena sa, de Nikos Kazantzakis si de Eleni Samios, viitoarea sotie a acestuia. Neavand caracter protocolar, calatoria ii permite lui Istrati sa cunoasca direct realitatea. in septembrie,

in orasul Astrahan, il intalneste din intamplare pe Cristian Racovski, care fusese deportat acolo: incepuse perioada abuzurilor staliniste. in decembrie 1928, Istrati ii trimite lui Gherson, secretar al G.P.U.-ului, doua scrisori, expunandu-si cu sinceritate constatarile si atitudinea. „Cand un scriitor renunta la orice simt critic si devine clopotul dogit al unei idei - afirma Istrati in cea dintai, mai lunga si explicativa -, el nu mai este un om ascultat si nu mai serveste cauza pe care crede ca o apara, el o compromite.” De aceea, adauga, vazand „opera socialista” care de-a lungul calatoriei l-a facut „sa strige de bucurie la fiecare pas”, socoteste ca, pentru a putea vorbi despre ea „cu energie”, trebuie „sa spuna de asemenea raul, sa-l spuna cu masura, cu intelegere, cu grija, dar sa-l spuna”. Nu se stie daca i s-a raspuns si ce anume. in februarie 1929, Istrati se intoarce la Paris, iar in toamna aceluiasi an, la 15 octombrie, apare *Confession pourvaincus*, carte de impresii si marturii despre Uniunea Sovietica. Era primul volum dintr-o trilogie intitulata *Vers l'autre flamme* (*Vers l 'autre flamme* este supratitlul celor trei volume; *Apres seize mois dans l'URSS,* 1927-1928, este titlul primului volum, subintitulat si *Confession pour vaincus.* in Franta, primul volum, cel care ii apartinea lui Istrati, a fost tras in mai multe editii succesive, in 1929 si 1930. A fost apoi reeditat, intr-o editie nepusa in comert, abia in 1977, de Fundatia Panait Istrati. Prima reeditare veritabila a avut loc in 1980 (colectia 10/18, Editura Christian Bourgois), iar a doua in 1987 (Gallimard, colectia *Folio).* in Romania, destinul acestei carti a fost inca si mai trist. Sub titlul *Spovedania unui invins (Rusia Sovietica)* a fost tradusa la inceputul anilor '30 (Editura Cugetarea, f.a.), de catre P. Ioanid (pseudonimul lui Ion Pas). Dupa instalarea regimului comunist, cartea a fost interzisa si epurata din biblioteci. In 1990, la Editura Dacia, sub titlul *Spovedanie pentru invinsi* a fost publicata o noua traducere, neizbutita si lacunara, facuta de Al. Talex. Volumele lui Victor Serge si Boris Souvarine nu au fost reeditate vreodata, nici in Franta, nici in Romania.), dar si singurul care ii apartinea lui Panait Istrati. Celelalte doua *(Soviets 1929* si *La Russie nue)* erau scrise fiecare de alt autor (Victor Serge si, respectiv, Boris Souvarine), desi intreg ciclul purta doar semnatura lui Istrati; o nota preliminara avertiza insa ca este vorba de o „colaborare” si ca anonimatul co-autorilor nu este decat „temporar”, determinat de conjunctura. Cartea a socat: se deosebea in toate privintele de scrierile despre U.R.S.S. cunoscute pana atunci. Nu era nici o carte de elogii netarmurite, nici una impotriva revolutiei si a urmarilor acesteia, fara a fi, totodata, o expunere sobra, cumpanita, structurata de cautarea unui echilibru intre imaginile infatisate; avea, de altfel, aspectul zbuciumat al unei confesiuni devastatoare. in scrisoarea amintita catre Gherson, Panait Istrati mentionase: „Despre Uniunea Sovietica, trei feluri de scriitori pot sa se pronunte cu usurinta, adica:

1) Neutrii, facatori de carti mai mult sau mai putin binevoitoare, ca Duhamel, Violis etc.;

2)Dusmanii nostri, ca Henri Beraud, detractori profesionisti ai Uniunii;

3) Prietenii nostri, ca Henri Barbusse, apologeti de asemenea profesionisti.

Pot sa va spun ca genul Kazantzakis, caruia i-am dat intregul meu concurs, este cel pe care il cred cel mai onest si mai curajos, fiind totodata rezervat, insa acesta nu este inca felul meu de a numi lucrurile.

Ma veti intelege cu usurinta daca va spun ca pentru mine problema sovietica este o drama intima. Sunt revoltat prin nastere si un vechi revolutionar. Nu am venit in Uniune pentru a cauta subiecte de carti, ci pentru a vedea daca nu pot fi util cauzei proletare.”

Fundamentala, dimensiunea de *drama intima* a marturiei lui Panait Istrati a fost insa complet ignorata de epoca, in prim-plan trecand elementele secundare, tendentios interpretate in functie de interese momentane si de grup. De la atasamentul pentru ideea revolutionara si pana la respingerea anumitor practici, fiecare tabara gasea ceva de reprosat autorului. Nemultumirile si acuzatiile au venit din toate partile; insa reactiile cele mai violente s-au produs in cercurile de stanga, inclusiv in cele trotkiste, fapt explicabil prin insasi pozitia lui Istrati, de „tovaras de drum”: impotriva lui s-a declansat o lunga si dura campanie de presa. Desfasurata in doua mari etape (1929-1930 si 1935), despartite de o perioada de tacere in cursul careia Istrati a fost marginalizat prin contestarea talentului sau literar si prin limitarea drastica a posibilitatilor de a se exprima in presa, aceasta campanie tintea eliminarea integrala -artistica, etica, politica - a autorului *Confesiunii pentru invinsi,* in conformitate cu o „strategie a minciunii” bine pusa la punct (*Cf.* studiul documentat al lui Jean-Marie Goulemot, „Strategie du mensonge”, in *L'Arc*, nr. 86-87, 1983). Ultimul moment important in acest mare concert al calomniei organizate l-a avut ca solist pe Henri Barbusse. La 22 februarie 1935, el a publicat in saptamanalul *Monde,* al carui director era, un lung articol intitulat „Le Haidouc de la Siguranza”, unde Istrati era denuntat ca fiind concomitent sustinator al persecutiilor antimuncitoresti din Romania, agent al Sigurantei si membru de vaza al unei grupari fasciste, „pogromista si terorista, controlata si subventionata de regimul hitlerist”. Era o adevarata sinteza a ceea ce se spusese pana atunci despre Istrati, chiar si titlul reluand si comprimand formule ce mai fusesera intrebuintate - „Panait Istrati, tradator si sperjur sau Haiducul domesticit, judecat de el insusi”, „Panait Istrati - agent al politiei romanesti” se intitulasera articolele aparute in *L'Humanite* in toamna anului 1929 (La 4 si la 5 octombrie 1929).

O luna si jumatate mai tarziu, la 16 aprilie 1935, Panait Istrati inceta din viata la Bucuresti, lasand in seama istoriei si a posteritatii eventuala dezlegare a „cazului” sau.

Dar istoria avea sa se precipite. in 1936 a inceput razboiul civil din Spania; au urmat Anschluss-ul, Acordul de la Munchen, Tratatul de la 23 august 1939, invadarea Poloniei, apoi razboiul mondial dupa incetarea caruia lumea intreaga, Europa in primul rand, nu si-a mai recunoscut infatisarea, ireductibil divizata. Zguduita, omenirea descopera lagarele de concentrare, masacrul industrializat, deportarile in masa, moartea ca simpla realitate statistica, abatoarele umane, teroarea devenita o tehnica: un timp al revelatiilor, nu al recuperarilor; istoria este devorata de prezent, trecutul si viitorul par anulate. „Ceva a fost distrus in noi -scria Albert Camus dupa terminarea razboiului - de spectacolul anilor prin care am trecut. Acest ceva este eterna credinta a omului ca poate starni in alt om reactii umane vorbindu-i limbajul umanitatii. Noi am vazut mintindu-se, injosindu-se, ucigandu-se, deportandu-se, torturandu-se, si de fiecare data nu era posibil a-i convinge pe cei care le faceau sa nu o faca, pentru ca erau siguri de ei si pentru ca nu se poate convinge o abstractiune, adica reprezentantul unei ideologii. Lungul dialog al oamenilor s-a incheiat.” (Albert Camus, *Actuelles,* Gallimard. Paris, 1977, p. 118) Era o epoca de luare la cunostinta, nicidecum una de retrospective, de reconstituiri si de revizuiri privind oameni si evenimente de la inceputul anilor '30 - ani pe care istoria recenta ii aruncase parca in alta era, mult indepartata.

Avea insa cu adevarat nevoie Panait Istrati sa fie redescoperit? Devenise inactual, literatura lui se perimase? O lunga tacere s-a lasat dupa razboi peste numele sau, dar tacerea aceasta nu avea nimic in comun cu fenomenul de relativa uitare ce urmeaza aproape intotdeauna si in chip oarecum natural mortii unui scriitor foarte cunoscut, ca un inevitabil reflux. Era o tacere impusa; o sanctiune; o evacuare fortata. Desi se rasfrangea asupra literaturii lui Istrati, nu era de natura literara. Fiindca Panait Istrati devenise un proscris, nu un scriitor uitat. Disparitia lui fizica va fi insemnat, desigur, o usurare pentru multii dusmani pe care si-i facuse, unii urandu-l dintotdeauna, si

altii, fostii prieteni si tovarasi de lupta, cu inversunarea proaspata a renegarii. Dar si amintirea ii era la fel de stanjenitoare, la fel de incomoda pe cat ii fusesera si viata si scrisul, iar cea mai buna solutie de a o inlatura nu putea fi alta decat cea a uitarii programatice. Prin aceasta omisiune voita posteritatea ii recunostea insa o vie si constanta actualitate.

Singura tara in care opera lui Panait Istrati a fost mult si sistematic editata in primul deceniu postbelic este Turcia, unde numai intre 1948 si 1953 au fost publicate 12 dintre cartile lui, unele in mai multe editii succesive. Totusi, volume disparate au mai aparut si in Danemarca (1946), Portugalia (1946), Italia (1947), Cehoslovacia (1947, 1949), R.F. Germania (1950), Franta (1951), Iugoslavia (1953) si Japonia.

Abia catre sfarsitul anilor '60 se inregistreaza primele semne ale unui lent dezghet, care va dura aproximativ doua decenii. Carti de Panait Istrati sunt din nou publicate in tiraje mari si in colectii de larga difuziune, producandu-se totodata si o crestere sensibila a interesului exegetic, in Romania si in Franta mai cu seama. Este aproape un alt nou debut al scriitorului, fiindca in general se editeaza (ori se reediteaza) primele lui volume, cele care altadata il facusera faimos cu atata repeziciune - *Chira Chiralina, Mos Anghel, Codin.* Asa se intampla in Romania (1957), Ungaria (1957), Elvetia (1957, 1958), Cehoslovacia (1959), Portugalia (1959). La aceasta decrispare va fi contribuit si un eveniment politic: la Congresul al XX-lea al P.C.U.S. (februarie 1956), „abuzurile" si „erorile" din perioada stalinista facusera obiectul unor severe critici, iar *drama intima* ce se aflase la originea *Confesiunii pentru invinsi* nu fusese, in fond, provocata de altceva. Oricum, evocarile, articolele, recenziile si studiile critice aparute acum se refera tot mai insistent la nevoia unei schimbari de perspectiva si de atitudine, desi nivelul interpretativ ramane modest, adesea considerabil inferior celui atins de critica interbelica. Termenul cel mai frecvent invocat este „reconsiderare": un adevarat cuvant de ordine, ale carui semnificatii nu sunt insa decat intamplator si tangential estetice. Reconsiderarea, in noul limbaj, desemneaza un proces, un tratament mai exact spus, ce premerge, insoteste si marcheaza o iesire din carantina. Fac de regula obiectul reconsiderarilor scriitorii „cu probleme", cei care nu pot fi readusi in actualitate, integrati in orizontul noilor timpuri decat printr-o delimitare ideologica de unele aspecte ale operei si biografiei lor. De aceea, „reconsiderarea" lui Panait Istrati urmeaza calea unei duble separari: a omului de scriitor si a etapei de inceput a creatiei lui (1924-1928) de cea ulterioara (1929-1935). Linia de demarcatie, rigida, este asemanatoare unei cortine sau unui zid, ceea ce duce, in planul interpretarilor, la un maniheism sumar; in mod curent, Istrati este prezentat drept un „individualist anarhic", dar povestitor de mare talent, ale carui prime creatii, de o valoare incontestabila, ii exprima integral vocatia, in vreme ce gravele defecte ale temperamentului si ale personalitatii lui se reflecta in atitudinile si scrierile de mai tarziu, eronate sub aspect ideologic si in consecinta lipsite de insemnatate artistica. Fara a mai fi direct condamnata, atitudinea lui Panait Istrati fata de fenomenul stalinist, manifestata inca de la inceputurile acestuia, era totusi considerata in continuare, tacit, dar ferm, reprobabila: intrucat exprima un punct de vedere individual si intr-o forma inevitabil subiectiva, dar si pentru ca scriitorul se grabise, neavand rabdare sa traiasca si sa-si faca opiniile cunoscute *dupa* dezavuarea oficiala a „abuzurilor" si a „erorilor"! Pionieratul, ce-i va fi recunoscut de altfel abia in 1978, printr-un articol avand si tonul, si sensul unei tarzii reabilitari („Sur «Le *nouveau Gorki balkanique»,,* , in *L'Humanite* din 21 aprilie 1978), se plateste... Dar trebuie reabilitat Panait Istrati? Admitand ca gresise in aprecierile si luarile sale de pozitie, nimic nu justifica totusi culpabilizarea lui: opiniile eronate nu se transforma in delicte decat atunci cand insasi opinia constituie unul. Utilizarea termenului „reabilitare" intretine insa indirect ideea unei vinovatii, fie aceasta reala sau imaginara, fie doar produsul confuz al unor imprejurari confuze; iata de ce Panait Istrati nu trebuie „reabilitat", ci *explicat* si *inteles.* in tot si in toate.

Desi pe intinse portiuni biografia si literatura lui Panait Istrati lasa impresia ca se suprapun si se confunda, in realitate intre cele doua planuri exista mai degraba un raport de concurenta si adversitate. Istrati a parut cand ca este un scriitor fara biografie, intrucat aceasta i-ar fi fost in intregime absorbita de literatura, cand un om care a devenit scriitor povestindu-si existenta zbuciumata si aventuroasa, cu alte cuvinte viata fiind principala sa opera.

De aceea s-a petrecut ceva cu totul neasteptat: considerandu-se ca si-a transferat in literatura existenta, asa cum a fost si deopotriva pe de-a-ntregul, Istrati a fost practic deposedat de biografie.

Celui care a trait i-a luat locul cel care a fost descris, personajul s-a substituit creatorului, fictiunea a inlaturat atat documentul, cat si nevoia de document.

In august 1923, cand in revista *Europe* a aparut *Chira Chiralina,* Panait Istrati avea 39 de ani. Era un necunoscut si nu altfel il prezenta Romain Rolland in faimoasa prefata: ca pe un anonim al carui geniu se revelase brusc, tumultuos si *tarziu,* dupa ani multi de existenta anodina, de privatiuni si de mizerie, de experiente pitoresti si totodata sordide. Despre viata lui de pana atunci, natural, se stia foarte putin, doar atat cat marturisise el insusi: confidential, in scrisorile catre Romain Rolland si intr-o schita de „autobiografie", de numai cateva pagini, redactata la cererea acestuia, in martie 1923 (A fost publicata in volumul *Le Pelerin du coeur,* Gallimard, 1948. Corespondenta dintre Panait Istrati si Romain Rolland, un adevarat roman epistolar, a fost publicata intr-un numar triplu al revistei *Cahiers Panait Istrati* (2,3, 4/1987) si apoi intr-un volum prefatat de Roger Dadoun - Editura Canevas, 1989), si public, mai intai prin intermediul literaturii pe care o scria, aceasta fiind „o evocare a vietii sale", cum nota autorul lui *Jean-Cristophe,* apoi si pe calea unor interviuri si a unor articole de confesiuni directe. Acceptand, ca ipoteza de lucru, ca Panait Istrati si-ar fi transcris, pur si simplu, amintirile, trebuie totusi remarcat ca literatura sa cu substrat autobiografic se refera doar la copilarie, adolescenta si tinerete, oprindu-se in general la anii 1910-1912. Din acest motiv nu alta este perioada socotita a fi cea mai cunoscuta a biografiei lui de pana la debutul in literatura franceza. in realitate, este *cea mai obscura* din punct de vedere documentar, cea mai nebuloasa si mai incerta. Pentru primii 25 de ani din viata lui Istrati, de la nastere (1884) si pana in primavara anului 1909, cand incepe sa colaboreze sistematic la *Romania muncitoare,* gazeta socialistilor romani, informatiile obiective, atestate, sunt extrem de putine si de precare: chiar incluzand pe lista lor si inregistrarea nasterii in registrul de stare civila, pot fi totusi numarate pe degetele unei singure maini! Acest *vid informativ* nu a fost insa nici macar banuit, biografii scriitorului extragandu-si „datele" din literatura lui cu o seninatate imperturbabila. Din aceleasi ratiuni, intrucat nu fac obiectul prozei lui Istrati, au fost aproape cu desavarsire ignorate epoca anilor 1912-1916, ca si activitatea lui de jurnalist si de militant sindicalist (Pana in 1986, nu existau nici o prezentare demna de incredere si nici o bibliografie fiabila a publicisticii lui Panait Istrati anterioara plecarii lui in Elvetia (1916). Am descoperit ca viitorul scriitor publicase un prim articol in 1906, binisor mai devreme decat se credea, am identificat mai multe pseudonime folosite de el in presa epocii si am intocmit cea dintai bibliografie cvasi-completa, exclusiv pe baza colectiilor consultate, a publicisticii lui din perioada 1906-1916, aparuta ca „addenda" la volumul *Spre alt Istrati* (Editura

Minerva, 1986). in anul 1993, la Editura Porto-Franco din Braila, a fost publicata o culegere, „Panait Istrati - *Publicistica de tinerete”,* alcatuita de Ion Ursulescu. Editia este corecta.), dupa cum si perioada elvetiana (1916-1920), probabil cea mai dramatica, adevarata placa turnanta a viitoarei lui evolutii, a ramas de regula in afara interesului exegetic.

S-a omis, in fond, ca Panait Istrati a inventat un personaj, Adrian Zografi, in seama caruia a trecut multe dintre experientele sale si ca, in acelasi timp, si-a pastrat toate prerogativele unui autor omniscient, marcand astfel *in text* marea distanta dintre faptul trait si faptul povestirii, dintre existenta si scris, dintre biografie si literatura. Scriind, Istrati se apropie, amintindu-si, de situatii si momente reale, autentice, ale vietii lui; dar totodata se si departeaza de ele, deformandu-le inevitabil, fiindca prin scris le proiecteaza intr-o alta ordine, autonoma, unde acestea capata nu numai sensuri noi, dar si, adesea, forme noi.

Materialul (auto)biografic se organizeaza si este folosit dupa legile fictiunii, evocarea si rememorarea se transforma in imaginare, amintirea se converteste in inventie. Pentru Istrati, literatura devine o salvare si un refugiu: o mantuire de (si din) biografic. invinsul din viata triumfa prin scris. Triumfa *in scris,* spatiu sacru al revoltei, al adevarului si al libertatii.

Fiindca intr-o singura situatie se poate totusi accepta ca Panait Istrati a fost, intr-adevar, un caz: admitand ca firescul reprezinta o exceptie si ca regula este aberatia, multiplicata, prefacuta in norma curenta, devenita sistem apasator de deprinderi, generalizata; distingand intre normalitate si normalizare si scrutand abisul care le separa. Viata lui Panait Istrati s-a desfasurat deasupra acestei prapastii: „intotdeauna - spune el - am crezut ca lumea poate fi altfel decat in realitate”. Cum este realitatea: iata ce spune literatura lui. Domeniul lui Panait Istrati nu este iluzia, ci lumea reala, traita, suportata; lumea impotriva careia se revolta si pe care sfarseste prin a o descrie. Prin a o scrie: gest suprem de iubire si de protest totodata. Literatura lui este marturia unei nazuinte si a unui elan, permanent insa contrazise, boicotate, respinse; reprezinta o solutie, dar exprima neincetat un impas - dramatic si deopotriva irezolvabil.

A evoca existenta lui Panait Istrati inseamna, de aceea, in primul rand a evoca existenta unui om care vede lumea *asa cum este* - pentru ca o vrea altfel - si o spune in gura mare. O vede asa cum este in tot si in toate: in atrocitatea stupida a derizoriului cotidian, in marile constructii compensative, in justificari, in alibiuri, in fictiunile vitale, ce asigura supravietuirea, in cele pur decorative, in spaime, in placeri, in bucuriile ingaduite si accesibile, in cele interzise, in slabiciuni, in ceea ce are mai redutabil, in grotescul si in grandoarea ei. Nu o condamna. Nu lupta impotriva ei. Nu vrea sa o schimbe printr-o actiune organizata, sistematica si hotarata. Dar *nu poate* sa consimta. Nu i se supune. Nu adera. Se detaseaza, se sustrage si spune mereu *nu.* „Je ne marche pas! „ e deviza lui („Confiance, Reponse ouverte a une lettre mi-fermee”, text publicat in *Europe* (iunie 1930), republicat in (Euvrej, IV, Gallimard, 1970, precum si in *Vers l'autreflamme,* col. 10/18, 1980.) de fiecare data cand *omul* este amenintat de *lume.* Ceea ce este infinit mai mult si mai periculos decat a intocmi un rechizitoriu impotriva lumii, a ordinii ei existente, decat a-i urmari schimbarea sau distrugerea. Fiindca vorbind in numele omului ca entitate indivizibila si inconfundabila, ca valoare suprema, Panait Istrati nu refuza doar *aceste* realitati si *aceste* iluzii; el refuza insesi mecanismele Realitatii si ale Iluziilor insotitoare, intrucat functionarea lor se intemeiaza pe ingradirea libertatii, de nu chiar pe sacrificarea ei totala. Refuz, fuga, refugiu sunt termeni esentiali pentru intelegerea lui Panait Istrati; dar numai in relatie cu nevoia de libertate. Se sustrage pentru a se impotrivi, nu pentru a se salva; se detaseaza pentru a lua atitudine, nu pentru a ramane indiferent; si scrie pentru a spune adevarul, nu pentru a deveni autor de literatura.

Fiindca nu este, cand scrie, un dezamagit, un inadaptat, un infrant: este un om revoltat. El nu contesta, pur si simplu, ordinea prezenta a lumii strigand cu inocenta „imparatul e gol! „; stie ca toti imparatii sunt, au fost si vor fi astfel, dupa cum stie ca intotdeauna curtenii sunt complici la marea sau mica mascarada oribila, indiferent ca o fac din stupiditate, din servilism, de frica sau din viclenie. Contesta, de fapt, insasi aceasta lume care nu poate, nu stie ori nu vrea sa traiasca liber, in absenta unui „imparat”, fie acesta pamantean sau ceresc, reprezentare mitica, doctrina sanctificata sau obisnuinta institutionalizata, inventandu-si-l in permanenta, idolatrizandu-l, inventandu-l cu drepturi de viata si de moarte, in realitate numai de moarte, fiindca numai moartea poate fi data, viata fiind mereu batjocorita, umilita, *luata.* Si o contesta nu formuland o teorie ori acceptand una, nu supunandu-se unei idei, nu sustinand o doctrina ori un program: o contesta *natural,* dintr-o irepresibila pornire launtrica. Dintr-o dorinta de neinfrant. Asculta de o singura voce, vocea inimii, si se supune unui singur „imparat”: sufletul lui. Panait Istrati este *un revoltat sentimental,* o marturiseste - si de multe ori - el insusi. „Nevoia mea de-a iubi viata - de a rade, de a ma infuria - mi-a tulburat totdeauna echilibrul militantului revolutionar, al carui piedestal este ura vesnica. Am incercat, dar n-am izbutit sa devin asa ceva. Soclul meu este sentimentalismul. Vorbind despre activitatea mea, Rakovski a spus, la tribuna Congresului socialist roman din 1912, ca «sentimentalismul este o primejdie pentru miscarea revolutionara», imi place sa-mi reamintesc, din cand in cand, aceasta butada a unuia dintre cei mai buni prieteni ai mei, el insusi un sentimental duios, stapanit de ura impotriva regimului burghez. La randul meu, urasc si lupt impotriva acestui regim cu toate puterile, dar nu inteleg sa-mi petrec viata numai cu atat. Lipsindu-mi prima insusire a bunului militant - darul oratoric - o voi lasa mai moale. Si apoi, mi-e groaza de repetarea neobosita a acelorasi argumente, asa cum este in orice propaganda.” („Insemnari si reportaje ale unui vagabond al lumii”, in *Monde,* 9 iunie --21 iulie 1928; republicat in voi. *Pentru a fi iubit pamantul...,* Editura Tineretului, 1969, pp. 192-219 -traducere de Al. Talex). Inainte de a vorbi si de a scrie despre revolta, Istrati o traieste: „Caci nevoia de dreptate este un sentiment, nu o teorie. O stiu, astazi -dupa o verificare pe scara vasta si cu mii de probe in ajutor. Cu cateva exceptii, numai - exceptii magnifice uneori, dar care nu schimba drama - toti cei care ajung la revolta prin teorie o parasesc prin teorie, dupa exemplul celor care ajung aici datorita stomacului sau ambitiei si care pleaca pe acelasi drum pe care au venit. Sentimentul, dimpotriva, este forta ce rascoleste toata viata si o imprastie in toate vanturile” („Vers l'autre flamme”, ed. cit., p. 31). Pentru Istrati revolta nu este o tema literara: este forma lui de existenta, mai mult, este energia ce-i insufleteste si-i dirijeaza scrisul. O traieste asa cum respira, afirmandu-si libertatea, strigand-o, sacrificandu-i totul (de aceea, cand scrie, isi sacrifica existenta descriind-o), sfidand constrangerile unanim acceptate; sfidand inertia, obisnuintele, complicitatea: „strigatele inimii nu se explica” (*Euvres,* IV, p. 495). Revolta lui Panait Istrati este expresia libertatii lui in fata lumii, a acestei lumi, etern divizata in invingatori si invinsi, unde raul se afla pretutindeni, in oameni ca si in afara lor. Fiindca Istrati nu a vrut sa fie un om liber: a fost un om liber, a trait si a scris ca atare.

Fiul cartii

Asa cum avea sa si traiasca, Panait Istrati a venit pe lume in afara conventiilor si regulilor.

Copilul *Gherasim Istrate,* cum este numit in registrul de stare civila viitorul scriitor, s-a nascut dintr-o legatura neoficializata (o „uniune libera”, cum s-ar spune astazi) intre Joita Istrate, fiica unor tarani romani din satul Baldovinesti de langa Braila, si comerciantul

grec Gheorghios Valsamis. Era o legatura stabila, veche de mai multi ani, ce dura dupa toate probabilitatile de prin 1875-l877; nimeni nu banuia insa ca avea sa se incheie brusc si dramatic, la mai putin de un an dupa nasterea copilului.

Istrati s-a nascut in Braila, str. Romana nr. 149, la 10/22 august 1884, intr-o vineri, dimineata la ora 7. Nasterea a fost inregistrata la starea civila a doua zi, sambata 11/23 august 1884, fiind declarata de Nedelea Stoica Istrate, mama Joitei. Nu se mentioneaza nimic in legatura cu tatal nou-nascutului, despre copil consemnandu-se doar ca este „fiu al D-ei Joita Stoica Istrate, de ani douazeci si noua, de religie ortodoxa, profesie casnica". Pe actul de nastere Valsamis figureaza totusi, dar in calitate de... martor, „de ani treizeci si noua, profesia precupet, domiciliat intr-o casa cu muma copilului".

Cei doi mai avusesera un copil, de asemenea un baiat, *Panait,* care murise insa la sase luni dupa nastere; in amintirea acestuia i se va spune si celui de-al doilea nascut tot *Panait,* numele oficial, *Gherasim,* ramanand sa fie intrebuintat doar in acte. Lungul sir al metamorfozelor istratiene incepe cu acest transfer onomastic, fara nici o indoiala intamplator, dar care, din perspectiva ulterioara a biografiei lui Istrati, capata o curioasa valoare simbolica si premonitorie: *Gherasim,* numele parasit, provine din grecescul *Gerasimos,* al carui sens primar era „onorabil, respectabil", iar *Panait,* numele dat si asumat, se trage dintr-un cuvant de asemenea grecesc, *panagiotes,* „sfintenie" (Christian Ionescu, *Mica enciclopedie onomastica,* Editura Enciclopedica Romana, Bucuresti, 1975)! Oricum, Istrati va dispretui profund existenta „onorabila, respectabila", preferandu-i una eroica, pasionata si - de ce nu?! - „sfanta"...

Tatal, Gheorghios Valsamis, era originar din insula Kefalonia, localitatea Faraklata. Dupa unele documente existente in arhivele din Kefalonia, s-ar fi nascut in 1848; dar in 1884, cand la Braila se inregistreaza nasterea copilului Gherasim Istrati, „martorul" Gheorghios Valsamis declarase ca ar fi fost in varsta de 39 de ani, ceea ce inseamna ca era nascut in 1845; nu este totusi exclus ca 1848 sa fie anul cand a fost botezat, fiindca data aceasta a fost gasita in scriptele bisericesti. Era fiul unui Spiridonos, taran, ai carui descendenti in linie directa traiesc si astazi in Grecia, un stranepot, Temistoclis Valsamis, fiind in 1984 patron de cinematograf in Atena (L-am intalnit in decembrie 1984, cu ocazia unei calatorii in Grecia. Unele din datele si observatiile din acest capitol au fost rezultatul acelui voiaj, cand impreuna cu Margareta Istrati si Al. Talex am fost invitatii guvernului grec la sarbatorirea centenarului mortii lui Panait Istrati).

Urmand o traditie a locului inca vie si in zilele noastre, Gheorghios Valsamis plecase in lume, nu se stie anume la ce varsta, pentru a-si cauta norocul si a face avere. Kefalonitii sunt oameni iuti, intreprinzatori, priceputi la afaceri (intaia banca din Grecia moderna, Banca Ioniana, ar fi fost infiintata de ei), imaginativi si foarte sentimentali totusi, insufletiti de un patriotism local atat de fanatic, incat ii diferentiaza chiar si printre ceilalti greci. Fiindca insula, cea mai mare dintre cele existente in Marea Ionica, este saraca in resurse, ei isi parasesc fara multe ezitari meleagurile natale, numarul celor ramasi acasa ori reveniti dupa mai lungi sau mai scurte peregrinari fiind simtitor mai mic decat al celor plecati si stabiliti aiurea. Mirajul etern al „lanii de aur"? Calatoria reprezinta o dimensiune fundamentala si o realitate cotidiana in viata locuitorilor insulei; de altfel, Ithaca nestatornicului Ulise este la doi pasi de Kefalonia, despartita numai de un stramt canal... Raspanditi pretutindeni, in Grecia continentala, in Balcani, in Europa de Vest, in America, in Australia, kefalonitii nu sunt insa si risipiti. Oriunde s-ar afla si oricat de demult ar fi plecat din insula, ei se aduna in comunitati solidare ce perpetueaza, chiar de-a lungul mai multor generatii de instrainati, amintirea, nostalgia si mitul Kefaloniei lor mult iubite. Muzica, dansurile, costumele populare si arhitectura traditionala din Kefalonia au un pronuntat specific, din formula caruia nu lipsesc rasfrangerile unei istorii in multe privinte diferita de a celorlalte tinuturi grecesti. Spre deosebire, de exemplu, de Grecia continentala, de Peloponez, de insulele din Marea Egee, Kefalonia nu a stat sub ocupatie otomana. Cucerita in zorii mileniului al doilea de franci si de cruciati, a intrat apoi, la inceputul secolului al XIII-lea (1215), sub suzeranitate venetiana, aceasta mentinandu-se pana la 1797, cand Serenissima Republica s-a prabusit datorita lui Napoleon, acesta cedand-o Austriei prin tratatul de la Campoformio. Ocupata pentru cativa ani de francezi, facand pe urma parte din efemera Republica a celor sapte insule (insulele ionice), a intrat apoi sub stapanire britanica, pentru aproape o jumatate de secol (1815-1864). Lipsita si de prestigiul, si de vestigiile unei antichitati glorioase, Kefalonia a ramas in afara circuitelor moderne ale turismului industrializat, pastrandu-si nealterate rusticitatea si patriarhalismul.

Nu s-au schimbat prea mult nici locurile si nici oamenii. Casa in care s-a nascut Gheorghios Valsamis exista si astazi. Este un fel de lunga magazie, fara acoperis, cu ziduri groase de piatra, sfasiate de crapaturi absurde, si cu ferestrele astupate cu scanduri batute crucis. Pustii sunt insa si mai toate locuintele din jur: in 1953 s-a produs un cutremur catastrofal, care a devastat insula; unele asezari au fost reconstruite pe vechea lor vatra, dar altele au fost refacute in perimetre noi, invecinate, ruinele fiind lasate in plata Domnului. Asa s-a intamplat si la Faraklata. Satul, asezat altadata pe coasta unui munte, s-a tras acum mai in vale, parca la adapost, vechile cladiri ramase goale alcatuind un ciudat muzeu in aer liber. Cu ferestrele ei oarbe, casa in care s-a nascut tatal lui Panait Istrati priveste spre mare: chiar in dreptul ei, la o distanta de numai cativa kilometri, un golf lung si ingust spinteca insula. Neverosimil de albastra intre muntii mereu inverziti printre care este taiata, calea de apa se deschide ca o chemare spre departarile orizontului marin. O invitatie perpetua, fascinanta. Cum sa nu pleci, cum sa nu revii?! Nici casele din satul nou nu sunt toate locuite; kefalonitii pornesc si astazi in lume, in cautarea norocului. Nu este nici o surpriza sa intalnesti pe ulitele satului batrani ruginiti de vreme si cu aspect foarte rustic, ce nu par sa se fi desprins vreodata de solul stancos al Kefaloniei, care o rup binisor pe englezeste sau pe nemteste ori pe italieneste. Au plecat, s-au intors, fiii, nepotii, stranepotii lor sunt, si ei, plecati, un Ulise traieste in fiecare ionian...

Cand anume a ajuns Gheorghios Valsamis la Braila, nu se stie; si nici in ce fel; cu vreun vas comercial, probabil. De unde venea, iarasi nu se stie. Facuse avere mai inainte ori s-a imbogatit in Romania? Si cat era de bogat? intrebari fara raspuns. Se spune (Toate informatiile despre prezenta lui Gheorghios Valsamis la Braila si despre relatiile lui cu Joita Istrate provin din marturisirile tarzii facute de Panait Istrati in legatura cu originea sa, iar acestea sunt bazate pe ceea ce, copil fiind, a auzit de la rudele apropiate - mama, unchi, bunica. Relatarile Joitei vor fi fost inevitabil romantioase si idilice, de buna seama ca si lacunare, uneori poate intentionat, *ad usum Delphini*), in orice caz, ca la data cand s-a cunoscut cu Joita Istrate, asadar in jurul anului 1875, ar fi fost un „grec instarit". Ocupatia lui la Braila era, de altfel, banoasa, in acelasi timp ilegala si riscanta: facea contrabanda cu tutun turcesc. Stoica Istrate, tatal Joitei, ar fi fost unul dintre colaboratorii lui Valsamis in aceasta periculoasa indeletnicire, el si murind, pare-se, datorita unei rani capatate intr-o incaierare cu oamenii legii: ar fi fost „impuscat de poterasi in spate" si ar fi incetat din viata in chinuri groaznice, la „spitalul vechi din Braila", in timp ce i se extragea „fultuiala din schinare". A cunoscut-o Gheorghios Valsamis pe Joita inainte de a intra in relatii de afaceri cu tatal ei ori a inceput sa lucreze cu el dupa ce ii devenise, practic, ginere? Se zice (Alexandru Talex, in *Panait Istrati, Cum am devenit scriitor,* pp. 63-64, nota 3) ca ar fi vazut-o intr-o zi „la hora" in Baldovinesti, placand-o; la randul ei, indragostindu-se de grec, Joita ar fi plecat cu el la Braila, fara

voia parintilor. O iubire fulgeratoare si romantica, deci... Adevar sau legenda? in alta parte si cu alta ocazie, Panait Istrati afirma ca, dupa moartea lui Stoica Istrate, copiii acestuia, intre care si Joita, ar fi ramas in mizerie, hotarandu-se de aceea „sa se risipeasca pe alte meleaguri": asa ar fi ajuns Joita si o sora a ei „sa traiasca cu doi greci instariti, care isi radeau de casatoria legitima" (*Cf. Cum am devenit scriitor,* p. 66). Sigur pare a fi ca Joita s-a dus la oras cu grecul venit din toata lumea macar in buna parte determinata si de gandul de a scapa de mizeria vietii taranesti. Nazuinta aceasta au avut-o, manifest, inca alti doi din cei cinci copii ai familiei Stoica si Nedelea Istrate. Antonica, o sora mai mica a Joitei, a convietuit si ea cu un grec, prieten sau cunostinta cu Valsamis, tot la Braila si tot nelegitim, din aceasta legatura nascandu-se un baiat numit Odiseu; Anghel a devenit carciumar; numai Dumitru a ramas taran (un al treilea frate al Joitei, Stefanuca, a murit la Plevna in timpul razboiului ruso-romano-turc din 1877-1878). Dorinta de schimbare a conditiei sociale pare sa fi fost aproape generala in familia Istrate. Fiica taranilor din Baldovinesti trebuie sa fi trait un viu sentiment de eliberare alaturi de Gheorghios Valsamis, desi barbatul era mai in varsta decat ea (Joita Istrate s-a nascut la 22 ianuarie /3 februarie 1855), suferea de epilepsie si de tuberculoza, avea patima jocului de carti si era mare iubitor de zaiafeturi. Era, poate, iubita, era, sigur, ocrotita, la adapost de griji materiale, nu mai trebuia sa munceasca din greu la camp si in gospodarie, banii veneau multi si usor, petrecerile nu vor fi lipsit din improvizatul camin greco-roman. Traiul acesta placut si vesel s-a incheiat brusc in 1885, la scurta vreme dupa nasterea lui Gherasim/Panait; agravandu-i-se probabil boala sau bolile, poate ca si din alte motive, tinand de primejdioasa lui ocupatie, Gheorghios Valsamis ar fi plecat spre Grecia. A murit in timpul calatoriei? A reusit sa ajunga pana la Atena, unde s-ar fi stins din viata in acelasi an 1885? Nu se stie. „Muribund", i-ar fi cerut Joitei sa jure ca nu se va casatori; de ce atunci, „instarit" fiind, a lasat-o in cea mai deplina saracie? Personajul dispare la fel de misterios cum a aparut.

Singura dovada certa a existentei lui in Braila acelei epoci este semnatura cu litere grecesti din registrul starii civile, data cu ocazia consemnarii nasterii viitorului scriitor.

Panait Istrati a crescut fara tata, in absenta autoritatii paterne, fiind insa „copil din flori", nu orfan. Daca este adevarata incalcita si nesigura istorie cu Gheorghios Valsamis, Joita convietuise cu el mai multi ani, ca o adevarata nevasta, desi nu-i era decat concubina. Sa fi avut constiinta „pacatului"? Mai degraba va fi avut una a succesului, a reusitei, schimbata, dupa plecarea precipitata a lui Valsamis, intr-o constiinta a esecului. A ramas necasatorita, cu toate ca, dupa disparitia grecului din viata ei, se pare ca pretendentii nu au lipsit si ca ar fi avut in continuare cateva legaturi durabile. Era o femeie frumoasa, vesela, plina de vitalitate *(Joita* este o forma populara romaneasca pentru *Zoe,* „viata", substantiv transformat in nume de persoana prin substituirea biblicului *Eva,* la traducerea in greceste a Vechiului Testament (Christian Ionescu, *op. cit.*), disputata de barbati, careia in tinerete i-ar fi placut sa cante si sa danseze cu infocare, tenace, orgolioasa, autoritara la nevoie, stiind sa impuna si sa se impuna, sigura de sine in tot ce intreprinde. O fotografie de pe la 1910, singura fotografie cunoscuta a Joitei Istrate, infatiseaza o femeie cu trasaturi robuste, usor masculine, voinica, fara adipozitati, inca zvelta. Pe chipul oval cu pometi puternici, frunte larga, barbie lata si nas amplu se citeste o darzenie linistita. Severa, bine conturata, gura este imblanzita de un vag suras. La 55 de ani, cati va fi avut atunci, Joita pare mai batrana cu cel putin un deceniu, poate si din cauza seninatatii abstracte cu care priveste spre obiectiv: are aerul calm si decis al unui om trecut prin multe.

Oare nu s-a (re)casatorit doar pentru ca a vrut sa-si fereasca fiul de ipoteticele persecutii ale unui tata vitreg? Ar fi invocat deseori „juramantul" facut in acest sens lui Valsamis - de care, fireste, nu avea stiinta decat ea. La data cand a ramas singura, Joita era in varsta de 30 de ani, nemaifiind, dupa criteriile epocii si ale mediului, nici tanara si nici competitiva din punctul de vedere al intemeierii unei casnicii; oricum reduse, posibilitatile ei de a gasi si alege un sot erau diminuate si datorita existentei copilului, un cert obstacol. Plecata din sat ca ibovnica a grecului, ea nu a redevenit totusi taranca dupa ce acesta a lasat-o de izbeliste. A preferat sa traiasca in continuare la Braila, ca spalatoreasa. Si-a depus copilul la Baldovinesti, lasandu-l in grija mamei ei, Nedelea, si a lui Dumitru, fratele ramas in casa parinteasca; timp de sase ani, a venit sa-l vada o data pe saptamana. Pana catre 40 de ani a fost, asadar, o femeie relativ libera. Munca ei era istovitoare, dar nu mai grea decat aceea care ar fi asteptat-o in sat; dimpotriva. Apoi, desigur, se obisnuise cu viata la oras. Cea de la tara, din sat, ii era binecunoscuta; stia la ce vine daca se intorcea la Baldovinesti; in schimb, la Braila se putea inca reusi: aici, doar aici era o lume de cucerit. Daca nu pentru ea, atunci macar pentru fiul ei. De ce n-ar fi devenit el, intr-o zi, asemenea celor din casele in care lucra? Cum va spune cu sarcasm Panait Istrati mai tarziu, Joita l-ar fi vrut „un pasnic cetatean la Braila": visul unei mame ambitioase ce vrea sa se realizeze prin intermediul copilului. Viitorul acestuia, de buna seama, ea il va fi proiectat si modelat dupa intelegerea si idealurile proprii, aparandu-i ca o implinire personala. Din reusita fiului, Joita isi va fi facut o nazuinta devoranta; el trebuia sa-i compenseze viata ratata si sa-i continue ascensiunea sociala, intrerupta prin disparitia grecului. in fond, nu efectuase ea marele salt, nu izbutise ea sa paraseasca satul si sa se fixeze aici, la Braila, in oras?

Este de aceea greu de sustinut ca ar fi fost o martira, ca s-ar fi sacrificat pentru copil, refuzand sa se casatoreasca si asumandu-si dificila sarcina de a-l creste singura: mai degraba nu a avut incotro. Solutia aceasta i-a fost impusa, nu a ales-o. Mai tarziu, probabil, a gasit de cuviinta ca e pedagogic sa-i spuna baiatului ca a ramas singura pentru el - el care, adolescent si tanar fiind, o parasea atat de des. Si nici ca s-a privat de ceea ce se cheama viata „personala" nu se poate spune. Primii sase ani de dupa plecarea lui Valsamis a ramas la Braila singura, epoca despre care nu se stie nimic. A fost de la inceput spalatoreasa, a avut oare si alte indeletniciri? Informatii despre Joita exista doar in amintirile si evocarile fiului ei, iar acestea sunt in general puternic idealizate. Ici-colo, totusi, cate un amanunt rupe ordinea marturisirilor duioase. La un moment dat, spre exemplu, Istrati afirma (Panait Istrati, *Cum am devenit scriitor,* p. 72) ca mama sa „se muta din loc in loc, *de indata ce simtea ca barfelile incep sa prinda radacini. Cand eram mic, se intampla sa ne mutam de doua, de trei ori pe an"* (s.n.). Ce obiect vor fi avut aceste „barfeli" si de ce mutarile se produceau mai des cand copilul era „mic", deci cand Joita era mai tanara?! Alta data (*Idem,* p. 87.), scriitorul isi aminteste ca in casa lor ar fi aparut „un barbat chipes si puternic", pe care dupa cateva luni Joita l-ar fi indemnat, probabil la o cearta, sa plece, zicandu-i: „Esti insurat! Du-te la nevasta! „.

Dupa ce isi aduce copilul in oras, la ea, Joita ii asigura o existenta indestulata si tihnita, ca o preparatie pentru mai tarziu si, desigur, ca o garantie ca, deprins de mic sa traiasca *altfel*, adoratul baiat va fi, el, in randul lumii, ca va reusi, el, in viata. Pe cat poate, sarmana vajnica spalatoreasa isi creste copilul ca intr-o sera, ca intr-o rezervatie. Si, slava Domnului!, poate:

„In casa noastra - isi aduce aminte Istrati - n-am vazut nici o urma din mizeria ce colcaia injur. intotdeauna, am avut doua camere intretinute curat. intotdeauna, am fost imbracat cuviincios si hranit indeajuns. Niciodata, datorii. Cozonac si oua rosii la Pasti; porc la Craciun, jucarii din cand in cand."

Mizeria si lipsurile erau injur; departe; dincolo. Copilul creste la adapost, de buna seama ca datorita stradaniilor Joitei. Din exemplul muncii ei obositoare, ce va fi fost deseori si cu ostentatie invocat din ratiuni naiv pedagogice, mama va fi facut insa o aspra obligatie morala pentru copil: o *datorie*, suferintele ei urmand a fi rasplatite numai prin buna lui comportare. Prin ascultare. Prin supunere neconditionata - „mama mea a dorit si a facut totul ca eu sa traiesc dupa capul ei, nu al meu". Daca Istrati nu a cunoscut autoritatea paterna, el a cunoscut in schimb autoritarismul sentimental matern. Micul Panait, asadar, trebuie sa fie cuminte, ascultator, supus; trebuie sa fie un copil *model.* O papusa dirijata de mama sa. De aici restrictiile. Nu are voie sa se joace cu ceilalti copii. Nu are voie sa iasa in strada. Nu are voie sa se amestece. Nu are voie sa se imprieteneasca. Din iubirea materna a Joitei creste un sever grilaj prohibitiv. Interdictiile nu sunt insa drastice, ferme, ci tandre. Au aspectul unui teribil santaj sentimental. Copilul fara tata, caruia i se vor fi spus frumoase legende despre „grecul instarit" plecat in chip enigmatic la mai putin de un an de la nasterea lui, este *amenintat ca va ramane singur:*

„Am fost oprit *prieteneste* de-a ma duce sa ma joc in strada:

— Daca iti vei rupe hainele sau vei sparge vreun geam la vecini,

daca vei rani pe cineva sau vei veni cu capul spart, voi muri de suparare si vei ramane singur."

Primejdia este afara; in lume, dincolo de peretii casei. Iar lumea nu poate fi altfel decat ostila. Joita nu-si pierduse instinctele si psihologia de taranca mefienta: a razbi inseamna sa nu ai incredere, sa traiesti ascuns, sa nu te expui. Aceasta Mara de Braila invatase bine lectia adaptarii.

Nu-si cunostea insa copilul, a carui existenta era tulburata de o agitatie obscura, deocamdata fara forma si fara sens:

„Copilaria mea a fost zbuciumata. Cel care, copil fiind, n-a fost ravasit de suferinte inexplicabile, de dorinte fara nume, de nelinisti tumultuoase si n-a avut, de mic, o inclinatie spre un gen oarecare de arta, nici iluzii nebunesti, sperante baroce bazate pe fortele si aptitudinile sale, pe aceste plasmuiri mai mult sau mai putin comice; cel care n-a suspinat noaptea de mii de ori fara sa stie de ce, n-a izbucnit in veselii fara motiv sau n-a facut prostii extravagante - acela poate fi sigur ca va putea deveni tot ceea ce doreste: bun avocat, bun jandarm, dar niciodata artist: el nu are har, el nu are simtire." (Din prima scrisoare catre Romain Rolland - 20 august 1919)

Un lung si surd razboi se declara intre buna **Joita** si iubitorul **ei fiu.** Baiatul crescut cu atata posesiva dragoste nu este deloc un copil cuminte si ascultator. Dimpotriva.

Destul de devreme, firea lui se arata greu de stapanit, „rea", adica independenta. De la scoala mai mult fuge, si in clasa intai ramane de doua ori repetent; va pastra din acesti ani doar amintirea unor *barbati nebuni* - dascalii care *snopeau* pe copii in batai. Cum pana la varsta de sapte ani statuse la Baldovinesti, intre bunica si unchii Dumitru si Anghel, ce vor deveni candva modelele unor ilustre personaje literare, viata de elev i se pare insuportabila, poate si in comparatie cu traiul liber de la tara, nu numai din cauza *barbatilor nebuni.* Simtindu-se ingradit intre *peretii ostili* ai scolii, Panait o ia adeseori „razna peste campii" si fuge la unchii din sat, de unde il recupereaza, plangand, biata Joita, exasperata probabil de acest copil ce-i compromite sistematic bruma de prestigiu dobandit printr-o munca sarguincioasa si prin aerele ei de marunta cucoana de mahala; fiindca *gura lumii* e neiertatoare.

„— E un derbedeu, leica. Se vede cat de colo ca ma-sa l-a zamislit pe ascuns... Nimic bun n-o sa iasa din baiatul asta... Si Joita, barem, nu l-a lepadat! E o pedeapsa..."

Din viata lui de scolar, Panait Istrati isi va aminti cu placere, mai tarziu, doar de zilele de joi, cand putea fi singur, *singur si liber,* atat de corvoada mersului la scoala, cat si de iubirea sufocanta, apasatoare a mamei. Va fi avut, de pe acum, o lume a lui, inaccesibila celorlalti:

„In viata mea de scolar, numai joia era mai frumoasa decat duminica. Fiindca, in tot timpul saptamanii, nu aveam alte clipe, atat de lungi si de placute, in care sa fiu in intregime stapan pe mine si pe lumea mea. Si aceasta nu pentru ca mama m-ar fi impiedicat vreodata sa ma duc acolo, unde as fi voit, ci fiindca stiam ca duminica si in zilele de sarbatoare ea era fericita sa-si petreaca ceasurile de odihna in tovarasia mea. Stand deci toata duminica acasa, nu-mi ramanea decat joia, ca sa ma imbat de acel har dumnezeiesc, care este constiinta de-a fi cu totul liber, descatusat chiar de dragostea tiranica a mamei."

In clasele a treia (1895/1896) si a patra (1896/1897), relatiile lui cu scoala se imbunatatesc, se pare ca si datorita unui invatator priceput, Petre Moisescu (in acte semneaza „Moysescu"). Mediile obtinute in acesti doi ani sunt asemanatoare, fara mari fluctuatii. Elevul Gherasim Istrati are la „citire" nota maxima, 10, la „exercitii de memorie si libera reproducere" 9, in schimb la „scriere si exercitii gramaticale", la „compunere" si la „matematica" nu trece de 6; purtarea ii este considerata „multumitoare". Se claseaza totusi printre primii: in clasa a III-a este al saptelea din 42 de elevi, in clasa a IV-a al 13-lea din 54.

in 1897, cand termina cursul primar, paraseste insa scoala pentru totdeauna. Va „invata" totul numai din carti si de la viata, de unul singur, cautand *prieteni,* nu profesori, indrumatori sau invatatori, refuzand aproape reflex atat „lectiile", cat si autoritatea „dascalilor".

in acelasi an, toamna, intra „la stapan", angajandu-se ca baiat de pravalie la o „crasma" greceasca, o „taverna" tinuta de un Leonida. Momentul este important nu numai pentru ca acum viata lui Panait se aseaza pe un fagas ce nu va mai fi parasit, de fapt, niciodata; este important si intrucat contine un adevarat model al comportarii lui de aici inainte.

Panait intra la stapan pentru ca *asa vrea el;* este hotararea lui, nu-l silesc implacabil imprejurarile. inca din ultimul an de scoala il preocupa gandul de a-si „castiga singur hrana si imbracamintea" Voia, intr-adevar, sa-si ajute mama, sa o elibereze de o parte din griji si sa-i aduca, punandu-i-o *in poala,* „o mica suma de bani", cum va spune mai tarziu? De buna seama; asa cum, probabil, voia sa-i dovedeasca si ca nu este un neispravit. Si este de presupus si ca voia sa se elibereze el insusi, ca voia sa scape de sentimentul neplacut al *datoriei* si al *dependentei;* ca era, in fond, si o razvratire.

Intrarea la stapan este, in orice caz, o actiune premeditata. Panait isi calculeaza indelung aceasta prima mare fuga de sub o tutela apasatoare (a iubirii materne), isi stabileste o strategie si procedeaza in consecinta. Cum stie *precis* ce vrea, ce anume urmareste, el isi *alege* viitorul stapan in functie de trei criterii. Acesta trebuie sa fie un grec (Panait aflase ca grecii „sunt oameni filotimi", generosi), celibatar (nevestele stapanilor „bateau pe baieti si-i puneau sa spele scutecele scarnave ale pruncilor", deci un patron neinsurat era preferabil), cu o pravalie aflata cat mai aproape de Dunare („fluviul-prieten"). il cauta, il alege, il seduce. La viitorul sau patron, copilul se duce singur (Joita nu-i cunostea planurile) si, pentru a-l castiga, cum stie ca grecii sunt foarte sensibili la tot ceea ce priveste nationalitatea

lor, ii spune ca e fiu de grec si ca doreste sa se angajeze „la greci si sa invete greceste" Calcul corect. Magulit in orgoliul sau national, „gadilat la infirmitate", grecul, Kir Leonida, il accepta imediat, punand totusi formal conditia tocmelii cu mama micului solicitant infipt. Pentru Joita, decizia fiului de a intra la stapan echivaleaza insa cu o prabusire a tuturor visurilor ce si le facuse in legatura cu viitorul lui. Ea izbucneste in lacrimi amare cand Panait ii spune si plange indelung, cu vaietaturi ce arata limpede ca intentiile ei altele fusesera:

„A plans biata mama, in seara acelei zile, pana i s-au rupt rarunchii:

— La ce-a folosit ca mi-am inchis tineretele, c-am trait in vaduvie,

c-am muncit ca o roaba, numai si numai ca sa te feresc pe tine de «mana straina» -, daca tot pe «mana straina» a trebuit sa intri!... Sa nu mai lase

Dumnezeu inima de mama pe pamant!..."

Dar este pusa in fata faptului implinit si trebuie sa-l accepte. Va fi presimtit „mama Joita" ca era prima fuga a fiului ei? Ca era prima evadare dintr-o lunga serie, planuita pe indelete in ascuns si traita anticipat, cu voluptate, de acest copil in care ea isi pusese toate sperantele? Ca era o revolta? Lamentatiile ei de acum deschid sirul nesfarsit al implorarilor ce vor sfasia ani de zile inima nestatornicului Panait, fara insa si a-l convinge vreodata sa renunte la *drumul* lui, pentru care plecarile de acasa, instabilitatea, viata de azi pe maine nu constituie un scop in sine, ci totdeauna o solutie provizorie, o forma temporara de realizare a unui constant impuls catre *altceva*, un impuls cu siguranta nelamurit, confuz, dar imperativ. Nu incape nici o indoiala ca Panait insusi nu vrea decat sa se realizeze; dar nu stie nici cum si nici in ce directie anume. Si nu va sti multa vreme; insa incearca, experimenteaza, rascoleste, cautand si cautandu-se cu infrigurare.

Intrarea la stapan nu este, de aceea, un angajament de circumstanta. Pentru micul Panait important era sa devina liber; sa scape de rasfatul asupritor al mamei; sa se elibereze de gandul ca ea se sacrifica pentru el, cum ii va fi spus adesea. Ideea de a deveni „baiat de pravalie" o are cu mult inainte de a termina clasa a patra, „gandul acesta il nutream de mai bine de un an". „Tot timpul cand am urmat clasa a patra - marturiseste mai tarziu Istrati -, ma uitam zilnic la «baietii de pravalie» cu mainile degerate si incinsi cu un sort de sac, vorbeam adesea cu unii dintre dansii, le stiam pasurile si-i consideram superiori mie: «Ei isi castiga painea, imi ziceam; parintii lor trebuie sa fie multumiti. La anul am sa fac si eu la fel»." Va fi gandit micul Istrati ca poate deveni carciumar? Nu e improbabil. Avea ca model pe unchiul sau Anghel, la vremea aceea un carciumar prosper si totodata omul cel mai ajuns din familie. Anghel i-a fost, oricum, un indrumator: de sfaturile lui a tinut seama Panait cand s-a angajat la „taverna" (circiuma) lui Kir Leonida. Si tot de la avutul mos Anghel va fi deprins Panait primele secrete ale meseriei: in vara de dupa terminarea clasei a patra baiatul a stat la Baldovinesti (Informatii despre aceasta epoca exista numai in scrisorile lui Panait Istrati catre Romain Rolland, in cateva interviuri si evocari, precum si in doua povestiri autobiografice, *La stapan* si *„ Capitan" Mavromati,* scrise si publicate mai intai in limba romana (1925), apoi traduse in franceza, cu unele modificari; au fost editate in volumul *Mes Departs* -1928), cand la un unchi, cand la celalalt. La Anghel, isi aminteste Istrati, „ma preparam de «crasmarit»„:

„— Ziua, pe arsita, forfoteam prin crasma lui mos Anghel, racoroasa ca o hruba. Stropeam lutul, maturam, spalam pahare si invatam cum se rasuceste o canea cand vrei sa scoti vin."

Va fi tras Joita nadejde ca unchiul isi va opri nepotul pe langa el? Nu pare cu neputinta. Anghel insa razbise singur, printre straini, si ii recomanda lui Panait aceeasi cale:

„— Da, ma baiete!, imi zicea unchiul privindu-ma; eu te-as pastra langa mine, dar nu prea e fapt inteleptesc; cand «copchilul» se stie la *neam,* isi ia nasul la purtare si se strica. Numai printre streini te faci om. Dar sa nu intri sluga la darloaga! Sa cauti un stapan «ajuns». Si sa-l slujesti cu cinste, ma! sa nu «pisti»! «Piscatura» e lucru rau in negustorie: da omul indarat! "

Numai ca adolescentul nu are suflet de sluga ori de negustor si este incapabil sa slujeasca pe cineva sau ceva; incapabil sa *razbeasca,* indurand umilinte, pentru a ajunge si el stapan, umilind pe altii. L-ar fi vrut si Joita, si Anghel asezat, cu un rost al lui, onorabil - iar el, el nu-si gasea nicaieri locul, se vantura prin toata lumea si se intovarasea cu tot felul de insi fara capatai.

Viata la stapan, bineinteles, nu este deloc asa cum si-o inchipuise Panait. in taverna lui Kir Leonida munceste „din zori si pana dupa miezul noptii", adesea este batut si injurat, suporta grosolaniile musteriilor ametiti de bautura. Vanzatorul de la tejghea, o bruta, il chinuie si el: cu placerea dintotdeauna a naturilor rudimentare de a-si exhiba puterea, oricat de mica si de orice natura ar fi aceasta, fizica sau administrativa. Fiindca regula este ca baietii de pravalie sa nu mearga acasa dupa terminarea zilei de lucru, ei locuind in permanenta in gospodaria stapanului (cu exceptia zilelor de Pasti si de Craciun, cand au cate o „zi sloboda"), Panait se simte rupt de lumea de-afara, despartit de ea ca printr-un de netrecut zid chinezesc. Va fi avut, probabil, inca mai acut acea senzatie carcerala pe care mai inainte va fi incercat-o datorita rugamintilor *prietenesti* ale mamei si constrangerilor scolare; iar lumea dinauntru, patronul, clientii, brutalul tejghetar, ceilalti ucenici, ii este (va scrie peste trei decenii) *dusmana.* inca de la varsta aceasta (are doar 13 ani) si de la prima experienta sociala, Istrati vadeste o caracteristica inaptitudine pentru munca in comun si traiul in echipa, el preferind, cand are de ales, indeletnicirile solitare. De altfel, dintr-o scurta si nereusita incercare ulterioara de a deveni mecanic in atelierele din portul Brailei va pastra numai amintirea unei colectivitati dezumanizate, impartite in maistri „aroganti" si in „tovarasi de munca" abrutizati in resemnare, „indobitociti", „gata sa se incovoaie dinaintea unei priviri aspre". Deocamdata se afla insa aici, la Kir Leonida. Cuprins de disperare, vrea sa fuga, dar il opreste gandul ca si-ar supara fatal mama („ar fi murit de intristare") prin aceasta dovada ca nu este, ca nu poate fi la fel cu ceilalti, *in randul lumii,* ca nu se poate integra intr-un regim obisnuit de existenta. Si trebuie sa fi simtit de pe acum ca traieste, asa cum va spune mai tarziu, „viata incompleta careia ma aservea un compromis constant intre aspiratiile mele de credinta totala si dragostea filiala". Se refugiaza, pe cat se poate, in lecturi si citeste cu patima tot ce-i pica in mana, instrainandu-se si mai mult de cei din jur si furnizandu-le totodata un motiv de ostilitate in plus, o lume uniformizata, abrutizata constituind ea insasi un factor activ de uniformizare si de abrutizare si sanctionand cu o prompta violenta incercarile de desprindere si de diferentiere. Tot acum invata, cu o uimitoare rapiditate ce-i arata speciala inclinatie pentru insusirea limbilor straine, sa vorbeasca greceste.

Lucru inca mai semnificativ, descopera printre banalii clienti statornici ai crasmei lui Kir Leonida (o „lume fara inima") cateva personaje din acea categorie spre care Istrati va fi atras toata viata cu o forta irezistibila si misterioasa: niste *invinsi ai soartei,* pe care suferintele si mizeria nu i-au pervertit. Acestia sunt prietenii lui. Cel dintai, *Moche Cazatoura* (Acest episod figureaza doar in versiunea franceza a celor doua povestiri autobiografice), Mos Cazatura, cum i se spune cu toata seriozitatea, este un batran sacagiu zdrentaros, foarte sobru, care face *safteaua* in fiecare zi, avand „mana buna". Omul fusese slutit de impunsatura unei vaci si abia mai vorbea, repetand

o formula obsedanta: „totul s-a sfarsit”. Mos Cazatura ar fi fost candva bogat, chiar, se zice, primarul satului sau; nenorocirea l-a facut sa decada. De la el aude Panait primele cuvinte de incurajare: „Nu-ti pierde nadejdea. Nu esti decat un copil. Ai toata viata inainte”. Si mai mult se va apropia Istrati de un alt *infrant.* Si acesta e un om fara nici o speranta, esecul lui e deplin, insa nu a devenit o bruta. „Aproape batran”, mizerabil imbracat, mai degraba respingator prin infatisarea lui „rapciugoasa, jigarita si molateca”, nenorocitul traieste din pomana patronului. Clientii de oarecare conditie (o ierarhie existand pretutindeni, chiar si in crasma lui Kir Leonida) il respecta, dar *slugile* (tejghetarul, ucenicii) si mai cu seama barcagiii, cei mai umili si mai sarmani dintre musterii, il batjocoresc necrutator si il umilesc la tot pasul „ca o strivire a propriei lor striviri”: si-au gasit, in fine, si ei, umilii si umilitii, pe cineva de umilit, facand-o cu pricepere, cu incantare, cu pofta neobosita. Experienta utila pentru viitorul scriitor, a carui literatura nu va idealiza vreodata „lumea de jos” si „oamenii simpli”. Dus de un sigur instinct al constructiei de sine ori, poate, de necunoscutul sau destin, Panait se apropie efectiv de jalnicul batran, il protejeaza - slabindu-si inca mai mult propria pozitie in sistemul de relatii al micului grup social din crasma lui Kir Leonida, fiindca va fi si el, datorita acestei coalizari, tinta farselor grosolane puse la cale de tejghetar si de ceilalti „baieti” -, ii castiga increderea, il determina sa-si deschida sufletul si sa-i devina prieten. *Primul prieten*; Istrati ii va consacra, de altfel, o emotionanta povestire *(„Capitan” Mavromati).* Greceste, Panait mai mult de la el invata; si tot de la el primeste in dar un magic obiect ce-i va inrauri adanc toata existenta - un dictionar, *Dictionarul universal al limbii romane,* de Lazar Saineanu. Fiindca, sa nu ne insele aparentele!, nefericitul batran, epava rufoasa si dezgustatoare din crasma lui Kir Leonida, umilitul (dar nu si umilul) „capitan” Mavromati este un personaj-cheie in viata lui Panait Istrati. El e, in realitate, un veritabil initiator, un mediator, cel dintai dintr-o serie in care Romain Rolland (si el un initiator) a avut mai multi precursori. Prin intermediul darului facut de „capitan” Mavromati, un *dar vrajitoresc,* adolescentul Istrati patrunde, ca trecand un prag simbolic, intr-o lume *fermecata, ametitoare* si *captivanta.* Este lumea fantastica a dictionarului *universal* (denumirea insasi ii sugereaza puterea oculta). Biblioteca borgesiana adunata intre copertele unei singure carti, magica oglinda a universului reflectat in multimea nesfarsita a cuvintelor, concentrare miraculoasa a esentelor si ispititoare invitatie la aventura, la pierderea de sine in imensitatea de ocean a formelor si intelesurilor, Babei fascinant si labirintic, dictionarul ii schimba lui Istrati viata:

„De-acum incolo, *cartea sfanta* a adolescentei mele - acea pe care n-am mai lasat-o din mana timp de zece ani - avea sa devie izvorul bucuriilor si al surprizelor unei vieti de copil chinuit. Ea avea sa fie, nu un «dictionar», ci o amanta a copilariei mele, o amanta-fecioara care-ti atinge fruntea cu mana si-ti alina durerile. Nici o oboseala, nici o maltratare, nici un gand negru, nimic n-avea sa-mi mai invinga vointa de a munci si suporta viata. Un om infrant imi pusese in maini o comoara; fiecare pagina cuprindea o lume de cunostinte; fiecare cuvant cautat imi deschidea orizonturi nebanuite. Uitam ca voiam sa caut talmacirea unui termen; uitam ca timpul imi era masurat; uitam de lume si de ticalosiile ei si alunecam de la un cuvant la altul, de la o pagina la alta, de la o stiinta la alta stiinta, de la un univers de ganduri, la alt univers de ganduri, ma indopam in chip inconstient si nu ajungeam sa ma mai satur. Chiar si vremea somnului o sacrificam, adesea, in buna parte, pe cand colegii mei sforaiau, in patul lor, rupti de truda. incovrigat sub o umbrela deschisa, peste care mai aruncam si surtucul, ca sa nu se vada de afara licarirea luminarii ce-mi palpaia sub nas, citeam, citeam tot ce-mi cadea in mana, cautam in dictionar si-l ascundeam repede, ca pe un tezaur. Si de cate ori n-am vazut usa odaitei deschizandu-se ca impinsa de vijelie si pe tejghetar care ma turtea cu cate un pumn in biata umbrela, zbierandu-mi: — Dormi, fir-ai al dracului, dormi ca trebuie sa muncesti maine! Nu facea nimic! Continuam sub tranteli si buseli, fericit sa adorm cu capul pe dictionar, ca copilul in poala mamei.”

Dictionarul ii schimba viata sau, mai exact, il face sa se nasca inca o data, aproape in sensul direct, deloc figurat, al cuvantului. Marturisirea aceasta este uimitor de bogata in termeni si imagini ce sugereaza frapant o regenerare, o gestatie, o Nativitate: dictionarul este, concomitent, amanta si mama, contopire si echivoc deopotriva de semnificative, lectura se desfasoara intr-un spatiu matricial, la lumina tulbure, palpaitoare, acvatica a unei luminari, intr-o pozitie („incovrigat”) care nu este alta decat aceea a fatului in cavitatea uterina. Neinfranatul cititor este despartit de lume printr-o subtire, fragila membrana (umbrela), nu mai stie de sine, isi pierde perceptia duratei, aluneca, pluteste, hranindu-se „in chip inconstient”, dar cu nesat, din cartea in care traieste si pe paginile careia, fericit, satisfacut, adoarme ca un copil pe genunchii mamei. Iar in viitoarele momente decisive ale biografiei lui Istrati, sa anticipam, exista intotdeauna o *recluziune* si un *dictionar:* asa se intampla in 1916 in Elvetia, cand „zavorit” intr-o „odaita” se familiarizeaza cu limba franceza citind cu dictionarul pe Fenelon, Rousseau, Voltaire, Pascal, Montaigne, asa se intampla cand, dupa 1921, incepe sa-si scrie in aceeasi limba opera care il va face cunoscut in toata lumea, ajutandu-se de un dictionar si inchizandu-se intr-o camaruta aflata la subsolul locuintei unui prieten...

Obiectele culturale exercita de altfel o puternica atractie asupra adolescentului Istrati. Lucrand adeseori ca baiat de pravalie la tot felul de negustori, una din obligatiile lui este sa duca la domiciliul clientilor, cu un cos, cumparaturile comandate. Pleaca vesel in cursa, dar nu o singura data intarzie mult sau nu mai ajunge deloc la destinatie: placandu-i sa asculte cum se canta la pian („pasiunea mea, nebunia mea, visul meu, pe care nu l-am realizat niciodata” (In Elvetia, la 32 de ani, isi va cumpara un pian si va lua lectii...), se opreste, uitand de el, sub ferestrele prin care razbate fermecatoarea muzica. Uita si de cos (o data i-l fura cineva), clientii se plang de intarziere, stapanii furiosi il bat, dar Panait continua sa viseze. Uneori, seara, este mai indraznet: intra in curti si se agata de ciubucele de la ferestre pentru a privi inauntru, sa vada daca persoana care canta este la fel de frumoasa cum si-o imagineaza el ascultand-o.

Dictionarul, obiect cultural prin excelenta si simbol desavarsit al Culturii, participa acum la un proces natural; ori, inca mai precis, are loc o hibridare, se petrece o incrucisare a culturii cu natura, produsul ei fiind Artistul, Autorul, Auctorul (*„A nu se autoriza decat de la sine:* acesta este principiul insusi al oricarei gandiri libertare, ale carei profunde afinitati cu gandirea freudiana am cautat sistematic sa le aratam in lucrarea noastra despre Freud. Or, acesta, oferind in acelasi timp exemplul si mijloacele, dovedeste ca faptul de a se *autoriza,* de a se *autoriza pe sine* si *prin sine* nu este dat in nici un fel si, dimpotriva, cere din partea subiectului eforturile cele mai indarjite. A deveni *autor de sine insusi* nu inseamna cu nimic mai putin - in acelasi timp fantasma, truda cotidiana, transfigurare ideala, vector de energie etc. - decat scopul creator ultim al oricarei existente *(Auctor,* in latina, *este «creatorul», si «cel care face sa creasca» si «cel care impinge la fapta»)”* - sustine Roger Dadoun in *concluziile* volumului de eseuri *Psychanalysis entre chien et loup,* Editions Imago, Paris, 1984, pp. 200-201; lucrarea despre Freud, la care se refera, este o importanta monografie a sa despre „parintele psihanalizei” *(Freud,* Editura Belfond, Paris, 1982), cel care creeaza si totodata se creeaza pe sine insusi, *autorizeaza* si se *autorizeaza,* simultan. O influenta benefica, de natura oculta, pare sa se rasfranga de acum inainte asupra vietii de toate zilele a ucenicului din pravalia lui Kir Leonida. Este usor de inteles ca exploatarea lumii descoperite cu ajutorul dictionarului si al cartilor infrumuseteaza existenta lui Panait. *O*

bucurie nemarginita inunda sufletul adolescentului, viata imediata pierzandu-si consistenta si greutatea specifica, estompandu-se, diminuandu-si importanta, pulverizandu-se. Magia si forta literaturii, binecunoscute. Dar se intampla si alte lucruri mai putin explicabile. Firavul baiat incepe sa se *ingrase*, sa se intareasca, exaltarea de care e cuprins avand si „un efect fizic imediat”. Se fortifica, asadar, devine mai puternic, munceste acum fara a mai simti efortul, ca in joaca: truda zilnica se transforma intr-un „fel de sport”. Vigoarea lui crescand, ceilalti ucenici nu-i mai pot face fata „nici la galceava, nici la tranteala”, ba intr-o buna zi el indrazneste sa-l *plesneasca* pe agresivul, brutalul tejghetar! Panait capata un aspect infloritor. Vazandu-l „gras si voios”, mama Joita e „fericita”: baiatul, in fine, s-a obisnuit, s-a dat pe brazda. Un incident oarecare, declansat tot de dictionar (prezenta magica), duce la concedierea tejghetarului si la promovarea destoinicului, promitatorului ucenic in locul ramas vacant. Fiind acum „stapan-sluga pe tejghea, pe pravalie si pe baieti”, ascensiunea lui Panait se anunta stralucita, o frumoasa cariera de comerciant brailean il asteapta. Victorie deci!, primita cum se cuvine de mama, care jubileaza, dar si de vecini, aplaudata de publicul modest al maruntei scene sociale pe care, deocamdata, evolueaza foarte tanarul Istrati:

„Mama era in nori; un «viitor stralucit» se deschidea inaintea mea.

Viitor de aur tara noastra are
Si prevad prin secoli a ei... sangerare!

Bucurie pe toata lumea. Mahalaua, care n-are inima rea, se bucura si ea:

— Sa-ti traiasca, Joito! Ce mai baiat!”

Dar nu aceasta e *calea* lui Panait Istrati; nu va fi comerciant nici la Braila si nici in alta parte; nu are suflet de negustor. Nu are, mai ales, suflet de sluga; si neputand fi sluga, nu poate fi nici stapan - si, de altfel, nici nu accepta vreodata sa fie. Cand va deveni scriitor, Istrati va refuza cu inversunare literatura care face comert cu idei inalte si sentimente nobile, repudiind in formulari de o rara violenta literatura-negustorie si pe artistii traficanti de frumos; si va respinge orice targ si orice compromis, indiferent de motivatiile si de ratiunile invocate, mai mult ori mai putin „superioare”. Targul pe care i-l propune destinul, aici, in circiuma lui Kir Leonida, un targ modest, va fi refuzat: din instinct.

Ca intotdeauna la Panait Istrati, totul se petrece din intamplare; ca din intamplare.

Intr-o zi el intarzie cine stie cata vreme privind, intr-o deplina uitare de sine, curgerea tumultuoasa a apelor Dunarii. Intrigat probabil de prelungita lui absenta din pravalia unde se adunase „lume multa”, tatal patronului, un batran *nebun*, sacaitor, paznic zelos al intereselor fiului, il cauta pe proaspatul tejghetar si, descoperindu-l pierdut in visari si contemplatii pe malul fluviului, il imbranceste furios, pe neasteptate, in „rapa adanca”. Din fericire, Panait nu pateste nimic; putea muri. Se alege numai cu sperietura; insa e atat de revoltat, incat pleaca, *fuge* de la Kir Leonida si rataceste nestiut prin oras cateva zile. Descoperit, este adus inapoi cu forta si, cum s-ar zice astazi, retrogradat; pus la munca de jos, intamplator la o indeletnicire foarte neplacuta pentru el - „spalatul vaselor”. Adolescentul Istrati are oroare de naclaiala, de vascozitatile fetide si gretoase - nu-si alesese el ca viitor stapan pe Kir Leonida si pentru ca grecul nu avea o nevasta care sa-l oblige sa spele rufele *scarnave* ale pruncilor? E normal, deci, sa se simta pierdut, scufundat in dezgustator, condamnat pentru totdeauna, „ferecat, ferecat pentru vecie”, fara nici o posibilitate de evadare dintr-o existenta ce poate ii va fi parut asemenea zoaielor in care fusese obligat sa-si tina mainile ziua intreaga. Hotaraste sa termine, nu mai intrevede nici o speranta de salvare. Se urca in pod, atarna o franghie, dar, cand sa-si puna latul de gat (Acest episod este relatat numai intr-o scrisoare catre Romain Rolland), se iveste stapanul. il vede si, ingrozit de acest ucenic atat de neasemanator cu ceilalti, il concediaza.

De fapt, Kir Leonida il eliberase.

Dupa aceasta prima incercare de sinucidere, Panait va trai *altfel*, stiind ca, daca libertate nu e, nimic nu e. Traieste deci cum vrea si mai ales cum simte.

Faptic, de acum incolo viata lui Panait Istrati se va caracteriza printr-o stabila instalare in instabilitate si pana catre 1922, anul in care se apuca *serios* de scris, existenta lui exterioara nu pare sa cunoasca alte reguli decat nestatornicia si dezordinea.

Dat afara de la Kir Leonida, Panait Istrati isi schimba atat de des ocupatiile si locurile de munca, incat se poate spune ca face de toate si nimic. Rataceste de colo-colo, extinzandu-si treptat raza hoinarelilor; de la Braila la Bucuresti, la Giurgiu, la Sinaia, la Constanta, de aici in Egipt, pe urma spre Italia, vrea sa mearga in India si nu reuseste, ajunge la Jaffa, la Beirut, la Damasc, apoi in Grecia, se intoarce in tara, pleaca din nou, revine iarasi acasa, dar numai ca sa aiba de unde porni, strabatand astfel in mai multe randuri partea rasariteana a bazinului mediteranean ca un Ulise nauc, ramas fara Ithaca. Pretutindeni este in trecere. Pretutindeni este un trecator. indeletnicirile lui sunt mereu efemere, provizorii, de obicei simple solutii de supravietuire strict biologica.

Aproape doua decenii si jumatate de vagabondaj, neintrerupt si neobosit: imaginea curenta si consacrata despre tanarul Istrati aceasta e.

Un hoinar, un neispravit, o haimana, un om nu lipsit de calitati, pitoresc si fermecator, instabil insa, capricios, abrupt in reactiuni, nestapanit, inflacarandu-se iute si cazand apoi la fel de repede in deprimarea cea mai neagra, cand contemplativ si fatalist, cand nerabdator, agitat, in trepidatie, traind numai la intamplare, de azi pe maine: o deriva fara sfarsit.

La acreditarea si impunerea acestei imagini a contribuit mult, chiar decisiv, scriitorul insusi, prin marturisirile, evocarile si amintirile de dupa 1922-1923. A facut-o oarecum indirect, mai mult prin ton si atitudine, decat prin continutul propriu-zis al relatarilor - un ton voios, dezinvolt, relaxat, pe alocuri umoristic, si o atitudine deseori nostalgica, in contradictie nu o singura data cu natura faptelor si a experientelor evocate. Cel care a trait nu mai este decat un personaj pentru cel care isi aminteste si scrie, a devenit un erou literar...

In povestirile si in relatarile autobiografice ale lui Panait Istrati despre acest erou literar este vorba. Un personaj aiurit, nepasator de trecerea timpului, un exclus perpetuu, pentru care nimic nu este vreodata foarte grav, orice s-ar intampla, desi gravitatea nu lipseste de nicaieri, un incurca-lume adeseori burlesc, un zapacit, o puslama simpatica; un *Charlot balcanic*, vesel acum cu frenezie, trist si melancolic in momentul imediat urmator, robust in ciuda fragilitatii, aruncat de soarta incoace si incolo, pastrandu-si insa firea, pastrandu-si intacte sperantele, ramanand neatins, neschimbat, mereu acelasi; incorigibil.

O viata in galop sau povestea in galop a unei vieti? „Nu stiu ce-mi va iesi de sub condei obligandu-ma asta-seara sa trec in revista cei sapte lustri ai vietii mele, mai ales ca nu e vorba de visuri, ci de o realitate dura. Am sa va spun, in orice caz, in galop, tot ceea ce o sa-mi para esential...” - spune Istrati intr-o scrisoare catre Romain Rolland din martie 1923, in care isi face autobiografia (Sub titlul „Autobiografie”, fragmentul cel mai important din aceasta scrisoare a fost publicat in volumul *Le Pelerin du coeur*) la cererea acestuia, in

vederea prefatarii debutului din revista *Europe,* cu *Chira Chiralina.* Si adauga: „Viata mea este alcatuita din oaze pierdute intr-un desert necunoscut decat de mine”. Evocandu-si existenta, Istrati insista de obicei asupra *oazelor* si trece rapid peste *desert;* sau il *fertilizeaza,* proiectandu-l in lumina miraculoasa a povestirii. Exceptie face doar autobiografia trimisa lui Romain Rolland, unde rememorarea este telegrafica, sumara, in stil de proces-verbal:

„17-22 de ani: plecare la Bucuresti cu Mihail. Servitor, valet de etaj, agent la un birou de plasare, servitor la un spital de boli venerice, nu stiu ce inca altceva. Contact cu miscarea socialista. Adept ardent.

Divergenta de opinii cu Mihail, care pleaca in Manciuria. Mizerie, foamete, lipsa de adapost, paduchi, chistoace.

Plecare (singur) la Giurgiu, port dunarean. Descarcator de vagoane de sare. Mizerie atroce. O foame nemaipomenita. (Culcat intr-o baraca pe jumatate acoperita, pe un ger de 25 de grade, neinvelit, fara saltea, pe paie. La doua sau trei zile, putina paine cu ceai din mila unor armeni. Dumnezeu sa le ajute! Cum de n-am murit?) Adus acasa de mama. [...]

Intoarcere la Braila. Ucenic zugrav. Fericit. Viata demna. Mama fericita. Amor nenorocit (Aneta se casatoreste). Vaicareli. Sosirea lui Mihail. infratire, bucurie! Noua plecare la Bucuresti. Muncitor zugrav. Femei si conflicte. Plecare la Sinaia (Sotir). intoarcere la Bucuresti (insotit de o prostituata pe care o scot dintr-un bordel).

1905 - Revolutia rusa. Entuziasm. Lupta de strada. Militant marunt, intoarcere cu forta la Braila din cauza unei incurcaturi amoroase. Judecator de instructie. Serviciu militar (o luna de cazarma si scutire).

Noua plecare la Bucuresti, dar Mihail este la Constanta, pleaca in Egipt! Strigate, durere! Si intoarcere la Braila, exact pentru a-mi pune mama cu sufletul pe jar sa ma lase sa plec pentru a-l intalni pe Mihail la Cairo (1906). Condamnare la puscarie pentru «rapire de minora» (o mica tarfa). Plecare la Cairo! „

O viata de om in date si fapte: omul si viata lipsesc insa deopotriva din aceasta insiruire documentara, ce putea fi inca mai stufoasa, fiindca biografia lui Panait Istrati este atat de abundenta in fapte si atat de labirintica, incat pare sa fie vorba nu de unul, ci de mai multi oameni traind concomitent sub acelasi nume. Cand melodramatica si cand senzationala, cand enigmatica si cand neverosimila, imposibil sa fie vreodata reconstituita in detaliu, biografia aceasta mai mult il ascunde decat il descopera pe cel caruia ii apartine.

S-ar zice ca Istrati insusi incearca sa evadeze din cuprinsul ei. Nu se fixeaza, nu ramane prea multa vreme nicaieri. Nu vrea sa prinda radacini sau nu poate? Se teme de mediocritatea, presupus inevitabila, a unui trai statornic? Are nevoie de agitatie, de zgomot si furie, linistea il nelinisteste? Mai degraba s-ar putea spune ca nu vrea sa intarzie la o intalnire importanta, decisiva. Plecarile lui sunt precipitate si febrile, se hotaraste intr-o clipa si porneste la drum imediat, fara sa stea pe ganduri. Instantaneitate si urgenta: e asteptat undeva? Alearga prin lume ca si cum ar fi, se grabeste de parca ar avea o tinta precisa si o misiune vitala de indeplinit; insa umbla fara rost si nu obtine alt rezultat decat o nesfarsita amanare. Pleaca, se intoarce, pleaca din nou...

Sa fie, atunci, placerea de a se rupe, de a se desprinde, de a arde in urma lui toate podurile, sa fie chemarea nedeslusita, cu atat mai imbietoare, a departarilor, sa fie fascinatia necunoscuturilor? Istrati nu este insa un aventurier, domeniul sau de actiune este banalitatea, nu spectaculosul, obisnuitul, nu extraordinarul: indeletniciri marunte, oarecare, lipsite de orice stralucire, universuri umile, sordide uneori, oameni pe care viata ii macina, i-a zdrobit, ii minte, ii insala, ii indobitoceste. De fiecare data cand pleaca, trebuie sa-si infranga sentimentele filiale si, pe masura ce-si paraseste de mai multe ori mama si o indurereaza pana la o mortificanta resemnare prin comportamentul lui, suferinta provocata de remuscari sporeste si-i va determina chiar, in timp, o acuta si profunda constiinta a culpabilitatii. Acasa revine, de altfel, periodic; si, apoi, toate calatoriile lui Istrati se incheie prost, uneori in cel mai penibil chip. Iar locurile vazute il dezamagesc nu o singura data si nu intr-un singur caz. Dar nu oboseste. Nu renunta. Nu-l descurajeaza si nu-l sperie nimic. infrunta mizeria, privatiunile, esecurile repetate, infrunta „gura lumii” (forma populara a opiniei publice) - si o ia mereu de la capat, cu o insufletire nedomolita si o energie inepuizabila. Fiindca in exaltare, in exaltari, in pasionalitate, Istrati e constant: piere daca nu arde, exista intrucat este un rug aprins.

Oare nu-si gaseste locul? Nimeni totusi, probabil nici el insusi, n-ar putea spune daca doreste sa aiba un loc anume ori sa fie intr-un loc anume: dimpotriva. A pleca pare a fi pentru Istrati mai important decat a ajunge: odata atinse, obiectivele calatoriilor lui il deceptioneaza, e drept ca fiecare din alt motiv. E dezolat cand vede Nilul, se plictiseste la Paris, va fi dezamagit cand va ajunge pe Volga. Refugiul sau este miscarea, pentru el a trai inseamna a nu sta locului, a nu apartine, a nu adera: a nu se identifica *in* ori *cu* ceva care exista in afara lui. Daca nu se opreste nicaieri, o face pentru a nu se pierde pe sine dezintegrandu-se printr-o integrare in mediu. Se imprastie, se risipeste peregrinand, insa numai asa ramane el insusi: viata ca perpetua deplasare ii ingaduie realizarea libertatii in forma cea mai elementara si totodata cea mai pura. Fiind liber, nu se modeleaza sub presiunea constrangerilor si a servitutilor, nu se schimba in functie de circumstante, nu devine *altul,* un „altul” dintr-un sir indefinit de „altii” a caror succesiune proteica sa-i dizolve eul, individualitatea, personalitatea. La inceputul unui secol ce descopera (descopera sau inventeaza?) metamorfoza, alteritatea, depersonalizarea, schizofrenia ca fenomen social, multiplicarea in uniformitate, statistica totalizanta, disolutia, rinocerizarea, Istrati are insolenta de a ramane asa cum este. Nu se transforma si nu il transforma nimic. La 15 ani este la fel ca la 25, ca la 40, ca la 50; tot asa cum pretutindeni - la Braila ca si la Nisa, la Paris ca si la Bucuresti, la Constantinopole ca si la Moscova, in Elvetia ca si in Liban - este acelasi. Hoinarul roman, vagabondul balcanic, *sud-esticul* (Instructive sunt, in acest sens, consideratiile paradoxale facute despre balcanici de E.M. Cioran in *Histoire et utopie,* Gallimard, col. „Idees”, 1977, pp. 48-49) Istrati este invariabil si indivizibil. Iar insolenta aceasta nu-i va fi nici inteleasa si nici, cu atat mai putin, iertata. Dovada: „cazul” Istrati...

Asadar, isi urmeaza drumul, parca lasandu-se cu o copilareasca inconstienta in voia intamplarii. Si traverseaza intamplarile tot ca un copil: va face, de altfel, un patetic elogiu al varstei inocente:

„Orice copil este un revolutionar. Prin el, legile firii se reinnoiesc si calca in picioare tot ceea ce omul matur a ridicat impotriva lor: morala, prejudecati, calcule, interese meschine. Copilul este inceputul si sfarsitul lumii; el singur intelege viata, pentru ca asculta de ea, si n-am sa cred intr-un viitor mai bun decat in ziua cand revolutia va fi facuta sub semnul copilariei. Iesit din copilarie, omul devine monstru: se leapada de viata, dedublandu-se ipocrit.”

De fapt, provoaca intamplarea; ca si cum ar deschide o poarta vrajita, stiuta numai de el. Exista la Panait Istrati (in viata ca si in opera) o strategie a intamplatorului si o continua vanatoare de hazard. Totul sau aproape totul in biografia lui se petrece din intamplare; ori ca din intamplare: prin coincidente miraculoase, prin eruptii sistematice ale neprevazutului, prin corespondente de nebanuit, prin intalniri

neverosimile in timp si spatiu. Faptele cele mai disperate se aduna si se impletesc intr-o retea foarte coerenta, a carei logica, odata pusa in lumina, impinge totul in fantastic. Analogii, coincidente, simetrii; un fantastic adeseori la limita puerilitatii si a melodramaticului, dar cu atat mai nelinistitor: fiindca totul este realitate, realitate traita, viata.

Iata trei asemenea situatii.

I. Unul dintre primele texte publicate de Panait Istrati in limba franceza, al doilea, mai exact, este o scrisoare deschisa adresata lui Henri Barbusse: un articol polemic in chestiunea raporturilor dintre intelectuali si muncitori. Era semnat *P Istrati, muncitor in constructii* si se incheia in felul urmator: „cei care ne iubesc (pe muncitori, *n.n.)* sunt cei care stiu sa sufere, sa sufere nu cu ideea de a face sa triumfe o cauza dreapta, ci pentru a satisface o nevoie a sufletului lor, iar acestia sunt putini si ei sfarsesc aproape intotdeauna prin a plati cu viata lor satisfacerea acestei rare necesitati. Restul e inselatorie, platitudine si farsa" (Text aparut in ziarul genevez *La Feuille* din 16 sept. 1919; a fost republicat in *Cahiers des amis de Panait Istrati,* nr. 15, august 1979.). Peste cativa ani, cand „muncitorul in constructii" va fi devenit celebrul scriitor Panait Istrati, relatiile lui cu Barbusse vor fi cordiale si, de altfel, sunt amandoi *tovarasi de drum.* O vreme scurta, scurta; fiindca articolul cel mai calomnios, cel mai brutal si cel mai violent din toata campania dusa dupa 1929-1930 impotriva lui Panait Istrati va fi scris de Henri Barbusse. Autentic asasinat moral, acest articol, intitulat *Haiducul Sigurantei,* a aparut cu mai putin de doua luni inainte de moartea lui Istrati. Si exista, azi, toate dovezile ca Barbusse a mintit cu premeditare, ca a falsificat adevarul in chip deliberat; unul plateste cu viata, altul decade in „inselatorie, platitudine si farsa": cuvinte profetice.

II. In 1919, Istrati se gaseste intr-un sanatoriu elvetian si, la recomandarea cuiva, citeste opera lui Romain Rolland, care il entuziasmeaza. Afland ca renumitul scriitor va sta mai mult timp la un hotel in Elvetia, in august 1919 ii scrie si ii trimite o lunga scrisoare. Informatia era insa falsa, patronul acelui hotel urmarind sa-si faca publicitate: de fapt, Romain Rolland nu statuse acolo decat 11 ore. Scrisoarea va fi, bineinteles, inapoiata expeditorului. Istrati nu o arunca si nu o pierde. O pastreaza, o duce cu sine la Paris, apoi la Nisa: cine ar putea spune de ce? Peste aproape doi ani, in ianuarie 1921, cand Istrati incearca sa se sinucida intr-o gradina publica din Nisa, printre hartiile lui se afla si *doua* scrisori catre Romain Rolland: cea din 1919 si alta, *Ultime cuvinte*, scrisa in ajunul nenorocitei tentative. Prin intermediul unui ziarist, una ajunge – in martie 1921 - la destinatar: era cea dintai, din 1919. Acelasi ziarist, al carui rol, ramas obscur, a fost in fond capital, il convinge pe Romain Rolland sa-i raspunda anonimului sau corespondent. Asa a inceput schimbul epistolar datorita caruia Istrati s-a lasat convins sa-si scrie opera.

III. In toamna anului 1909, in Romania, la Bucuresti, Istrati a fost arestat si inchis la cunoscuta puscarie Vacaresti, apoi judecat pentru ca luase parte la o demonstratie de protest contra interdictiei de intrare in tara formulate de autoritati impotriva fruntasului socialist Cristian Racovski. Ajuns ulterior, prin jocul destinului si al istoriei, unul dintre activistii de seama ai puterii sovietice, Racovski este in 1927 ambasadorul U.R.S.S. la Paris. El este acela care ii inmaneaza lui Panait Istrati invitatia de participare la festivitatile de la Moscova, prilejuite de aniversarea a zece ani de la Revolutia bolsevica. Din Paris, cei doi pleaca de altfel impreuna, Racovski fiind rechemat din post; merg pana la Berlin cu automobilul si de aici, mai departe, cu trenul. La Moscova se despart. in 1928, calatorind prin Uniunea Sovietica, Istrati il intalneste din nou (si ultima oara) pe Racovski - evident, din intamplare! il intalneste la Astrahan, oras unde Racovski, dizgratiat politic, proscris, viitoare victima a terorii staliniste, avea domiciliu fortat si isi trecea timpul intre hartii si carti, scriind el insusi o carte, o „viata", *Viata lui Saint-Simon.* Cine ar putea sa conteste importanta pe care va fi avut-o intalnirea aceasta in scrierea *Confesiunii pentru invinsi,* carte cruciala pentru destinul lui Panait Istrati? Pe Racovski, Istrati il vazuse si il ascultase prima oara la 24 ianuarie 1905, la Bucuresti, la un miting de protest impotriva masacrelor din Rusia tarista si a arestarii lui Maxim Gorki. Viitorul deportat la Astrahan, probabil un excelent orator politic, produsese asupra tanarului Istrati o puternica „impresie de forta barbateasca". Analogii, coincidente, simetrii...

Sa vedem insa cum provoaca Istrati intamplarile, fie acestea banale, fie importante: o distinctie inoperanta pentru el, intrucat nu-si schimba comportamentul dupa imprejurari. Este mereu acelasi, el insusi; acesta este, de fapt, *eroismul* („Nu pierde nadejdea, bunule cavaler: sa fii erou inseamna sa te lasi in voia intamplarilor ce-ti ies in cale fara sa le chemi cu tot dinadinsul" (Miguel de Unamuno, *Viata lui Don Quijote si Sancho,* in romaneste de Ileana Bucurenciu si Grigore Dima, Editura Univers, 1973, p.83). Si inca: „Fiindca a fi erou inseamna a fi tu, a fi tu insuti. Daca refuzam ca mostenirea, ca imprejurarile sa ne impuna anumite actiuni, inseamna ca incercam sa situam in noi insine, si numai in noi insine, originea actelor noastre. Cand eroul vrea ceva, nu strabunii vor prin el si nici uzantele prezentului, ci el insusi. Si aceasta vointa a sa de a fi el insusi constituie eroismul. Nu cred ca exista vreun alt fel de originalitate, mai profunda decat aceasta originalitate practica si activa a eroului. Viata lui este o perpetua rezistenta la obisnuinta si la rutina. Fiecare miscare pe care o face a trebuit mai intai sa infranga obiceiul si sa inventeze un nou gest. O astfel de viata este o permanenta durere, o sfasiere constanta a acelei parti din el insusi supusa obiceiului, prizoniera a materiei". (Jose Ortega Y Gasset, *Meditatii despre Don Quijote,* traducere in limba romana de Andrei Ionescu, Editura Univers, 1973, p. 148) lui. Istrati nu forteaza intamplarile. Nu intervine in mersul lor, nu le influenteaza desfasurarea in chip direct, dupa cum nu este totusi nici jucaria si nici robul lor. Le obliga insa, parca fara nici un efort, sa se dezvaluie si sa-l dezvaluie, sa devina transparente si in acelasi timp sa-l faca vizibil, sa se reliefeze si totodata sa-l scoata in evidenta. Iata in ce consta provocarea. Prezenta lui da un sens celor mai banale sau mai absurde evenimente. Nu intreprinde, cel mai adesea, nimic special, deosebit, spectaculos; uneori este doar acolo - si atat; dar sfarseste intotdeauna prin a le conferi tensiune si a le smulge din amorf. Fiindca Istrati se implica in orice: deschis, total, dintr-o data. *Se aprinde.* Ia parte. Se expune. insa livrandu-se intamplarii si intamplatorului: cu o disponibilitate ce ar trebui sa-l uzeze si sa-l epuizeze, el reuseste performanta de a se pastra intreg, neatins, neschimbat. Consuma intamplarile, nu este - si nu se lasa - consumat de ele. Pozitia lui este, mai de fiecare data, una excentrica: oarecum deasupra, in afara, alaturi sau, dimpotriva, *prea* inauntru, simtind si intelegand mai mult, mai adanc. Nu stie ori nu poate sa fie asemenea, la fel, confundabil, unul intre altii. Prezenta lui, uneori prea intensa, alteori prea slaba, este de fapt mereu neconcordanta. Istrati se „insurubeaza" greu in mecanismul lumii; nu pentru ca ar fi pretentios din cale-afara, nu pentru ca ar cere prea mult; dar nu se potriveste acestui mecanism. Exces de implicare, depasire a limitelor unanim acceptate, sau retinere, rezerva, chiar absenta: fiind *in* aceasta lume, el nu e totusi pe de-a-ntregul si *din* aceasta lume.

Este, da, asemenea tuturor, o *cartita*; dar este - si o spune el insusi-o *cartita incandescenta.*

Traversate de Panait Istrati, intamplarile cele mai anodine, evenimentele cele mai razlete, situatiile cele mai putin congruente capata un inteles care le scoate din accidental si aleatoriu, proiectandu-le intr-o ordine a necesitatii.

Vocatia - afirma Denis de Rougemont (Denis de Rougemont, *Les Mythes de l'amour*, Gallimard, col. „Idees", 1972, p. 109), comentand un text autobiografic kierkegaardian - organizeaza hazardul.

Dar se poate oare vorbi in legatura cu Panait Istrati despre existenta unei vocatii? Nu s-a nascut el ca scriitor printr-un accident, dintr-o intamplare? Nu este el un pur produs al hazardului? Si, la urma urmelor, ce vocatie sa fi avut?! Una de vagabond, poate; ori, cu o formulare mai abstracta si care implicit il caracterizeaza, de razvratit anarhic impotriva oricarei autoritati constituite, de la cea materna la cea sociala si politica; o vocatie, cu alte cuvinte, de „haiduc" - romantica, anacronica, primitiva, in ultima instanta dubioasa. Un autodidact; un „lumpen". Acestia sunt in esenta termenii in care, direct sau aluziv, s-a scris de cele mai multe ori despre Panait Istrati.

Nimic nu este totusi la Istrati atat de incontestabil ca vocatia: puternica, de timpuriu vadita, realizata cu o precizie ce-i dovedeste, de fapt, nu numai existenta, ci si calitatea.

Resimtind-o, resimtind-o insa multa vreme in chip obscur, fara sa aiba de la inceput si in mod limpede constiinta ei, Istrati o implineste ca si cum ar fi condus de o secreta (secreta chiar si pentru el) forta interioara. Este parca hipnotizat de un ochi strain ascuns in propria-i fiinta; isi implineste, in consecinta, vocatia la fel de firesc, la fel de „orb" cum isi infaptuiesc eroii mitologici scenariile pe care le-au scris zeii si de care ei n-au habar, urmandu-le insa. Istrati nu este, de aceea, niciodata in dezacord cu el insusi, nu e sfasiat de conflicte launtrice, nu ezita, chinuitoarele dulci voluptati ale introspectiei ii sunt practic necunoscute; nu este un personaj dilematic (nici eroii literaturii lui nu vor fi). Un dezacord, si inca unul radical, exista totusi, dar in alt plan: este un dezacord intre el si lume. Conflictul sau, o cronica stare conflictuala de fapt, priveste *aceasta* lume. Istrati este un personaj problematic: pune totul in cumpana, pune totul in chestiune. Simplu, natural, firesc: prin insasi prezenta lui. Prin insasi existenta lui. *Provocarea* intamplarii si a intamplarilor are si acest sens. Istrati nu determina si nu declanseaza una sau mai multe crize: el dezvaluie criza, o face evidenta. Acceptabil se vadeste a nu fi decat un pact cu inacceptabilul. Un compromis al omului si al oamenilor cu ceea ce ii transforma in neoameni. De aceea Istrati va fi, pretutindeni, un indezirabil. Un neimpacat intr-o lume impacata, resemnata, multumita de ea insasi, complice.

Fiindca Panait Istrati apartine, tipologic, unei familii blestemate: el este din stirpea lui Hamlet. Uita de sine, se lasa in voia intamplarii, se vantura prin viata si prin lume cvasi-somnambulic, fara nici un rost, aiurit, nebun, bezmetic, este o haimana, un om fara capatai, un lunatic? Rostul se va vedea mai tarziu - in final. in finalul tragediei. Este apoi, cum declara in atatea randuri, insetat de prietenie, de prieteni, are nevoie de dragoste, crede, si nu o singura data, ca si-a gasit prietenul visat, prietenul ideal, iubirea si iubita perfecte, desavarsite? Esueaza intotdeauna, mai devreme sau mai tarziu. Toti prietenii il tradeaza. Sau mor. Cei care il tradeaza se tradeaza totodata pe ei insisi: isi uita sentimentele, isi dezic principiile, isi calca in picioare credintele; se metamorfozeaza. Asemenea prototipului sau livresc, Panait Istrati simte, stie ca „e ceva putred in Danemarca"; simte si stie ca e ceva putred in lume. Si vrea ca lumea sa-si recunoasca putreziciunea, nu sa o acopere; acesta e sensul revoltei lui. Nu descopera, el, raul; raul este cunoscut; dar toti se feresc sa-l recunoasca, toti il accepta, i se supun, il suporta in tacere, il intretin. Din cauza acestei taceri complice „e ceva putred in Danemarca", nu din cauza crimei comise. „Danemarca-i o inchisoare" (Toate citatele sunt dupa traducerea lui Vladimir Streinu *(Hamlet*, Editura Univers, traducere de Vladimir Streinu, 1970), fiindca minciuna este aici institutionalizata, impusa si protejata, este politica regala; si toti s-au obisnuit sa traiasca asa: sub lacat, zavoriti, ascultatori. Or, cum spune Panait Istrati: „Si acest lucru, numit *eroism*, este cheia vietii libere. Cei mai multi oameni nu se obisnuiesc decat cu zavoarele si cu gratiile multiplelor lor puscarii, lasitate care ii face de dispretuit". Istrati nu accepta si nu tace; asemenea printului danez, forteaza lumea sa se recunoasca.

Dar nu printr-o „tragica-nscenare"; printr-o literatura fundamental tragica. Nu se teme el ca va fi luat drept un autor de simple „povesti"? Ca lumea nu se va recunoaste, ca nu-i va intelege mesajul, strigatul, revolta? Dar pana la urma va reusi; iar despre Istrati se va spune, cu alte cuvinte, exact ceea ce zicea regele Claudius, regele sperjur, regele fratricid si uzurpator, despre Hamlet: „Cat rau ne face omu-acesta slobod! „. A fost, intr-adevar, Panait Istrati, asa cum de atatea ori s-a scris, un inadaptat? Ar trebui, atunci, sa vedem si in Hamlet un inadaptat; dar ce trist si urat lucru devine, in aceasta ipoteza, adaptabilitatea!

Istrati poarta in el o mare, apasatoare singuratate, agravata de un surplus vital si de o nevoie aproape furioasa de a comunica - insa nu are cu cine si mai ales nu stie cum sa comunice. Viata de toate zilele, cu grijile si cu obligatiile ei marunte, cenusii, meschine, abrutizante, cu placerile ei mediocre si diforme, i se pare o moarte lenta - si, cand il copleseste, cand simte ca a devenit captivul strimtului, sufocantului ei perimetru, cand nu intrevede si nu gaseste nici o posibilitate de a i se sustrage, cand cotidianul plat si banalitatea mediocra il acapareaza, il iau in stapanire definitiv, incearca sa se sinucida. Exista o perfecta identitate din acest punct de vedere intre cele doua tentative, din 1898 si din 1921. Istrati nu refuza, atunci, viata; suprema, ultima libertate, isi alege el modul de a o incheia. Sa fie o intamplare ca in literatura lui moartea este intotdeauna preferabila mortificarii? in oroarea lui de imobilism se ascunde un constant refuz al *banalizarii*, forma insidioasa a mortii si, crede Istrati intr-o amara, sarcastica reflectie, trasatura proprie firii omenesti:

„Oamenii au aceasta superioritate asupra animalelor, ca banalizeaza prompt tot ce face grandoarea vietii."

Uniformitatea, platitudinea, mediocritatea se asociaza astfel in chip direct aservirii. in absenta libertatii triumfa grosolania, stupiditatea incantata de ea insasi, prostia tantosa; viata devine joasa, de nu chiar josnica. Bucuriile si suferintele, strivite, se ofilesc. Pasiuni, dorinte, avanturi nu exista; o lume fara libertate este o lume a complacerii. O lume, totodata, a plictiselii: mohorata, apasata, posaca. Nici sarbatori, nici dureri. Culori stinse, sterse, batand spre sumbru, lumina imputinata, chipuri si voci monotone. Moarte vie sau viata moarta? Panopticum. Universul halucinant al suportabilului: cu o sensibilitate acut moderna, infiorat si infricosat, rezistent insa, Istrati resimte atrocitatea devalorizarii omului si a existentei. Si fuge, evadeaza, nu-si gaseste locul, nu-si gaseste semenii.

O singura certitudine, totusi, un singur reazem, un singur tovaras statornic. Exista o lume in care Istrati traieste cu adevarat, asa cum este, deplin, cu tot sufletul si din tot sufletul: lumea cartilor. Frumosul, Binele, Adevarul aici se afla. in carti viata este plina, consistenta, are adancime, relief si culori, este bogata si misterioasa, inaltatoare, nemarginita, eterna... Cucerind aceasta lume, patrunzand in spatiul ei fermecat, Istrati este nu mai putin cucerit de ea; asimiland-o, va fi la randul sau asimilat. Strain pretutindeni, strain chiar si acasa, printre ai sai, incapabil sa se obisnuiasca, sa se familiarizeze, sa accepte si sa fie acceptat, toate incercarile ducand invariabil la o reciproca respingere, el se identifica doar aici - in si cu universul cartilor. Este un prizonier al acestei lumi? Se identifica, dar si dobandeste, totodata, o identitate. Este, prin urmare, mai degraba un rezultat; e un „fiu al cartii".

Daca exista intr-adevar la Panait Istrati o perpetua cautare a tatalui, indiciile de aceasta natura fiind abundente (au si fost, de altfel, utilizate intr-o cercetare psihanalitica foarte specializata (Elisabeth G. Geblesco, *Panait Istrati et la metaphore paternelle*, teza de

doctorat sustinuta in 1981 la Universitatea Paris, VIII, 212 p), mai mult totusi clinica decat „mitica"), radacinile ei nu se afla in absenta faptica a paternitatii, ci in ignorarea paternitatii reale. S-a declarat, de altminteri, cand „opera" si cand „fiul" mai multor persoane, ceea ce ar putea constitui fie o proba de duplicitate, fie una a instabilitatii sentimentale: este, in fond, o expresie a incertitudinii. Toti cei pe care Istrati ii considera „parinti" au aceasta trasatura comuna - ei se afla pe drumul sau spre literatura. Singura relatie psihanalizabila cu folos literar din perspectiva complexei problematici tata-fiu s-ar putea de aceea sa fie la Panait Istrati relatia lui cu universul lecturii, intr-un sens mai abstract cu universul valorilor intelectuale, etice si estetice, mediate de literatura si reprezentate totemic de *carte* - de „cartea cartilor", Dictionarul.

Oricum, tineretea si adolescenta lui Panait Istrati sunt de neinchipuit fara a se lua in considerare aceasta dimensiune a existentei lui: o dimensiune esentiala.

Betia lecturii este, pentru a-l intelege cu adevarat, pentru a-l intelege in profunzime si cu exactitate, infinit mai importanta decat betia vesnicelor plecari, tot asa cum statornicul atasament fata de carti este infinit mai important decat statornicul atasament fata de vagabondaj.

In *hoinarul* Istrati trebuie sa vedem in primul rand pe *cititorul* Istrati, unul avand o suta de ocupatii pasagere, celalalt o unica, stabila, pasionanta indeletnicire. Si, de altfel, toate ratacirile lui prin lume seamana cu o ratacire in labirintul mirific si captivant al Dictionarului. Hotarator, pentru Istrati, este sa porneasca la drum; sa faca primul pas, sa deschida cartea: va fi sedus. Odata inceputa, calatoria isi pierde, fie prin amanare, fie prin depasire, tinta initiala, prefacandu-se intr-o aventura al carei curs nu este atat senzational, cat sinuos si discontinuu, realizandu-se printr-o nesfarsita aditionare de fapte. intocmai cum se intampla la rasfoitul unui dictionar, cand se trece de la un cuvant la altul, uitandu-se pentru care anume fusese deschis. Nu exista, in hoinarelile lui Istrati, nici punct culminant, nici deznodamant; calatoria se poate incheia oriunde si oricand, dar poate fi si continuata la nesfarsit. Egala ca intensitate cu cea precedenta si cu cea ulterioara, fiecare peripetie nu este altceva decat un termen dintr-o ilimitata suita punctiforma; un episod dintr-o inlantuire seriala; o reluare in forme vesnic reinnoite a unui aceluiasi scenariu. Calatoriile lui Istrati se termina, de obicei, printr-o revenire la punctul initial: pentru a fi reincepute. Nici o plecare nu este definitiva, nici un drum nu este fara intoarcere. Dar fiecare plecare si fiecare drum il indeparteaza si il separa de lumea pe care o paraseste, fara a-i oferi, in schimb, „cetatenia" universurilor strabatute. Exclusivul de aici este dincolo un intrus. Un exilat, deci, pretutindeni; care isi va construi o lume a sa, prin scris: o lume refacuta din amintiri si visuri, din reminiscente si iluzii, o *lume-dialog* prin care comunica si se comunica; prin care spune ce are de spus. Iar in felul cum provoaca Istrati hazardul, in felul cum vaneaza intamplatorul se oglindeste schema insasi a actului lecturii. Evenimentele i se dezvaluie si totodata il dezvaluie; se lasa in voia lor, dar le organizeaza in sensul lui - parcurgandu-le, deopotriva implicat si absent, fiind concomitent inlauntrul si in afara vietii, a realitatii, a „textului". Dubla exterioritate, in fond, prin care pune si este pus in valoare simultan. Nimic din acest text nu poate fi schimbat; ramane ca totul sa fie trait. Trait, citit, rescris: literatura lui Panait Istrati se naste dintr-o „rescriere" a existentei, urmeaza un scenariu dat, asa cum si viata lui pare sa urmeze unul.

In realitate, aceste scenarii sunt inventate pe masura ce sunt infaptuite. Istrati, cel de dincolo de datele biografice, intra in scena vietii cu o carte in mana. A trai, a visa? A citi. Cartile il insotesc pretutindeni si in toate momentele importante ale vietii lui exista o carte. in adolescenta e „mereu cu capul in carti", fara insa a trage din asta vreun folos, cum se intampla in mod obisnuit si cum s-ar astepta, de aceea, mahalaua, contrariata ca nu devine nici popa si nici „procuror". Lectura este pentru el o necesitate vitala. Raspunzand unei puternice, irezistibile nevoi sufletesti, nu poate fi compromisa, coborand la rangul nedemn al utilitatii mediocre, maculata. Adolescentul Istrati descopera cititul dupa ce paraseste scoala, asadar in afara spatiului in care lectura este programata, autoritara si pragmatica. El citeste liber. Mai mult, cititul reprezinta pentru Istrati o forma de libertate, cea mai accesibila, dar si cea mai cuprinzatoare. Si nu din neintelegere, din obtuzitate este batut cand umbla cu carti si citeste: ci tocmai pentru ca se intelege foarte bine despre ce anume este vorba. Citind, Istrati sfideaza si in acelasi timp scapa de sub constrangere; este natural, deci, sa fie pedepsit, sa fie readus in tarc, ingradit. O carte este mai periculoasa decat o arma. Traind intr-o lume a non-lecturii, el se simte pierdut, ratacit intr-o „Sahara a spiritului uman". Cand isi gaseste cativa, putini, amici, acestia vor fi, ca si el, niste „infometati de carte". Vede intr-o zi, cand intra din intamplare in placintaria lui Kir Nicola, unde lucrase un timp, un ins murdar si zdrentaros, pe umarul caruia se plimba agale un paduche. Soiosului, respingatorului personaj nu-i pasa. Istrati, caruia ii place curatenia si detesta dezordinea (In volumul *Le Dissident* (biographie de Nikos Kazantzaki, Pion, 1968, p. 205), Eleni N. Kazantzaki afirma ca Panait Istrati „era de o extrema curatenie si ii placea sa-si ingrijeasca mainile delicate". De asemenea, intr-o scrisoare din septembrie 1965 catre Monique Jutrin-Klener, criticul suedez Ernst Bendz, fost prieten apropiat al lui Istrati, isi aminteste ca „era un om cu obiceiuri regulate si care detesta in orice dezordinea, in ciuda vicisitudinilor unei existente uneori zbuciumate" *(cf.* Monique Jutrin-Klener, „Conteur roumain et critique suedois: Istrati et Bendz", in *L'Arc*, nr. cit., p. 74), ar trebui in mod normal sa se indeparteze, scarbit; dar nu! Omul acela, necunoscutul in flenduri si colcaind de paduchi, tine in mana o carte, *o carte in limba franceza,* citind-o complet absorbit, indiferent la tot ce se intampla injur. Nici nu era nevoie de mai mult: Istrati este castigat, sedus, indragostit literalmente de gretosul individ, asupra caruia exercita o agresiune aproape erotica, napustindu-se asupra lui, fortandu-1 sa-i devina prieten: asa incepe legatura lui cu misteriosul rus Mihail, ce va dura aproape noua ani, dupa declaratiile scriitorului insusi. Nu se va afla probabil niciodata cine a fost acesta cu adevarat: un aristocrat revoltat impotriva familiei, traind cu premeditare in noroi si in tenebre pentru a pretui mai drept luminile spiritului, un razvratit impotriva ordinii tariste, un dezamagit sentimental, un aventurier oarecare? Sa fi fost intr-adevar din orasul Kazan, cum pretinde? Sa-1 fi chemat intr-adevar Kazanski? Numele pare contrafacut, un pseudonim. Peste douazeci de ani, cind calatoreste in Uniunea Sovietica, Istrati ii va cauta zadarnic urmele. in afara de o fotografie facuta in 1907 in Egipt, unde apar impreuna, si de evocarile lui Panait Istrati, nu exista nici o informatie despre prezenta lui Mihail in Braila si despre relatiile lui cu viitorul scriitor. Autorii de amintiri despre tanarul Istrati nu-l invoca niciodata. Portretul facut de Istrati in povestirile lui autobiografice ori in corespondenta cu Romain Rolland, ca si micul roman intitulat chiar *Mihail*, pare mult idealizat. Oricine ar fi fost, acest om foarte cultivat in raport cu conditia lui sociala i-a dat insa lui Istrati sentimentul ca are, in sfarsit, cu cine comunica; iar comunicarea lor s-a produs datorita cartii. Un semn de recunoastere era, de fapt, cartea tinuta in mana de jalnicul personaj din placintaria lui Kir Nicola, „napastuitul" semanand cu acei „derbedei de pe strada pe care nu catadicsesti nici macar sa-i scuipi". Si, de altfel, Kir Nicola ii si spune lui Panait: „Iata unul cu care ai sa te intelegi de minune; e din *rasa* ta".

O *rasa* rara. Celor care nu citesc „le scapa in intregime grandoarea vietii". Cine citeste plonjeaza in „Elizeele subterane", intunericul dispare, constrangerile se destrama. Ca si ratacirile, cartile sunt „bai luminoase ale inimii si ale spiritului". Istrati traieste in cultul cartii si al lecturii. Are intotdeauna cu el, oriunde s-ar afla, cateva carti; pasager clandestin pe un vapor spre Marsilia, este prins si debarcat cu forta la Neapole (1907): in valiza lui se gasesc *Viata lui Socrate* si poeziile lui Eminescu. Acest cult al cartii este energic prelungit si in literatura lui Istrati; chiar si haiducii il intretin. „Cartile - zice fiorosul Groza - ne invata ceea ce inteligenta noastra singura nu este capabila sa ne faca sa patrundem." Pe Romain Rolland il descopera citindu-i cartile; iar in prima scrisoare pe care i-o trimite, cea din 1919, Istrati vorbeste mai cu seama despre „patima de-a citi" care i-a dat un sens existentei. De miscarea socialista romaneasca de la inceputul veacului el se apropie datorita „idealismului" ce-i fusese insuflat de carti. Arta - va spune Istrati mai tarziu - l-a format si l-a salvat:

„De cand am invatat sa citesc, arta s-a marturisit ochilor mei sub o infatisare potrivita cu temperamentul meu si nadejdile unei omeniri asuprite: era epica si slujea cauza dreptatii. E vorba de haiducii nostri care, departe de a fi legendari, sunt tot ceea ce poporul roman a putut sa aiba mai adevarat in dureroasa lui istorie. Legenda - usor de recunoscut si inlaturat - nu incepe decat acolo unde povestitorul, in generozitatea sa, isi face o placere in a atribui acestor justitiari populari ispravi fantastice in care cauza dreptatii iese biruitoare mai intotdeauna.

Deci, la aceasta scoala a Frumosului, unit cu nevoia de dreptate, s-a format spiritul meu. Scoala nobila, care a fost cea mai buna hrana a generatiei mele.

Eram niste bieti copii in zdrente, bolnavi, infometati, haituiti. Oamenii si cerul ne refuzau orice bunastare materiala. Viitorul ne aparea in culori la fel de negre ca si prezentul. Eram sortiti sa devenim hoti, asasini. Cativa dintre noi au si ajuns. Dar cei mai buni, cei mai curajosi au rezistat. Cum?

Ei bine, gratie descoperirii acestei arte miraculoase, care ne invata ca nu totul este josnicie si nedreptate in viata. Parasind pe haiduci si intrand cu pasi mari pe taramul literaturii universale, am cunoscut pe marii maestri ai literaturilor clasice si moderne. Acolo, silabisind pe cutare enciclopedist sau scriitor din secolul al XIX-lea, am gasit confirmarea aceluiasi Frumos, care pleda - bineinteles pe un plan mai inalt - insasi cauza dreptatii."

Doua dintre multele intamplari cu carti existente in biografia lui Panait Istrati si relatate ori evocate de el insusi sunt cu deosebire semnificative.

Una este rememorata in confesiunea *Ultime cuvinte,* scrisa in ajunul incercarii de sinucidere din 1921 si adresata lui Romain Rolland (text parvenit acestuia in noiembrie 1922). in prefata la *Chira Chiralina,* cand vorbeste despre „intamplarile glumete" de la istorisirea carora Istrati nu s-ar putea abtine nici chiar in pragul mortii, Romain Rolland se refera si la acest episod. Surprinzator, intamplarea nu e catusi de putin „glumeata"; este, poate fi considerata oricum, numai „glumeata" nu! Iat-o. Aflat in 1907 in Egipt, la Alexandria, dupa ce se intorsese de la Neapole, prost imbracat, flamand, flamanzind, Istrati cumpara intr-o seara, de la un „parlit" ca si el, o carte - *invierea,* de Tolstoi. O achizitioneaza cu ultimii bani si nu mai are cu ce sa-si inchirieze un pat pentru noaptea care urmeaza. Cum insa vremea este frumoasa si oricum n-ar fi dormit din pricina cartii, fiindca ar fi stat sa o citeasca, ramane bucuros in strada. Aici insa risca sa fie „inhatat" ca vagabond de catre politisti, „ceausii de noapte", si de aceea nu se poate opri undeva, fiind nevoit sa circule, sa umble continuu. Citeste, atunci, in mers, cutreierand strazile si intarziind sub lumina fiecarui felinar intalnit in cale. Are insa ghinion, spre dimineata pornindu-se o ploaie marunta si sacaitoare. Nu mai poate citi si vrea sa se adaposteasca undeva, intr-un gang, sub un balcon, oriunde. Ceausii il repereaza si pornesc in urmarirea lui, haituindu-l pana la ziua, fara a reusi totusi sa puna mana pe el. Cand se lumineaza, ploaia se opreste si generosul soare egiptean se inalta. Scapat de grija ceausilor, Istrati iese din oras, se ascunde dupa un gard de trestie de zahar, isi scoate hainele ude si le intinde pe iarba sa se usuce. Gol pusca, dar ferit de priviri indiscrete, poate acum sa-si continue netulburat lectura. Nu-si da seama cat de puternic arde soarele, citeste uitand complet de sine. Cand termina cartea, pielea ii este parjolita, are dureri violente, dar nu-i pasa: traieste un moment de mare intensitate sufleteasca, satisfactia data de lectura fiind sporita, pare-se, de suferintele care au insotit-o. Cartea fiind obiectul unei actiuni cvasi-erotice, la sfarsitul lecturii pasionatul cititor se dezlantuie paroxistic intr-un ultim, suprem avant posesiv:

> „Terminai cartea si intr-un avant de furie desfranata, o cuprinsei in maini ca pe capsorul unei fiinte iubite, imi afundai privirea in stralucirea frumusetii sale si cu parjol in inima si pe... spinare, ii strigai:
>
> — Copil nepretuit, vezi cat rau imi faci?
>
> Oare nu-mi vei insela sperantele? „

Fiul cartii a devenit „amantul cartii".

Cealalta intamplare constituie, de fapt, subiectul povestirii „Cine e autorul lui «Hamlet»?", din volumul *in lumea Mediteranei (Apus de soare),* ultima carte a lui Panait Istrati, aparuta postum, in limba franceza la scurt timp dupa moartea scriitorului (1935) si in limba romana un an mai tarziu (1936). „Cine este autorul lui «Hamlet»? „ este insa un text scris si publicat initial in romaneste, editat apoi in volumul de „pagini autobiografice" *Trecut si viitor* (1925), prima carte a lui Panait Istrati in limba materna.

Romain Rolland, care in 1935 citise in manuscris aceasta povestire, afirma intr-o scrisoare (Scrisoare din 7 ianuarie 1935 catre Jean Guehenno, pe atunci redactor-sef al revistei *Europe; cf.* Addenda lui Alexandru Talex Ia voi. Panait Istrati - *Viata lui Adrian Zografi,* Editura Minerva, 1983, p. 546) ca „este de un comic, cu neputinta sa-l povestesti". Pentru autorul primei monografii romanesti despre Panait Istrati este vorba de „o povestire amuzanta", dar nu mai mult decat atat, fiindca scriitorul „nu mai creeaza tablouri cu adevarat artistice, insailand amintiri lipsite de un substrat bogat" (Al. Oprea, *Panait Istrati, dosar al vietii si al operei,* Editura Minerva, col. B.P.T., 1984, p. 339).

Sa vedem.

Actiunea se petrece la Damasc, in 1907. Eroul narator rataceste prin cafenele si bate strazile cautand un om potrivit cu planurile sale de viitor imediat (pe termen lung nu-si face niciodata). Observase ca la Damasc firmele sunt niste „monstruozitati" si ii vine ideea ca aici „un vopsitor de firme ar fi mancat paine buna". Totul e sa gaseasca pe cineva de la care sa inceapa; pe care sa-l seduca; un alt, nou Kir Leonida. Acum Istrati se afla insa in strainatate, nu acasa; are nevoie, deci, de un roman; la Braila micul Panait cautase un grec. Vede ca pe o firma este scris „Simon Herdan, Tinichigiu-invelitor de case" si inima ii tresare -"asta, imi zisei, trebuie sa fie vreun evreu de pe la

noi. Dac-o fi roman, ii voi vopsi firma si voi castiga astfel cativa gologani”. Tinichigiul se vadeste a fi, intr-adevar, „un biet evreu de prin Romania”, mai mult, un fost hoinar si om cumsecade, cu nostalgia tarii de unde venea. Tanarul zugrav stie sa-si aleaga victimele seductiei, privirea lui functioneaza fara gres. Herdan ii ofera, cu generozitate, adapost si se arata dornic de prietenie, sentimentalizat si de amintirea vietii traditionale romanesti:

„Ma plictisesc de moarte. N-am copii si nici tovarasa, cum mi-a poftit inima. Cu toata hoinareala mea, am ramas roman pana in adancul sufletului si-al maruntaielor. Stiu sa-mi pregatesc si ma innebunesc dupa caltabosii si muraturile noastre, dupa varza acra calita, ardeii umpluti si le manan cu o pofta, in stare sa scoale si mortii. Dar, mai presus de toate, iubesc vecinatatea buna la masa, la cafea si, cateodata, chiar pe acele femei frumoase care azi pot sa ma necajeasca, fara prea mare paguba.”

Ii pune la dispozitie o camera de dormit (ce-i serveste lui Istrati, totodata, si ca atelier), il introduce in *lumea buna* din Damasc, prezentandu-l oamenilor importanti de aici - comandantul cavaleriei siriene, un farmacist, un avocat, un medic. Prima firma pictata de norocosul zugrav este, desigur, firma tinichigeriei lui Herdan. Cand „fu agatata deasupra pravaliei, scanteindu-si lacurile in bataia soarelui, multimea navali, inghesuindu-se si o admira prosteste cateva zile in sir, ceea ce ma facu imediat cunoscut in tot Damascul”. Mare succes, deci. Comenzile curg. Simon Herdan e fericit, si el, ca a avut ochi bun si a stiut pe cine sa ajute („— Vezi? imi zise el. imi dadeai zor ca n-ai fi decat un mazgalitor si cand colo esti coscogeamite artistul”). Faima „artistului” creste cu fiecare lucrare. „Se opreau oamenii in fata atelierului meu si se uitau lung spre ferestre, ca si cum ar fi locuit un vrajitor, intr-acolo”; in scurt timp, zugravul admirat „prosteste” ajunge „un *domn,* bine imbracat, salutat din departare si cu comenzi din belsug”. I se fac avantajoase propuneri de casatorie. Este invitat, in semn de consideratie, in „numeroase familii de burghezi”.

Dezastrul se produce Ia fel de rapid ca si ascensiunea. il declanseaza „o intamplare caraghioasa”. Stand intr-o zi la cafenea, impreuna cu farmacistul, cu un inginer de la caile ferate si cu subdirectorul Bancii Otomane din oras, vine vorba despre teatru si despre actori; intr-o societate atat de aleasa nu se puteau discuta decat subiecte inalte si fine. Vopsitorul de firme, acum artist de renume, intervine cu un citat - *„Da, actorii sunt o rezumare, o prescurtare a timpului lor!* a spus-o... a spus-o... a spus-o...”. Dar nu-si aduce aminte cine a spus-o. Cu memoria incurcata pentru moment, un biet lapsus, acolo, el cere ajutorul celor de fata - „a spus-o... frate... asta... ce dracu', in *Hamlet,* cand eroul tragediei vorbeste de actori la sosirea comedienilor. Nici unul din voi nu-si aminteste? E Sch... Sch...”. Nimeni nu stie insa despre ce ar putea fi vorba. Convivii se uita „holbati” si ingana cu nedumerire *Hamletam? Hamletam?!* „Artistul” insista: „Autorul pieselor *Regele Lear,* al lui *Macbeth, Othello* si al atator altor tragedii... Englezul genial care a trait acum trei sute de ani!...” Aceste lamuriri suplimentare nu dezleaga nimic; dar au un efect neasteptat: linistesc. „— Aha! *acum trei sute de ani!* striga farmacistul usurat. Acum inteleg totul: e greu sa-ti reamintesti de oameni care au murit acum trei sute de ani! „. Asa si este, farmacistul din Damasc (un domn Homais oriental) are dreptate: e greu sa-ti reamintesti de oameni care au murit acum trei sute de ani. Dar pictorul de firme are alta parere, ba chiar il insulta pe bietul farmacist - „Esti smintit, prietene? Aici nu e vorba de «oameni» care au murit, ci de autorul lui *Hamlet!* „. Si paraseste, furios, cafeneaua, jignindu-i pe acesti bieti oameni de treaba.

Dar tot nu-si aduce aminte cine este autorul lui *Hamlet.* Noaptea care urmeaza este un cosmar. Umbla ca un nebun prin camera, se zbuciuma, vorbeste singur, bolborosind incoerent „Sch... Schop... Schil...”. intr-un tarziu, „istovit”, se culca, fara sa se dezbrace si incaltat, „ca un om baut”. A doua zi, cu bun-simt si blandete, cumsecadele Herdan il sfatuieste sa renunte si sa se apuce de lucrul lui („— Haide! Da-l dracului de... Cum i-ai zis! Hamlet?”), dar in zadar. Merg totusi impreuna la cafeneaua din centru si il intalnesc pe comandantul cavaleriei din Siria. Herdan ii spune acestuia ca „ghiaurul” s-a smintit, „si-a pierdut capul din cauza lui Hamlet”. inaltul ofiter, care saluta frantuzeste, se incrunta si pune doua intrebari profesionale: 1) „Cine e asta Hamlet?!”; 2) „Ce meserie are ast Ham...”. Fiindca nu vrea sa-l supere cineva pe renumitul artist vopsitor de firme. Atunci, *cu stirba,* zugravul racneste: „Spune-i lui Mos Teaca al Siriei ca Hamlet era de meserie «print al gandirii», si ca ar fi putut sa devina «stapan pe o mare intindere de noroi», daca «meseria» nu l-ar fi impiedicat”. O spune insa pe romaneste, tinichigiul nu traduce, in schimb rade, inveselit de veselia lui falnicul comandant al cavaleriei din Siria hohoteste si el, fara sa stie prea bine de ce, apoi amicii incing „un indracit ghiulbahar”. Nefericitul vopsitor de firme se strecoara afara, „ca un caine plouat”. Se inchide in casa si il apuca disperarea, simtind cum in suflet i se trezeste un binecunoscut sentiment:

„Simteam desteptandu-se in sufletul meu un sentiment care-mi era prea cunoscut prin pagubele aduse, de cand pusese stapanire pe mine. Era o scarba, un dispret total fata de oamenii si lucrurile care-mi fusesera dragi mai inainte: oras, strada, locuinta, meserie, prieteni. Totul injur mi se paru, la un moment dat, dusmanos, bestial, urat. Simteam nevoia sa plec afara, la aer curat si camp cat vezi cu ochii si trebuia sa ma supun, oricat m-ar fi costat asta. Din cauza acestui sentiment am fost atat de schimbacios in viata mea.”

Mai face totusi doua incercari de a afla, in Damasc, cine este autorul lui *Hamlet.* Binevoitorul Herdan il intreaba pe doctor, om foarte invatat si care in tinerete „a batut toate cararile si vorbeste multe limbi”, daca a auzit de Hamlet. Turcul face ochii mari si da un raspuns de bun-simt: „Hamleta? Nu-l cunosc, bre! Ce vrei, oricat ai umbla, nu poti sa cunosti pe toata lumea! Nu e asa?...” Asa e. Urmatorul test se face cu directorul Postei din Damasc, om desigur aflat in comunicatie cu toata lumea. Institutia nu prea inspira incredere, e „un casoi murdar, plin de gunoi si aproape pustiu”. Cutia de scrisori este infundata cu hartii, astupata, pentru ca - explica localnicul Herdan, cunoscator al moravurilor bastinase - „scrisorile care se depuneau la «cutie» nu ajungeau la destinatie niciodata. Functionarii postei, fiind prost platiti si uneori chiar deloc - ca, de altfel, toti functionarii lui Abdul Hamid - luau marcile si rupeau scrisorile. Atunci publicul, ca sa se razbune, a indopat cu hartii «cutia» naravasa, ferind astfel de neplaceri pe acei care nu cunosteau moravurile turcesti”. Directorul acestei Poste care nu merge tocmai „se ostenea sa repare piciorul stricat al unei mese de scris, hodorogita si inecata de cerneala”. Nu a auzit nici el de Hamlet. Are insa, zice, „o «carte mare», unde se gaseste tot ce vrei”. Si, foarte amabil, se duce sa o aduca. Vopsitorul de firme se gandeste la un dictionar *Larousse,* Herdan, mai realist, se teme ca directorul va veni cu Coranul. Cartea adusa de turc nu este insa nici una, nici alta: e un *Anuar general al Siriei si Palestinei.* „Ce sa fac eu cu asta, bre! „ - mai incearca bietul zugrav. „Nu intr-un *Anuar* se poate gasi *Hamlet*! „ insa directorul Postei este categoric, increderea lui in cartea adusa nu are limite: „Hamlet, Hamlet... *asta* stie tot, bre! „.

Deprimat, eroul se zavoraste in casa si dupa o saptamana de framantare si chin nu mai poate suporta:

„Si deodata ma cuprinse un val de scarba si-o pofta nebuna de a-mi lua lumea in cap. Ce pret ar putea sa mai aiba viata mea intr-un oras in care trebuie sa cauti cu luminarea pe cineva care sa stie de Hamlet? Oameni binevoitori... Legaturi prietenesti, pe care te puteai sprijini la ananghie... Si atata tot! Nu-mi era de-ajuns.

Tihna fara cugetare. Cimitir. Bunatatea insasi devine plicticoasa fara farmecul inteligentii cultivate. Pantec plin si somn.”

Isi face bagajele si pleaca, parasindu-l pe Herdan si renuntand la traiul sau tihnit, de artist reputat si cu multe comenzi. in centrul orasului vede un afis urias: „tiparit in Europa”. Pe afis sunt si doua cuvinte scrise cu litere imense, in limba romana: *Moldova Verde.* Era afisul unei reprezentatii de circ, al unui scamator, probabil, crede fostul pictor de succes, „un evreu de prin Romania”. Se hotaraste sa mearga, seara, la reprezentatie si, pana atunci, intra la cafenea. Aici vede un necunoscut care nu se poate intelege cu chelnerii; de buna seama, un strain de aceste locuri. Face cunostinta cu el: era chiar scamatorul anuntat de afis, originar, intr-adevar, din Romania. *Moldova Verde* este insa ingrijorat. in ajun, la repetitie cu o „inaltare la cer”, numarul de rezistenta al spectacolului („stii - ii explica el zugravului - asa cum s-a suit Iisus al vostru”), cel care, ascuns in culise, tragea scripetele, un „cascaund”, a scapat manivela si sotia circarului, eroina senzationalei ascensiuni, a cazut „din tavan”, alegandu-se cu o scrantitura. Daca se intampla la fel si in reprezentatia cu public?! Ii propune, deci, zugravului pe picior de plecare din oras sa-l inlocuiasca pe „cascaund” la trasul scripetilor, contra unei lire turcesti, suma bunicica. Fostul vopsitor de firme accepta, dar cu o singura conditie: nu are nevoie de bani, vrea doar ca scamatorul sa-i spuna cine este autorul lui *Hamlet.* Scamatorul, *Moldova Verde,* il crede, si el, smintit, repezindu-l: „— Vax! eu fierb de grija si tu faci pe nebunul...”. „iti jur - spune uitucul - ca sunt in toate mintile!...” Iar circarul, plictisit de asa o bagatela, face: „— Ei, na! Shakespeare! Ptiu! Si acum, repede, sa punem la punct scamatoria! „. *inaltarea la cer,* de asta data, reuseste si are un mare succes, iar cei doi parasesc Damascul impreuna.

Sunt, in „Cine e autorul lui «Hamlet»? „„ mai multe ambiguitati. Cea dintai provine dintr-o dificultate de clasificare. E un text „literar” ori unul autobiografic? Este o fictiune sau o confesiune? Citind, cautam „arta” sau documentul? Nu exista nici un indiciu clar in acest sens si informatiile de ordin istorico-literar nu sunt de vreun folos. Povestirea (s-o numim, conventional, asa) a fost scrisa mai intai in romaneste si a fost publicata intr-un volum cu caracter de marturisire, despre care Istrati insusi preciza ca nu cuprinde „pagini pur literare”, ci „pagini autobiografice”. Un deceniu mai tarziu, el o traduce cu modificari in limba franceza, o rescrie de fapt, integrand-o unui ciclu cu aspect si caracter de roman *{Viata lui Adrian Zografi).* „Qui est l'auteur d'«Hamlet»?” este capitolul al doilea, din sase, in volumul subintitulat „roman” *Mediterranee (Coucher du solei),* acelasi loc avandu-l si in versiunea romaneasca a volumului, pregatita pentru tipar de Istrati si publicata dupa moartea lui. Numele lui Adrian Zografi nu figureaza insa niciodata in text, cel care nareaza identificandu-se astfel fara dubiu cu autorul si cu eroul. Chiar daca nu am respinge parerea unor comentatori ca spre sfarsitul vietii puterea de creatie a lui Panait Istrati ar fi scazut vizibil si ca in aceasta ultima carte „arta” lui „coboara” mult, „pana la «apunere»” (Al. Oprea, *op. cit.,* p. 339), facil joc de cuvinte bazat pe aluzia la titlul volumului, ceea ce ar explica de ce, in loc sa dea o scriere absolut noua, el si-a reluat, traducandu-l, un text mai vechi si l-a introdus intr-un alt context, inedit, tot nu se intelege de ce, macar intr-o propozitie, nu a facut aceasta minima adaugire: sa precizeze identitatea eroului narator. Efortul transpunerii in limba franceza si al efectuarii catorva schimbari (finalul este diferit fata de versiunea initiala) fusese neindoielnic mai mare. Sa fie oare mai important ca si-a valorificat un text scris mai demult si oarecum razlet decat ca nu a simtit nevoia acestei marunte interventii, prin care ar fi pus de acord sugestia fictiunii, existenta in titlul intregului ciclu, cu infatisarea net autobiografica a acestei povestiri?

Intr-un mod variabil ca radicalitate, asemenea probleme sunt valabile pentru aproape intreaga literatura a lui Panait Istrati.

Ambigua este, apoi, natura povestirii. Tine, intr-adevar, „Cine e autorul lui «Hamlet»? „ de registrul comic? Textul debuteaza, in orice caz, neutru si, pana la un punct, relatarea se desfasoara linistit, intr-un ton de factura aproape consemnativ jurnalistica. Descriptivul domina - orasul, atelierul lui Herdan, intalnirea cu acesta, instalarea si cunostinta cu notabilitatile orasului si cu sotia tinichigiului, realizarea primelor firme etc. Din momentul cand se produce buclucasa amnezie, cursul narativ se precipita si totodata se divide. Pe o directie se inregistreaza, in cascada, raspunsurile primite la intrebarea-test formulata inca din titlul povestirii, cealalta, surdinizata, secunda, umbrita, se refera la reactiile eroului narator. Prima se bizuie pe oralitate, raspunsurile fiind reproduse fidel si subliniindu-se particularitatile de vorbire proprii fiecarui personaj (de aici aspectul umoristic); a doua este confesiva si reflexiva, transcriind aparitia si instalarea unui tot mai acut sentiment de singuratate si dezgust. Spre final, aceasta a doua directie se impune, fiindca determina grava hotarare a personajului narator de a parasi totul (bunastare, climat afectiv cald, certitudinea unui viitor prosper si a unei conjugalitati tihnite etc.) si de a fugi din oras. Povestirea nu se incheie totusi aici, unde se termina de fapt actiunea, ci continua intr-un chip neprevazut si parca inutil: eroul afla raspunsul cautat cu atata osardie si pleaca impreuna cu acela care i-l furnizeaza, un circar ambulant. Comice, hazlii sunt, incontestabil, raspunsurile primite la originala ancheta intreprinsa de erou; comica ar putea fi considerata chiar si reusita lui profesionala si sociala, fiindca „artistul” pictor de firme este in realitate un impostor, un biet zugrav care habar n-are sa deseneze; comice ar fi, in sfarsit, unele detalii pitoresti ale vietii bastinasilor - de la infundarea cu hartii a cutiei postale si pana la stereotipia intalnirilor de la cafenea. Prea putin totusi, fiindca in paralel se naste si creste o terorizanta obsesie. Pentru erou, intrebarea „Cine este autorul lui «Hamlet»? „ devine atat de chinuitoare, incat isi pierde cu totul linistea, se claustreaza, cheful de viata ii dispare, nu mai poate lucra nimic etc. Este disproportionata reactia lui? Chiar acceptand ca ar fi asa, accentele dramatice nu sunt mai putin tulburatoare; iar gravitatea acestei crize capata relief deplin odata cu decizia eroului de a fugi din oras.

O alta sursa de ambiguitate o constituie multimea referintelor si a sugestiilor de ordin estetic si cultural. Prezenta lor este covarsitoare in acest text, in ciuda aparentei de incursiune intr-o banalitate umila: incepand de la titlu, intrebarea formulata aici avand un rol capital pentru intriga povestirii, si pana la profesiunea de artist a scamatorului. Firmele din oras sunt niste *monstruozitati* (calificare estetica), vopsitorul trece drept un mare *artist,* chiar un *vrajitor,* el deseneaza firme cu *litere* arabe si *text* frantuzesc, directorul postei are o *carte* care *stie tot,* comandantul cavaleriei din Siria saluta *in limba franceza,* se dau citate din Shakespeare, sunt amintite titlurile unor *piese,* sunt evocate *Coranul* si *dictionarul Larousse,* se anunta un *spectacol, afisul* este *tiparit in Europa* etc. Momentul relatarii fiind ulterior momentului relatat, eroul narator face, in treacat, si cateva consideratii in legatura cu subiectul pataniei lui: „totul s-a intamplat *ca in poveste”* (s.n.), spune el mai intai, pentru ca despre incidentul propriu-zis al uitarii numelui lui Shakespeare si al consecintelor ciudate pe care le-a avut sa afirme ca „o intamplare *caraghioasa* (s.n.) lua in mintea mea proportii la care nimeni nu se astepta”. *Ca in poveste,* o intamplare *caraghioasa* sunt caracterizari facute dintr-o perspectiva estetica.

Toate aceste referinte si sugestii jaloneaza de fapt o insolita linie de demarcatie ce imparte spatiul povestirii in mai multe zone de contrast; iar functia lor nu este una parodica; de nebanuit la inceput sau, oricum, inofensiva, existenta contrastelor, a incompatibilitatilor devine, la capatul naratiunii, insuportabila: eroul fuge ingrozit dintr-un univers ce-i apare *dusmanos, bestial, urat.* Sunt chiar cuvintele lui.

Si ii intelegem perfect groaza. Ostilitatea, bestialul, uratenia sunt aici, alaturi, in viata de toate zilele. Nu se ascund, nu se afla dupa, dincolo de, la distanta de realitatea familiara, obisnuita, amenintand, eventual, de departe sau facandu-si aparitia cand si cand, ca balaurii din basme: sunt chiar *aceasta* realitate de o derizorie platitudine suportabila. Monstri infioratori, desigur, ca in poveste; dar care au intrat in cotidian, s-au insinuat in normalitate, i s-au substituit si o reprezinta. Monstruozitatea banalizata nici nu mai sperie, nici nu mai este perceputa ca atare; monstruozitatea nu se mai vede cand *totul* devine monstruos. Trebuie sa vii *din afara* pentru a intelege ce se intampla: firmele din oras sunt niste „monstruozitati" numai vazute de eroul narator, nu si pentru localnici, carora li se par normale, intrucat, se intelege, s-au obisnuit cu ele, nu au termen de comparatie si nu le pasa. Iar acest monstruos de tip nou, patruns in realitatea cea mai familiara, acceptabil si acceptat, isi vadeste existenta intr-un singur fel: in mod *caraghios,* linistitor deci. *Caraghiosul* nu inspaimanta; dimpotriva, insenineaza, incanta, place, inveseleste.

Dar numai in principiu. Aici, *caraghiosul* este un sinonim al atrocitatii. Naratorul insusi se fereste sa spuna lucrurilor pe nume, asa cum altadata se evita numirea directa a diavolului, folosindu-se exprimarea aluziva, perifrastica. Efectul *caraghioasei* intamplari nu este inseninarea, ci spaima, eroul nu se amuza deloc, dimpotriva, o ia la goana, infricosat, parasind pentru totdeauna acest loc.

Un loc blestemat. Orasul descris este un alt taram; *celalalt taram:* al mortii. Se gaseste dincolo de lumea cu adevarat normala, fiind rupt de ea, izolat, inchis: comunicarea este blocata (infundarea cutiei de posta nu arata altceva), locuitorii, unii, au calatorit candva, mai demult, dar *acum* sunt aici si nu mai au decat amintiri vagi. Cand isi da seama unde a ajuns, eroul simte nevoia sa „plece afara, la aer curat si camp cat vezi cu ochii", sugerandu-se astfel fara echivoc natura infernala a locului. El intreaba de cineva care a *trait* in urma cu trei sute de ani, iar farmacistul, raspunzand, schimba termenul: *a murit.* Apatie funerara si vitalitate demonica, aberanta: viata, pseudo-viata locuitorilor acestui taram se imparte intre *somn* si joc *indracit* de ghiulbahar. Altfel, sunt multumiti, impacati, viata (viata?! moartea!) merge inainte. Un iad convenabil, o infernalitate a banalitatii. Lume statuta, stand. Stupiditatea totala, absolutul prostiei. Viata indobitocita, in dobitocie. intrebarea despre *Hamlet* este in fond un revelator; o oglinda pusa in fata acestei lumi, pentru a o face sa-si recunoasca autentica, nenorocita infatisare. Joaca exact acelasi rol ca si reprezentatia de teatru din piesa lui Shakespeare; insa identificarea nu are consecinte decat pentru eroul narator care intelege, cutremurat, *unde* a nimerit. Noul Pavel are la Damasc revelatia intunericului, nu a luminii, el aude glasul demonilor, nu pe al Domnului. Pentru nepasatorii, mortii locuitori ai orasului framantarea lui nu este decat o dovada de sminteala, un factor de tulburare a linistii generale. Pana si blandul, cumsecadele Herdan isi iese din sarite, apostrofandu-l cu o jovialitate triviala:

„— O-o-o, da' mai da-l in moasa-sa, mai baiete, ca m-ai capiat cu Hamletul asta! Vrei sa joci *ghiulbahar,* da sau ba? Sau mai bine du-te #la vreo cadana, ca sa-ti descante de Hamleti! Ei, dracia dracului!"

Fiindca infernul acesta se caracterizeaza prin monotonie, uniformitate si uniformizare, lancezeala, plictis, mizerie impacata. Moarte cu aparenta vietii; impostura a vietii. Si, daca in mitologie patrunderea pe taramul mortii are drept consecinta uitarea, pierderea memoriei, dupa trecerea fluviului Lethe amintirile stergandu-se, aici amnezia are alta functie, paradoxala: de avertizare. Din letargia unei vieti moarte in care incepuse sa se cufunde, eroul se trezeste dandu-si seama ca a uitat cine e autorul lui *Hamlet,* ca nu-si aduce aminte cine este *nemuritorul* englez care a scris aceasta tragedie si altele, ale caror titluri *inca* le stie. Se trezeste ca dintr-o vraja (se elibereaza de fumul narghilelelor, de aburul imbatator al cafelei, de chemarea seducatoare a cadanelor - un intreg inventar *fermecator)* si vede, cu sila, adevarata fata a lumii din jur. O lume fara cultura, fara spirit, animalica, vietuind numai. Se intelege ca a ajuns, de fapt, pe taramul mortii: aici, *nemuritorul* Shakespeare nu exista, pur si simplu nu exista! Cum sa stai, cum sa ramai intr-o asemenea lume?! Eroul va scapa, iata motivatia reala a finalului, intocmai ca intr-o „poveste", plecand impreuna cu un personaj venit de departe, de *dincolo, din afara,* a carui sosire benefica este anuntata de un afis „tiparit in Europa", leaganul culturii si al civilizatiei. Acesta este un actor, un saltimbanc, un circar. inscenarea „inaltarii la cer", cu fostul vopsitor de firme tragand la scripete, reuseste, ascensiunea are loc. Saltimbacul este si el un *artist*: numai artistii si eroii se reintorc din infern, doar ei reusesc sa se inalte din zonele tenebroase ale existentei.

Fiind sub aspect literar aproape o capodopera, „Cine e autorul lui «Hamlet»?" este totodata un text fundamental pentru intelegerea personalitatii tanarului Istrati.

Atasat cu exaltare valorilor spiritului si refuzand in numele lor orice compromis, avand oroare de mediocritate, resimtind banalitatea si marginirea cotidiana ca moarte a fiintei si apocalips grotesc, traind in cultul exclusiv al artei, al moralei si al justitiei, aparandu-si cu indarjire libertatea, el cauta in permanenta sensul inalt al vietii, cu o fervoare nelinistita si in timp constant pastrata la aceeasi tensiune pe durata a peste douazeci de ani.

Coordonatele existentei lui sunt *revolta* si *lectura,* ingemanate pasional, personajul simbolic reprezentativ pentru Panait Istrati fiind Hamlet, melancolicul print cu cartea in mana revoltat impotriva putreziciunii lumii.

Fratele sarac

O pura legenda este... legenda prelungitului anonimat al lui Panait Istrati, din care l-ar fi smuls tarziul sau debut parizian.

Nici in adolescenta si nici in tinerete Panait Istrati nu trece neobservat. Nu este deloc un personaj oarecare, sters, confundabil; dimpotriva, pretutindeni unde se afla atrage atentia asupra lui si face intotdeauna ceva prin care se distinge. Nu dinadins; nu pentru ca vrea neaparat sa se remarce; dar asa se intampla, asa e firea lui: iese mereu din rand.

Si e vazut, in toate imprejurarile.

Atrage atentia, de fapt, prin refuzul de a se obisnui. Istrati are o incapacitate organica de a se obisnui cu obisnuitul, de a intra in obisnuit. E un dar, e un blestem? Este, in mod sigur, o constanta a personalitatii lui. Nu poate accepta ceea ce toti accepta mai devreme sau mai tarziu, intr-un fel sau in altul, la un nivel mai jos ori mai inalt. Nu se impaca. Fiindca Istrati nu refuza doar formele acceptarii, ale *obisnuirii*; el refuza si sfideaza insesi mecanismele intrarii in comun. Mecanismele si rezultatele perpetuei lor functionari. De aici provine dezacordul sau cu lumea. Cu *aceasta* lume: care *banalizeaza* viata, rapindu-i stralucirea, strivindu-i frumusetea, ignorandu-i maretia. Nu este *impotriva* ei; mai mult decat o condamna, el o compatimeste si totodata o dispretuieste. Este insa altfel decat ea. Numai atat: *altfel.*

Dar este, va fi de ajuns.

Diferit, separat, unic: pe aceasta cale se produce descoperirea de sine a lui Panait Istrati.

Baiat de pravalie la circiuma lui Kir Leonida a fost vreme de un an si jumatate (*Cf.* „Capitan Mavromati", prima versiune, in *Trecut si viitor,* 1925, pp. 67-103), din octombrie 1897 si pana prin februarie-martie 1899. in primele sase luni a muncit numai in

interiorul „tavernei”, despartit cu totul de lumea „de afara”; doar de Craciun avusese „o zi de libertate” si se putuse duce acasa, „la mama”. Joita il vizita de altfel saptamanal, in fiecare duminica seara, cand ii aducea schimburi curate, „primenelile”, si avea „ingaduinta jupanului” sa stea de vorba o ora cu el. in aceste sase luni a invatat Istrati greceste si tot acum (in decembrie 1897) i-a daruit „capitan” Mavromati *Dictionarul universal.* Primele lui experiente sociale importante dateaza din aceeasi epoca. Ucenicii sunt batuti si chinuiti de brutalul tejghetar, substitutul atotputernic al patronului. Voind sa-si faca un rost, ei indura umilintele in tacere si, mai mult, incearca prin toate mijloacele sa intre in voia celui care ii persecuta. Nedreptatea si suferinta nu-i revolta, dimpotriva, ei devin si mai supusi, intuind probabil ca servilismul este o buna cale de acces social; tejghetarul insusi fusese candva un „sfios” copil de taran. Oropsitii baieti de pravalie colegi cu Panait sunt slugarnici cu „Toapa”, cum i se spune tejghetarului, il lingusesc si i se asociaza la toate farsele crude si grosolane puse de acesta la cale impotriva amaratului „capitan” Mavromati. Adolescentul Istrati, „Panaiotachi” cum i se zice, nu urmeaza insa aceasta regula generala. El ia apararea nenorocitului batran, protejandu-l pe cat poate, dar in felul acesta violentele si batjocurile sunt indreptate si impotriva lui. Tejghetarul il uraste si ii atata pe ceilalti baieti de pravalie sa-l bata. Stiindu-se ca tatal lui fusese grec, este poreclit „Cataonul”, in deradere. *Fratii de suferinta* nu sunt mai buni decat stapanii.

Dintre multele si efemerele ocupatii pe care Istrati le-a avut dupa plecarea de la Kir Leonida (ucenic la un placintar, la Pescariile Statului, la o fabrica de franghii, baiat de alergatura la o casa de export), incercarea de a deveni mecanic la atelierele docurilor din Braila ii lasa cele mai intunecate amintiri, evocate peste aproape trei decenii („Dans Les docks de Braila”, manuscris neterminat din 1929, publicat in 1973 in revista *Manuscriptum,* nr. 1 si 2 (traducere de Alexandru Talex) si in volumul *Le Pelerin du caeur,* Gallimard, 1984, precum si in volumul *Amintiri, evocari, confesiuni,* Editura Minerva, 1985):

„...desi incepator si stingher in aceste ateliere pline de maistri aroganti, ma uitam cu mila la tovarasii de ucenicie, atat de umiliti in situatia lor, resemnati in fata ocarilor, gata sa se incovoaie dinaintea unei priviri aspre, ca niste caini haituiti. imi spuneam: «Ah, biata mea mama, cat de departe esti ca sa ma vezi devenind mecanic! Mai degraba, da!, un bandit! ».

Zgomotul acela infernal, atmosfera aceea duhnind a ulei si a sobolani, acele masini al caror tacanit regulat pironea parca soarele in inaltul cerului, multimea de maistri necajiti pe propria lor soarta si care-si varsau naduful pe cei mai slabi decat ei si, in sfarsit, tovarasii mei de munca - deveniti la cincisprezece ani vicleni, imbatraniti si perfizi, slugarnici si prefacuti - nu alcatuiau oare laolalta imaginea viitorului meu? „

Infatisarea acestei lumi degradate il inspaimanta pe tanarul Istrati. Nu atat din cauza mizeriei in care traieste, cat sub aspect moral. Distractiile lucratorilor sunt grosolane si bestiale. Unii prind sobolani, ii stropesc cu benzina si le dau foc de vii. Altii trag in jos pantalonii de pe ucenici si, in hazul general, partile rusinoase ale victimelor sunt manjite cu vaselina. Cate un biet vanzator ambulant este jefuit fara mila si apoi, inhatat de umeri si de picioare, este dat cu posteriorul de un perete, pentru „a-l face flacau”, joaca prosteasca si umilitoare. Istrati insusi ar fi suportat-o pentru ca ar fi luat apararea unui batran evreu. Toata lumea fura piese si scule, „nu exista sef, maistru sau ajutor care sa nu-si aiba micul atelier acasa”, de fapt urmandu-se instinctiv sau prin mimetism exemplul statului:

„Statul asta nu merita o soarta mai buna. Mai intai, el dadea exemplul necinstei: nu exista aproape nici o mai mare besleaga administrativa care sa nu-si fi construit «pe sub mana», in atelierele Docurilor, tot ce avea nevoie acasa, ca fierarie, de la chioscul de rigoare pana la zabrelele de la cavoul familiei. Apoi, si fara asta, cei mici aveau o scuza pe care cei mari n-o puteau invoca: crapau de mizerie, tot dand pe branci. Or, un proverb de-al nostru spune: «Cainele unde latra acolo mananca».

Aveam in fata meseriasi foarte buni, cu cinci, zece si cincisprezece ani de munca, plus alti patru de ucenicie, a caror leafa varia intre optzeci si o suta treizeci de lei pe luna. Desigur, painea asta era ferita de somaj, dar trebuiau s-o imparta la cinci, sase, sapte si chiar zece guri.

Ii vedeam acolo, imbatraniti la treizeci si cinci de ani, cocosati de munca zilei si bucuria noptii. in afara de furtisaguri nu-i interesa nimic, in afara poate de ora plecarii si socotirea zilelor ramase pana la plata lefii de mizerie. [...] Iata ce ii preocupa in chip deosebit: sa sterpeleasca din toate, cat era cu putinta. La sfarsitul lunii conta, macar pentru a compensa ce dadeau pe gat la circiuma.

Teama de-a fi prinsi le nimicise orice urma de demnitate omeneasca, de tihna, de constiinta, de pace deplina. Nu erau oameni rai, doar indobitociti. Viata lor monotona, despuiata de orice frumusete, era principalul vinovat.”

Istrati se descopera inca o data singur printre fratii sai saraci, haituiti, zdrobiti de o existenta animalica, abrutizanta.

Singur si, mai ales, deosebit. Aspiratia lui geniala se manifesta cu aproximatie de pe la 15-17 ani, inainte de orice prin aparitia unui puternic sentiment al neasemanarii cu cei din jur. Nu stie cine este si ce va fi, dar simte (iar pentru Istrati a simti este echivalent cu a sti) ca este si ca va fi *altfel,* diferit. Aceasta constiinta ii ravaseste existenta in aceeasi masura in care i-o ghideaza. Nasterea ei, decisiva pentru cristalizarea vocatiei lui de artist si de revoltat, trebuie pusa obligatoriu in legatura cu marile revelatii produse de intalnirea cu universul lecturii (In monografia sa, *Panait Istrati, un chardon deracine* (Editura Maspero, Paris, 1970), Monique Jutrin-Klener a remarcat, in trecere, importanta lecturilor lui Istrati din anii adolescentei: „Les lectures qu'il fit entre quatorze et dix-sept ans l'aiderent a formuler la revolte qui grondait en lui. Grace aux traductions parues dans les editions populaires, ii decouvrit les grands auteurs russes et francais: Tolsto'i, Dostoievski, Gorki, Balzac, Zola, Maupassant... Stimule par de tels maitres, ii se mit a rever un monde meilleur, une societe plus juste” (p. 32).

Citind, adolescentul Istrati cucereste o autentica *lume noua,* pentru ceilalti fie inaccesibila, fie inexistenta: lumea cartilor este America lui. in lectura, fiul spalatoresei analfabete, fosta tiitoare de contrabandist, nu-si gaseste un refugiu ori o compensatie: isi gaseste, poate in primul rand, o extraordinara sursa de energie vitala. Exploreaza si exploateaza fabulosul teritoriu, a carui existenta este necunoscuta sau indiferenta celorlalti, cu o frenezie de conchistador, anexandu-si mereu noi tinuturi si nazuind chinuitor sa acapareze altele. Ani in sir Istrati sufera crunt ca nu stie o limba straina *importanta* pentru a putea citi cat mai mult. Absoarbe aceasta noua lume cu o aviditate ce sporeste la fiecare pas facut inainte, fara sa-l inspaimante nesfarsita ei intindere. Pentru carti sacrifica totul, adesea lipsindu-se de hrana si de imbracaminte pentru a si le putea procura. De fapt, sacrifica totul cititului, cartile fiind numai instrumentul satisfacerii unei pasiuni devorante: „M-am lipsit de paine nu pentru a cumpara o carte, ci pentru a putea citi si a visa la farmecul sau”. Cartile sunt caravelele lui Istrati. Este insa el un banal posedat al lecturii, un cititor vicios, un oarecare consumator de carti, pe cat de insatiabil, pe atat de putin selectiv? Nicidecum. „Autodidactul” Istrati citeste la intamplare, ce-i cade in mana, dar nu se poate sti prin ce miracol in mana lui ajung opere si autori de prima marime - carti de Ibsen, Tolstoi, Dostoievski, Carlyle, Schopenhauer, Balzac, evident Shakespeare. Iar prin

lectura, Istrati poseda, ia in stapanire si totodata se daruie, cu o placere impetuoasa, cu o dorinta neistovita. Ajunge astfel sa aiba „o lume a lui, lumea cartilor si a visurilor lui de totdeauna, lumea sufletului sau".

Dar nu devine prizonierul acestui spatiu, pasiunea lecturii nu-l transforma intr-un Don Quijote balcanic. Pentru Istrati cartile constituie mai curand un sprijin si un argument; constiinta i se trezeste datorita lor si prin ele. Nu va substitui fictiunea realitatii si nu va confunda morile de vant cu niste uriasi sau prostituatele cu niste printese. Din contra: cartile il ajuta sa vada mai bine si mai exact realitatea. Sa vada si sa inteleaga. Nu il indeparteaza, asadar, ci il apropie de lume.

Dar cum arata lumea vazuta in profunzime, cum arata lumea cu adevarat? Sub privirea penetranta a tanarului Istrati, fortificata de lecturi si improspatata de calatorii, ceata obisnuintei se destrama, si morile de vant, care macina implacabil viata oamenilor, prostituarea cotidiana si indobitocirea sistematica, se deslusesc in toata stupida lor monstruozitate. Primul efect al intelegerii este repulsia. Istrati se cutremura de oroare vazand si intelegand cum arata lumea cu adevarat, e zguduit de ingrozitoarea ei mizerie fizica, morala si spirituala. Dar tot datorita cititului el stie ca viata nu se reduce la atat si ca inseamna cu mult mai mult si altceva. Stie, mai ales, ca se poate trai si altfel: o credinta care ii ilumineaza existenta si ii da un sens. Istrati crede in fraternitate, in iubire, in dreptate, crede in „gandirea generoasa" si in puterea ei de a risipi bezna din sufletul si din mintea oamenilor. Va fi misionarul ei avantat si devotat: „rostul vietii mele este de a duce cuvantul de iubire intre coliba umililor insetati de dreptate si templul uriasilor gandirii generoase". De la oroare la iubire: un traseu implicand revolta. *„Cuvant de iubire* in acest secol al crimei - spune Istrati - inseamna: *cuvant de revolta*! „

Fiindca Panait Istrati dobandeste viziunea infernala a derizoriului avand revelatia grandorii. imbogatindu-se prin lectura, el descopera concomitent saracia celorlalti: existenta cenusie impacata in mediocritate si degradare, pasiunile mari, inaltatoare inlocuite prin placeri primitive satisfacute rapid si brutal, viclenie grosolana substituind inteligenta, egoism rapace, ignorare si absenta a valorilor spirituale si etice, cumsecadenie marunta adapostind violenta si abjectia. Se inalta? isi paraseste semenii, mediul, clasa, isi renega oare apartenenta? Nici vorba. Capata doar constiinta vie si dureroasa a degradarii generale. Pentru cei din jur, care s-au obisnuit, lumea pare normala; nu insa si pentru el. *Nisip, turma* si *cireada* vor fi, mai tarziu, termenii prin care Panait Istrati isi va exprima repulsia pentru viata traita si inteleasa ca simpla natura (amorfism cvasi-mineral, perpetuare animalica), opunandu-i, ca dimensiune specific umana, *cultura:* „Nu mai vad in jurul meu decat oamenii din totdeauna si de peste tot care traiesc pentru ca sa manance si sa se inmulteasca. Nu-i urasc, dar nici nu ma intereseaza. Nu sunt obisnuit sa privesc viata ca o iesle si o crescatorie."

Insa traindu-si aceasta descoperire, tanarul Istrati se singularizeaza. A castigat, fata de ceilalti, o dimensiune in plus a existentei. Dorintele, ca si satisfactiile lui, sunt altele; sunt, mai precis, de alt ordin. Cum si le va implini? Si unde? Posibilitatile lui de comunicare, apoi, depasesc ofertele si solicitarile mediului; a raspunde numai acestora ar fi echivalent cu o auto-mutilare sau cu o sinucidere. Daca se adapteaza, daca se obisnuieste, daca se integreaza, o parte din el piere: cea mai buna. Ar fi sa redevina asemanator celorlalti, sa se transforme si el intr-un fir de nisip ori intr-un animal dintr-o turma. Cartile i-au aratat ce si cum este, dar, totodata, ce si cum ar fi fost daca nu le intalnea; cum ar fi trait daca lumea lor nu i s-ar fi deschis si n-ar fi descoperit astfel adevaratul chip al acestei lumi, de dincoace de carti - o lume urata, murdara, diforma, lipsita nu numai de libertate, dar si de gustul si de constiinta nevoii de libertate, scufundate in josnicie si facandu-si din cumintenie un alibi pentru lasitate. De aici provine in fond afectiunea de fiu si deopotriva de indragostit pe care Istrati o poarta cartilor: l-au salvat, l-au renascut, l-au calauzit.

Nici o legatura nu pare sa existe intre aceasta preocupare inalta si nobila, cu caracter absorbant, exclusiv, chiar exclusivist si ocupatiile pe cat de mizere pe atat de eterogene din care Istrati traieste. Multe sunt ancilare. Portar sau valet la cate un hotel, servitor in dese randuri („am imbratisat aproape toate ramurile meseriei de servitor"; „am trait o parte din viata in mijlocul lor" („Din lumea servitorilor", in *Romania muncitoare,* anul V, seria a H-a, nr. 24, 24 mai 1909), al servitorilor), el va fi suportat cu greu inevitabilele umilinte ale acestor indeletniciri; scrie, de altfel, cu o amaraciune exasperata despre „acel moment degradator" al asteptarii bacsisului:

„...in acel moment degradator, omul pierde constiinta de sine si se simte si mai umilit si mai injosit decat cainele care iti linge gheata dupa ce, cu un minut inainte, il rostogolisesi cu o lovitura de picior. *Omul devine inferior animalului* (*Idem*) *(s.a.).*"

Celebra lui nestatornicie este de fapt rezultatul neimpacarii. Istrati nu ramane vreme indelungata undeva pentru ca nu suporta injosirile si nedreptatile. Din conditia de fluiera-vant si coate-goale isi face un motiv de mandrie: este pretul libertatii. Instalandu-se intr-un azi etern, timpul nu mai are pentru el decat o singura dimensiune; fiindca sufleteste si spiritual existenta lui se desfasoara pe alte coordonate. Este, deci, cand servitor, cand portar la vreun hotel, cand hamal, cand lucrator la un circ ambulant, cand om-reclama al unui cinematograf prapadit din Cairo, cand biet agent la un birou de plasare pentru servitori, cand jurnalist, cand crescator de porci: ramanand totusi el insusi. Meseria de zugrav, deprinsa pe la 18-19 ani (In „secretele meseriei" de zugrav, Istrati ar fi fost initiat, marturiseste in 1931, de un evreu, Zeidman. *Cf.* David Seidmann, *L'Existence juive dans l'ceuvre de Panait Istrati,* Paris, 1984, p. 15), se potriveste bine cu aceasta viata dusa fara grija viitorului, intr-un prezent pur. Angajamentele sunt, prin natura muncii, de scurta durata, nu se lucreaza la nesfarsit in acelasi loc, de fiecare data se face altceva. in acea epoca, zugravii erau mai mult pictori si decoratori decat simpli vopsitori de pereti si de tavane, iar de lucru aveau de obicei in locuintele bogatasilor si in imobile cu destinatie publica. Desi cu intermitente, Istrati a practicat aceasta profesiune vreme indelungata - de prin 1902 si pana in 1916 in Romania (la Braila, Bucuresti, Sinaia) si in Orientul Apropiat, intre 1916 si 1920 in Elvetia, pe urma in Franta, la Paris si pe Coasta de Azur; chiar si dupa ce devenise scriitor cunoscut, el continua sa zugraveasca locuintele unor prieteni, iar prin 1929, cand incearca sa-si construiasca o casa la Braila, isi marturiseste intentia de a o zugravi el insusi. Era, dupa toate indiciile, un lucrator indemanatic, ordonat si constiincios; cu toate ca viata lui pare o continua improvizatie, Istrati iubeste lucrul bine facut si detesta neglijenta, adeseori chiar dovedind o anumita pedanterie.

Mai toate ocupatiile lui Istrati au apoi in comun urmatoarea caracteristica: il pun in contact direct cu o lume ce i-ar fi fost altfel greu accesibila fiului spalatoresei. Ca servitor, portar de hotel, zugrav, Istrati patrunde, chiar daca pe scara de serviciu, in medii si paturi sociale inalte, mai inalte oricum decat categoria careia ii apartinea el. Fostul baiat de pravalie ce se oprea, fermecat, pe sub ferestrele de unde rasunau acordurile vreunui pian si voia sa vada cum arata cei care cantau poate acum sa intre in casa celor avuti, sa observe cum traiesc si se comporta, sa inregistreze si sa judece. intr-un articol din 1924, de fapt o scrisoare deschisa adresata unui reputat scriitor roman (Victor Eftimiu (1889-1972). Articolul, intitulat „Sa ne fie rusine de judecata de maine", a aparut in *Adevarul literar si artistic*, 17 august 1924.), Istrati isi aminteste cum, zugrav fiind, a asistat „pe dupa usa" la repetitiile unei piese de teatru:

„...ma aflam printre simandicoasele persoane carora le citeai piesa d-tale: *Sfarsitul Pamantului,* la Braila, in saloanele lui Misu Basarabeanu - ma aflam, dar... cam pe dupa usa! Nici nu se putea altfel: aveam pensula de vopsitor in mana si eram imbracat in costum de lucrator zugrav. Mai era o pricina care ma impiedica de-a sta tolanit pe sofa alaturi de boieri: nu scrisesem inca pe *Kira. [...]* iti vei aduce aminte ca pe vremea cand iti bateai capul zile intregi ca sa faci pe prostii din casa lui Misu sa invete rolurile din piesa d-tale, mai era un tanar langa mine, un lipovean-roman, cu barbia neagra si chipes la infatisare. Ai vorbit cu el si mi-ai adresat si mie un cuvant: eram amandoi antreprenorii parliti ai lucrarii lui Basarabeanu, acea casa care stralucea de usi ripolinate, pereti in ulei, plafoane pictate, totul executat cu adevarata arta de mestesugari...”

Tanarul zugrav, omul „de dupa usa”, resimte cu atat mai acut nedreptatea diferentierii sociale cu cat „boierii” ce stau „tolaniti pe sofa” vor fi remarcat deseori ca lucratorul acesta are maniere si cunostinte ce ii depasesc mult conditia. Istrati se apropie de aceea usor, cu o usurinta altminteri neverosimila, de multi intelectuali din Braila (*Cf.* David Seidmann, *op.cit*) - avocati, medici, profesori. Discuta cu ei, imprumuta carti, cu unii se imprieteneste, anuland astfel - sau macar suspendand temporar - inegalitatile de ordin social. Asa se explica de ce mai tarziu, dupa debutul lui din Franta, nimeni dintre cei care il cunoscusera in tara, pe vremea cand era un asa-zis „vagabond”, nu s-a mirat. in schimb, prietenii lui occidentali, care luasera in serios legenda derbedeului metamorfozat peste noapte in scriitor, au constatat, uneori cu uimire, finetea si distinctia „haiducului” din Balcani („Jamais, au cours des repas (pourtant gais) que nous avons pris ensemble, je n'ai remarque chez lui la moindre trace de grossierete, de sentiments ou de gestes. Idealiste a sa facon et doue d'une grande finesse de jugement, sa conversation, en ces occasions, se tournait naturellement vers Les sujets graves. Une instruction plus solide eut peut-etre fait mieux valoir ses dons exceptionels et acheve d'affranchir sa pensee de tout sentimentalisme. N'importe, le souvenir que je garde de ces entretiens me sera toujours precieux, non seulement a cause de la fascination du personnage, mais pour le profond bon sens et la large comprehension, dont etaient empreintes ses remarques sur Les hommes et sur la vie.” (Ernst Bendz, *Visages des ecrivains.* Paris, 1948, p. 100), datorate de buna seama - fie si partial - acestor experiente. Si nu este imposibil ca tot in astfel de imprejurari sa se fi cristalizat convingerile lui „meritocratice”, atat de accentuate ulterior.

Categorica, integrala, pasiunea pentru lectura a tanarului Istrati nu trece neobservata, nici nu avea cum!, si face Ia inceput buna impresie asupra celor apropiati. Joita este incantata ca fiul ei nu-si pierde vremea, ca altii de varsta lui, la circiuma si ca nu bate strazile in tovarasii dubioase, preferind sa citeasca. Tot de aceea va fi acceptat ca din veniturile ei modeste sa-l sprijine si sa-l intretina adeseori, desi de ajutor avea nevoie ea insasi. Unchii de la Baldovinesti, si ei, vor fi mandri de acest nepot care stia atatea lucruri si, cum zice mos Anghel despre Adrian Zografi, „graieste ca o carte”. Cartea inseamna, in reprezentarea populara, invatatura, iar invatatura nu poate avea alt scop decat ascensiunea sociala: „Cine are carte, are parte”. Lui Panait i se prevede, bineinteles, un frumos viitor: *va reusi* in viata. in curand toti vor fi insa dezamagiti. Baiatul acesta atat de inzestrat nu-si valorifica in nici un fel calitatile. in loc sa o foloseasca pentru a-si usura existenta, el isi risipeste „lumina din cap”, cu vorbele aceluiasi mos Anghel, prin care se exprima probabil o judecata curenta ce-i va fi intunecat deseori adolescenta si tineretea lui Istrati. Atunci, la ce mai sunt bune cartile si, la urma urmelor, de ce mai citeste Panait daca nu-si face *parte?!* Calitatile se transforma in cusururi si cititul nu mai e decat o curata pierdere de vreme, o ocupatie neserioasa si inutila, nebuneasca. Mama, celelalte rude, vecinii, cunostintele nu mai inteleg nimic - si nici nu este ceva de inteles din punctul lor de vedere; numai de condamnat. Istrati e aratat cu degetul: se crede si se spune despre el ca ar fi „ticnit”. Si, e drept, nimic nu-i reuseste; dar tot atat de adevarat este si ca *el nu vrea* sa *reuseasca.* Nu vrea sa reuseasca in sensul comun. Termenul insusi, ce-i va fi fost repetat pana la satietate, il dezgusta, parandu-i-se un indemn la banalizare, la acceptarea normelor obisnuitului, iar Istrati, o simte, nu este facut pentru o existenta obisnuita. Se desparte, nu are alta solutie mai putin dureroasa, de familie, de mama in primul rand, respingand o iubire dictatoriala si neintelegatoare:

„La saptesprezece ani, daca vrea sa *reuseasca* in viata, biata creatura umana trebuie mai mult ca oricand sa gandeasca la fel ca toata lumea si mai ales la fel ca parintii, acesti tandri dusmani ai oricaror vieti eroice. Iata-te deci pregatit, cu pleiada de uriasi in cap si cu inima gata sa inteleaga chemarea *Gandirii Generoase.*

Nimic in asta nu e pentru a *reusi.* Totul e pentru a esua. Dar nu astazi, fiindca sufletul tau arde. Si daca esti un puternic, devii un magnific paria.

Incapabil inca de a-ti castiga omeneste viata, de cele mai multe ori iti cersesti painea sau o cuceresti printr-o lupta suprema, adica: o lupta ucigatoare si injositoare. Apoi, strain in mijlocul unei lumi straine, nu mai vrei afectiunea celor care te iubesc. La ce ti-ar servi, din moment ce lipsa ei de intelegere te ingheata?”

Aceasta „sfasietoare despartire”, cum numeste Istrati dezacordul sau cu *iubirea neintelegatoare* a mamei si a rudelor, dar si cu modul de a trai si de a gandi al mediului sau, este insa si consecinta unei paradoxale drame a comunicarii: provocata de un surplus de competenta, nu de un deficit. Asimiland prin lectura, apoi si prin calatorii, un cod nou, la valorile caruia adera integral, spiritual si deopotriva afectiv, Istrati constata insa ca nu-l poate utiliza: nimeni din jur nu-l intelege si nu-l intrebuinteaza. Este ca si cum ar fi invatat de unul singur o limba straina pe care nimeni in afara de el nu o stie si nu o foloseste. Absenta sfasietoare a *celuilalt,* absenta a *celorlalti*: nevoia permanenta a lui Istrati de *prieteni* si de *prietenie* inseamna in realitate o nevoie de comunicare in acest cod, pe care il resimte ca fiind esential, chiar mai mult, expresia cea mai inalta a omenescului. Fara nici o exceptie, cu toti cei care - pentru un timp mai lung sau mai scurt, intr-un fel sau in altul - ii vor fi apropiati, el va comunica prin intermediul unui „sistem” ale carui elemente sunt dominant de natura culturala si de sursa livresca, fara sa aiba nimic artificial ori conventional, datorita unei neobisnuite intensitati a trairii. Pentru Istrati cultura participa la realizarea unei comuniuni spirituale spre care el va tinde toata viata. Arta, in reprezentarea lui, este deopotriva instrumentul si rezultatul acestei relatii euharistice:

„Fara prietenie eu nu vad existand Frumosul in lume. Cel care admira, de unul singur, un peisaj, care citeste singur o carte sau asculta singur o simfonie - fara a simti lipsa prietenului -, acela nu admira nimic, nu citeste nimic si nu asculta decat strigatele propriei sale ingamfari neroade.

Or, pe acest fel de prietenie mi-am cladit toate idealurile. Primul dintre toate - idealul ameliorarii sociale nu va fi cu putinta decat atunci cand militantii lui vor fi prieteni, deoarece azi nu sunt asa ceva decat in articole de ziare si de ochii lumii. in intimitate, ei sunt dusmani.

Arta si gandirea - fara de care viata n-ar fi decat o jalnica noapte de puscarie - sunt impinse de prietenie catre culmile cele mai inaccesibile.”

Forta dobandita prin lectura isi dezvaluie astfel un surprinzator revers: duce la vulnerabilitate si insingurare. Cine iese din comun inregistreaza mai acut agresiunile banalului si le suporta mai greu - daca le mai poate suporta. Divortul de lume se plateste, diferentierea este sanctionata prompt. Citind, apoi scriind, Istrati nu castiga o iluzie; de fapt, le pierde, una cate una, pe toate - iluzia familiala, iluzia sociala, iluzia politica si, mai tarziu, iluzia artei. Amenintat de ostilitatea unui mediu sufocant, este exasperat de tot ce-l inconjoara si nu viseaza decat sa evadeze, ecouri ale acestui impuls catre orizonturi necunoscute si indepartate razbatand pretutindeni in opera lui, chiar si in scrierile aparent lipsite de caracter confesiv ori biografic. Spre exemplu, in *Ciulinii Baraganului,* personajul principal, copil de taran, isi deplange imobilismul mortificant: „Eram inalt si zdravan. Voiam sa alerg, la randul meu, cu vantul si ciulinii, sa ma pierd sau sa ma infieze cineva, dar sa plec, sa alerg, sa scap de aceasta apa care-mi putrezise picioarele [...] Ah, cat doream sa vorbesc cu cineva care mi-ar fi istorisit nazdravanii, care sa ma minta, dar sa ma faca sa visez putin, sa cutez! Si ciulinii nu erau decat vis si indrazneala, invitatie sa schimbi ceea ce ai cu ceea ce ai putea sa ai, fie chiar mai prost! Or, nimic nu-i mai rau decat sa putrezesti locului, atunci cand iubesti intreg pamantul.” in precaritatea si inconsistenta cotidianului, in dezolare si singuratate, universul constiintei istratiene nu-si mai gaseste nici suport si nici reflex. Istrati se descopera astfel incompatibil cu lumea in care se nascuse si in care traieste; expus, fragil, solitar, va fi un strain, un intrus, un „picat de pe alta planeta”:

„Intr-o seara, singur si cu-ntristare fericit, iti tarasti pasii si visurile umanitare pe stradutele unei mahalale sordide. intunericul te apasa. Cainii te latra din porti. Betivi dau peste tine. Nu simti decat nesfarsita uratenie, totala inutilitate a lumii care misuna sub acoperisurile pravalite. Este atat de departe de tine! Ea n-are nevoie decat de dreptate. Ignora frumusetea in care se scalda sufletul tau: revelatia gandirii care vrea sa innobileze pe om, navala in creierul tau crud a unor adevaruri nebanuite, stralucirea unor orizonturi noi, mereu imposibil de sondat. Si-ti dai seama ca o si mai neomeneasca detasare este pe cale sa se produca: separarea ta de corpul social: esti un picat de pe alta planeta.”

Dar cu adevarat Istrati se izoleaza nu de lume, ci de simulacrul ei hidos; de aceasta lume, de aceasta realitate, de aceasta viata, unde totul nu este decat surogat ori deseu. Nu va spune el, in atatea randuri, ca oamenii *adevarati, cu suflet* sunt putini? Cei mai multi, asadar, sunt doar biete fiinte semi-umane, pseudo-oameni... Lumea pe care o detesta Istrati nu este de fapt decat o sub-lume. El nu devine insa un inadaptat visator si melancolic, un „om de prisos” ratacind abulic prin „intunecimile mocirloase ale mlastinilor sociale” pentru a sfarsi intr-o existenta mediocra, abrutizat de banalitate si asfixiat in slutenie. Apatia este o stare necunoscuta lui Panait Istrati; el sufera ori se bucura, dar indiferent nu este niciodata; iubeste, uraste, se lamenteaza, exclama, striga, fara a sti ce inseamna resemnarea. Si nu se lasa infrant, nu cedeaza. E un luptator. in *Lunes en papier* (1921), prima lui carte, Andre Malraux face aceasta observatie: „Lumea nu ne este suportabila decat datorita obisnuintei pe care o avem de a o suporta. Ea ne este impusa cand suntem prea tineri pentru a ne apara” (Dupa Jean Lacouture, *Malraux, une vie dans le siecle,* Seuil, 1976, p. 76). Daca tanarul Malraux (si el un „metec” - tata flamand, mama italiana -, si el un „autodidact”, un „vagabond”, un „aventurier”) avea dreptate, atunci Panait Istrati este unul dintre cei care au stiut si au putut sa se apere de nefasta obisnuinta si de efectele acesteia, lumea fiind pentru el de la inceput si mereu insuportabila.

Istrati se apara de obisnuinta traind piezis, in raspar; *Hors du monde, dans le monde et pour le monde - in afara lumii, in lume si pentru lume,* cu o admirabila expresie ce-i apartine.

Se apara traind in legea lui, multa vreme de nimeni inteleasa. isi asculta chemarile inimii, urmandu-si drumul cu incapatanare si devotiune, il urmeaza, intr-adevar? il construieste, mai curand; este un drum ce prinde contur cu fiecare pas facut inainte, in incertitudine si necunoscut, desemnandu-se pe masura ce este strabatut si devenind vizibil numai retrospectiv, din perspectiva distantelor parcurse. Istrati insusi nu stie unde il va duce si cu atat mai putin ce il asteapta, nu numai la capat, dar si de-a lungul intregului traseu; el simte insa ca drumul sau acesta e, si nu altul, chiar daca trebuie, pentru a-l urma, sa treaca prin probe dure, sa intre in conflict cu lumea, sa ramana singur, sa sufere, sa se expuna. Riscurile pe care le infrunta Istrati in adolescenta si in tinerete nu sunt insa in sine spectaculoase, nu tin deloc de extraordinar; dimpotriva, aspectul lor general este de o dezolanta precaritate. Fiindca Istrati sfideaza cotidianul si banalitatea, nu neobisnuitul. Nu este un aventurier cautand sau provocand exceptionalul: el infrunta mediocritatea si platitudinea, infrunta plictiseala mortificanta a cenusiului, infrunta sordidul mizeriei curente, infrunta lipsa de orizont si de speranta. infrunta, pe scurt, obisnuitul. Nu este de mirare ca pentru multi fixarea tanarului Panait intr-o existenta ce pare stapanita de himere si contrazice regulile comune inseamna o zbatere pe cat de zadarnica, pe atat de condamnabila. O ratacire fara nici un sens, nicidecum o cale anumita. „Care drum? „ - se va intreba retrospectiv Istrati insusi, referindu-se la adolescenta si la tineretea lui Adrian Zografi, *alter-ego*-ul sau proiectat in fictiune. Dar este o intrebare retorica. Fiindca infrangerea fortei de gravitatie a mediocritatii si iesirea libera in spatiul constructiei de sine sunt prezentate in continuarea acestei intrebari cu o exactitate ce surprinde insasi esenta dinamica a desprinderii de norme: „Ar fi greu de precizat - noteaza Istrati despre *drumul* personajului sub a carui infatisare traieste intr-o mare masura el insusi -, cu atat mai mult cu cat feciorul Joitei «spalatoreasa» nu si l-a ales niciodata. El se lasa mai degraba condus, impins, aproape azvarlit. Si o pornea patimas, neinteles, singuratic, din aceasta mahala a Brailei - ca dintr-o Sahara a spiritului uman - fara o calauza, fara un prieten, singur sa se tanguiasca, singur sa se bucure.”

Istrati nu vrea si nu poate sa se opuna fortei care il *impinge* catre o tinta necunoscuta si il *conduce* pe o cale numai lui deschisa; si se lasa in voia acestei forte launtrice.

Iar drumul lui Istrati nu este totusi nici atat de nedeslusit, nici atat de guvernat de hazard, cum cred unii dintre biografii lui si cum el insusi a afirmat adesea, hranind fara sa-si dea seama o legenda ce avea sa fie ulterior folosita impotriva lui.

Iesirea tanarului Istrati din cadrele obisnuintelor lumii in care se nascuse nu este doar o realitate interioara, un proces ori un eveniment sufletesc si de constiinta fara ecou in afara, lipsit de manifestari exterioare. Nenorocita mahala braileana, scufundata - cum o infatiseaza proza lui Istrati - intr-o mizerabila vietuire animalica, il anatemizeaza cu acea intoleranta grosolana tipica mediilor pervertite de saracie si de lipsa cronica a libertatii. incercarea de diferentiere in spirit este considerata un delict intr-o lume traind sub dominatia agresivitatii elementare si a unei incrancenate lupte zilnice pentru castigarea unei amarate bucati de paine, pentru supravietuirea strict biologica: pare un lux si este tratata ca o sfidare, in ochii mahalalei, desigur, fiul Joitei nu poate fi decat un nebun, un apucat, fireste, se adauga uneori, gasindu-se o explicatie la indemana - falsa si idioata, dar la indemana! -, pentru ca e bastard, mai mult, fiindca are sange

strain, este o corcitura, un grecotei, un *cataon*... Compatimita cu ipocrizia nemiloasa a tatelor eterne, mama Joita se va fi asociat si ea, nu o singura data, campaniilor verbale de discreditare si de disciplinare, de aducere a ticnitului pe calea cea buna: „de la maica-mea si pana la ultima cumatra betivana, toata mahalaua se unise impotriva mea ca sa ma declare nebun”. Daca Panait era betivan, daca era bataus ori scandalagiu, un *gatos* cum erau toti derbedeii portului, daca ar fi furat, poate chiar daca ar fi ucis, cu siguranta ca trecea neobservat: se confunda cu mediul. Cum insa citeste tot timpul, cum este vazut mereu cu o carte in mana, cum sta la indelungi si de neinteles discutii cu alti doi-trei apucati ca si el, fara sa traga vreun folos vizibil din aceste ocupatii, cum umbla hai-hui, lunatic, refuzand sa se integreze, refuzand sa se omogenizeze, refuzand amestecul impur - este batjocorit. Venind spre Braila dupa una dintre calatoriile lui mediteraneene, tanarul Istrati stie de aceea prea bine ce il asteapta aici, *acasa:*

„Eram trist ca de moarte. De ce dracu' ma intorceam eu in Romania? Cand voi mai avea prilejul sa evadez spre aceste orizonturi, carora le incredintasem atatea sperante? Iata-ma la o distanta de numai douasprezece ceasuri de amarata mea tara siberiana, unde nu era loc pentru visurile si planurile mele, unde mahalaua mea m-astepta sa ma batjocoreasca, iar buna mea mama ca sa-mi descante vesnicele ei indemnuri la insuratoare.”

Era de asteptat, in aceste conditii, ca tot ce este *altfel* - oameni, locuri, situatii, preocupari - sa exercite asupra lui Istrati o atractie de neinvins. Copil, ratacise indelung si cu nesfarsita placere prin cartierele de straini ale Brailei de atunci, in acea epoca mai mult de o treime din populatia orasului fiind alcatuita din greci, evrei, turci, bulgari, nemti etc. De aceste hoinareli, sustrase scolii si supravegherii materne, isi aminteste mai tarziu, evocandu-le nostalgic:

„Karakioiul ma atragea prin voiosia lui specifica, prin latura-i cosmopolita: cand ma plimbam prin Karakioi ori Cetatuia, descrisa in *Kira,* imi inchipuiam ca sunt pe malul Bosforului, cunoscut din gravuri si atat de arzator dorit. Greci visatori si berbanti; turci cu fete severe; grecoaice sprancenate si melancolice; «cadane» indolente, sfioase, privind printre uluci si gata sa-si coboare valul aruncat pe crestet; neamuri straine, plecate dupa pricopseala, dar reduse acum la lupta pentru trai, vesnic muncite de nostalgia patriei, nadajduind mereu s-o revada intr-o zi si sfarsind intotdeauna prin jalnice tintirimuri.”

Oamenii de care Istrati se apropie sunt si ei deosebiti, figuri aparte, persoane care ies intr-un fel oarecare din comun: *personaje,* cum si vor deveni ulterior in literatura lui unii dintre ei. „Capitan” Mavromati impune micului Panait printr-o melancolica demnitate aristocratica, ultima relicva a unui trecut mort, pastrata in ciuda batranetii si a decaderii. Placintarul Nicola duce o viata dubla, mizerul batranel umilit continuu in timpul zilei de clientii jalnicei lui dughene metamorfozandu-se noaptea, cand framanta ca un Hefaistos al aluatului coca pentru covrigi si placinta, intr-o salbatica faptura mitologica, plina de vitalitate si maretie. Mihail, erou mult evocat in literatura lui Panait Istrati - desi sub aspect strict documentar existenta lui ramane incerta -, ascunde sub o infatisare respingatoare, de servitor murdar, soios si napadit de paduchi, un intelectual de rasa, de origine nobila. Foarte atasat a fost Istrati de militantul socialist Stefan Gheorghiu (1879-1914), pe care, evocandu-l, il califica drept „singura figura impunatoare cu care ne puteam si noi mandri, singurul revolutionar «nedisciplinat» din turma «social-democrata» asa-zisa «cu zgarda», dusmanul «cotizatiilor» trimise la termen si al «registrelor tinute in regula»” („Mos Popa”; text din anii 1917-1918, publicat in revista *Manuscriptum,* nr. 4, 1977, si in voi. *Viata lui Adrian Zografi,* editie ingrijita de Alexandru Talex, Editura Minerva, 1983): aprecieri semnificative, in primul rand pentru autorul lor. Prima sotie a lui Istrati a fost agitatoarea socialista Janeta Maltus; pentru ca era „mereu hartuita de politie, siguranta si jandarmerie” (Janeta Maltus-Safir, *Amintiri personale despre Stefan Gheorghiu,* Arhiva I.S.I.S.P., Fond XIII, Dosar 3325), „mereu trimisa la urma si amenintata cu expulzarea din tara” (*Idem*) datorita originii sale evreiesti, fusese casatorita „de forma”, in urma unei hotarari a Comitetului Executiv al Partidului Social-Democrat, cu Stefan Gheorghiu („La propunerea lui I.C. Frimu, conducerea s-a gandit, ca sa evite expulzarea sau trimiterea mea la urma, sa-mi faca o stare civila legala, printr-o casatorie cu un cetatean roman” - precizeaza Janeta Maltus, loc. cit.; casatoria cu Stefan Gheorghiu a fost incheiata in noiembrie 1911), iar dupa moartea acestuia, in 1915, la 13 iunie, s-a recasatorit cu Panait Istrati (*Cf. Buletinul de casatorie* nr. 439, eliberat de Oficiul Starii Civile Braila: „Domnul *Gherasim S. Istrate* si Doamna *Enta S. Gheorghiu,* nascuta Avram Malcas, s-au casatorit astazi la aceasta Primarie, inscriindu-se in registru sub no. 439/915”; originalul in Arhiva I.S.I.S.P., loc. cit), de asta data nu insa „de forma”. in virtutea aceluiasi impuls, Istrati se leaga afectiv de Cristian Racovski, de Alecu Constantinescu, Gheorghe Cristescu, de N.D. Cocea, figuri marcante ale miscarii socialiste romanesti din epoca, dar si de amarati anonimi intalniti in peregrinarile lui prin tara si prin Orient, ca marinarul evocat sub numele Sotir sau ca Musa („un ovrei batran”, cunoscut la Cairo, prototipul personajului Barba-Iani din *Chira Chiralina).* Lista poate fi mult lungita; mai important este insa ca se poate observa cum in general aceste persoane/personaje sunt fie marginali, fie straini, „venetici” - Mavromati e grec, Nicola - albanez, Mihail - rus, Gheorghiu - militant socialist urmarit si sacait in permanenta de politie, deseori arestat etc. Simtindu-se el insusi strain, avand, foarte probabil, o dureroasa constiinta a propriei marginalitati, Istrati se solidarizeaza aproape spontan cu cei pe care ii considera *fratii* sai - de suferinta, de izolare, de nazuinte, de cautari. Interesul lui pentru tot ce iese in evidenta, opunandu-se fie si implicit, numai intrucat exista si e altfel, cursului omogenizator in mediocritate al obisnuintei, nu este insa catusi de putin expresia unei facile inclinatii catre senzational si pitoresc: toti acesti oameni sunt haituiti, batjocoriti, alungati, suspectati, indepartati, reprimati. Si toti, intr-un fel sau altul, rezista. Ca si el: in ei, prin ei, Istrati incearca sa se gaseasca pe sine insusi; sa se identifice, reflectandu-se in celalalt ori in ceilalti. Fraternizarea - in suferinta, in revolta, in idealuri - are pentru Istrati si sensul unui act de cunoastere a propriului eu: reprezinta o forma de autodefinire. Deprimat de sfarsitul tragic si prematur al lui Stefan Gheorghiu, noteaza cu amaraciune:

„Moartea lui mi-a rasturnat toate iluziile mele asupra idealismului oamenilor si de-atunci eu nu mai vad in «miscarile» socialiste acea fratie, acea dezinteresare si contopire a sufletelor, cum credeam inainte. «Idealul e totul, oamenii sunt nimic», spun acesti «idealisti», ca si cum ar fi vorba de-o societate ideala de elefanti, nu de una omeneasca.” („Mos Popa”, in *Viata lui Adrian Zografa,* ed. cit., p. 465)

Istrati este un cautator al *omului,* pentru el valoarea suprema. „Nu cunosc in viata mea, plina de chipuri de oameni mari, cinci oameni de talia lui” („Mununc «Facla» cu puine!”, scrisoare deschisa catre N.D. Cocea, in *Facla,* 17 mai 1925; text reprodus in voi. *Pentru a fi iubit pamantul,* Editura Tineretului, 1969, pag. 60-66), marturiseste Istrati in 1925: este vorba de un modest carciumar evreu, semianalfabet, Herman Binder, victima a agitatiilor nationaliste din Romania, anterioare anului 1910, determinat sa-si paraseasca tara si ajuns in Egipt, la Alexandria. Aici, „batranul idealist galatean, ramas cu nasul scalciat din gratia huliganismului nostru patriotic”, tine o crasma botezata *La Dorobantul roman,* unde orice „prigonit al civilizatiei moderne si mai ales al... civilizatiei romane gasea sprijin, sfat, indrumare” (*Idem*). Desi „batut la Galati, batut si devastat apoi si la Alexandria - tot de romani!”, *mos* Binder, cum ii spune afectuos

Istrati, ramane „credincios idealului sau terfelit de-o omenire abjecta”: continua sa-si ajute compatriotii si sa le ofere, la atata distanta de tara, prilejul de a se regasi intr-un mediu de viata romaneasca, procurand pentru ei si punandu-le la dispozitie pana si ziare si reviste romanesti, pastrate in colectii „pazite ca ochii din cap”. Crasma *La Dorobantul roman* trebuie sa fi fost un adevarat azil pentru instrainatii romani aruncati de soarta prin tinuturile egiptene; de altfel, in mai 1912, in gazeta socialistilor romani, *Romania muncitoare,* aparea o scrisoare trimisa din Alexandria si semnata de un grup de romani de acolo, prin care era salutata revenirea in tara a lui Cristian Racovski, dupa un exil de cinci ani: Herman Binder era primul dintre cei zece semnatari, intre acestia aflandu-se si Istrati, dupa stil textul apartinand insa aproape fara nici un dubiu viitorului scriitor („Iubite luptator,

Primind zilele acestea numarul din *Romania muncitoare* cu bucuroasa si mult asteptata stire a triumfului dreptatii aceluia care timp de cinci ani nu s-a indoit un moment de puterea proletariatului si apropiata izbanda a dreptei sale cauze, ne alaturam si noi, acestia de aici, la masa mare a muncitorimii din Romania si intr-un glas cu dansa iti uram din adancul sufletelor noastre *bunavenire* in tara al carei cetatean pe drept ai fost, pe nedrept te-au izgonit, *si iarasi te-au pus in drepturi...* caci daca lupta proletariatului n-ar avea ca stea de conducere izbanda dreptatii, cine stie cat de mare ar fi disperarea din inimile noastre!

Suntem numai un manunchi de lucratori aceia cari, departe de tara, ti-am cules de prin ziare, zi dupa zi, pasii plini de spinii semanati de reactiunea romana timp de 5 ani. Cand credeam ca esti aproape de izbanda ne-am bucurat si noi aici nestiuti de nimeni, si cand vedeam ca din nou dreptatea era sugrumata suferearn la fel cu muncitorimea care-si varsa sangele in tara, dar nu incetam a nadajdui in triumful cauzei tale.

Acum te sarbatorim in cercul nostru necunoscut si te vom urmari inainte” („Catre tov. Racovski”, in *Romania muncitoare,* seria a II-a, an VIII, nr. 40, 24 mai 1912).

Drama umana a naufragiatilor vietii il intereseaza pe Istrati mai mult decat orice altceva. Existenta strainilor care traiau in Braila epocii ori a romanilor ajunsi prin strainatati sub acest aspect il fascineaza si, cand reinvie in literatura lui figurile unora, nu o face din alta perspectiva, dezvaluindu-le sufletul, nu descriind exotismul si pitorescul lamentabilei lor conditii. Aceeasi reactie o are, de altfel, si cand prezinta medii locale insolite: niste insemnari de calatorie in Egipt se refera aproape exclusiv la ingrozitoarea mizerie a lucratorilor arabi, nicidecum la elementele de spectaculos turistic („Insemnari de calatorie. Note din Egipt”, in *Romania muncitoare,* an IX, seria a II-a, nr. 41, 30 mai 1913). Initierea in omenesc presupune o atitudine speciala, o *cufundare* in abisurile celuilalt si ale celorlalti - iar plecarile si ratacirile lui Istrati sunt, din punctul de vedere al spatiilor umane in care se desfasoara, adevarate *scufundari* in adancurile sociale. Fraternizarea cu oamenii *de jos,* apropierea pasionala, tandra, vibranta, purificata de conventii si de prejudecati, garanteaza reusita acestor experiente fundamentale traite de Istrati de-a lungul multor ani si al caror sens major va razbate definitoriu si in scrisul sau. Fiindca in spiritul lor va nota, spre exemplu, Istrati inainte de a-l evoca pe Kir Nicola cum framanta coca pentru placinta: „Aici, stop!... Opreste-te o clipa, scriitorasule obisnuit sa indrugi la fleacuri! Acum e vorba sa te atingi de chiar sufletul lui Kir Nicola. Ei bine, incepe, dar cu smerenie, de nu, dracu' sa te ia!”. Iata pentru ce, in general, personajele literaturii lui Panait Istrati *isi spun viata, se prezinta*: confesiunile lor sunt provocate mai mult de o imperioasa nevoie a dezvaluirii de sine decat de pura placere a istorisirii. Placerea taifasului, voluptatea „orientala” a sederii la taclale sunt surclasate de marturisire, de deschiderea sufletului. Aceste personaje nu insira povesti delectabile: este vorba chiar despre viata lor.

Dar nu numai prigonitii ii plac lui Istrati; ii plac, la fel de mult, si nesupusii, oamenii in care descopera „acel dar dumnezeiesc care este constiinta de-a fi cu totul liber”: este fascinat de razvratiti si de actele de razvratire, de cei care isi cauta ori isi pastreaza o credinta nealterata, refuzand sa traiasca dupa cum li se comanda sau in virtutea unor deprinderi depersonalizante. Scriitorul care va spune mai tarziu, cu o deznadejde sarcastica, „Omenirea viitoare va trai in ritmul unei placeri comandate de un dictator universal”, afirmase prin vocea unuia dintre cei mai reprezentativi eroi ai literaturii lui ca „pentru omul liber tot ce nu e libertate e moarte, dar o moarte fara de sfarsit”. Cel mai redutabil instrument al degradarii fiind nivelarea, uniformizarea in mediocritate, Istrati ii opune, la inceput probabil mai degraba instinctiv, un cult frenetic al individualitatii si al individualizarii. „Sunt convins - afirma intr-o scrisoare catre Romain Rolland - ca mediocritatea bareaza drumul spre libertate, ea, mai mult decat multimea stupida.” (Scrisoare catre Romain Rolland din 16 iunie 1922) Tanarul Istrati era insufletit de aspiratii grandioase, ce puteau intr-adevar sa para *nebunesti,* si isi cauta cu infrigurare posibilele repere, probabil totusi mai mult in carti decat in viata. La 25 de ani scria astfel, cu o vizibila satisfactie partizana, ca inventatorii geniali au iesit „aproape toti din randurile cele mai de jos ale societatii”; adauga apoi ca „istoria oamenilor de geniu, iesiti din popor, n-are sfarsit si biografiile ce le gasim in carti merita toata luarea-aminte”, iar in continuare dadea cateva exemple socotite elocvente - „Copernic, fiu de brutar; Kepler, fiu de carciumar; D'Alembert, gasit pe treptele unei biserici in Paris; Newton si Laplace, asemenea fii din popor; toti acestia pus au bazele astronomiei moderne. Shakespeare, ale carui opere atat de cunoscute traiesc si azi, era fiul unui macelar si cirezar” („Masina de zburat si razboiul”, in *Calendarul muncii,* 1910 (almanah aparut in toamna anului 1909). Psihologic si intelectual, terenul era foarte favorabil receptarii tezelor lui Thomas Carlyle, autor citit se pare cu entuziasm de Istrati pe la 26 de ani, intr-o buna traducere romaneasca (In romanul *Biroul deplasare,* a carui actiune se petrece la Bucuresti, in anul 1904, Adrian Zografi gaseste la un anticar *Cultul eroilor,* carte „proaspat tradusa”, pe care o strange incantat „la piept”, inchizand ochii de bucurie - reactie specifica. De fapt, in limba romana, primul volum de Thomas Carlyle a aparut in 1910 - *Eroii. Cultul eroilor si eroicul in istorie,* fiind tradus de C. Antoniade); durabila, profunda, influenta doctrinei despre eroi asupra conceptiilor, atitudinilor si literaturii lui ar merita, poate, un studiu special (Este de mentionat aceasta observatie fugara facuta de Eugen Ionescu, viitorul Eugene Ionesco, intr-o recenzie din 1934: „Adrian e in cautarea unui om ideal, a unui «erou» visat de Carlyle, pe care-l vede intruchipat ba in Mihail, ba in Aloman - omul generos, prietenul absolut care sa-i reabiliteze proasta impresie despre oameni” *(Reporter,* II, nr. 45-46, 14 noiembrie 1934).

Dar nu numai fata de oameni se vadeste marea capacitate a lui Istrati de apropiere afectiva motivata moral *(„Sunt gata sa iubesc orice om liber!* Asa am fost intotdeauna. Asa raman”), din care nu lipseste, totusi, o certa dorinta de luare in posesiune a celuilalt, de *convertire,* mai exact spus, la religia unui mod de existenta contrar normelor si conventiilor paralizante ale prezentului, fiindca la viitorul scriitor disponibilitatea este dublata de o exigenta in frenezie careia putini ii rezista pe termen lung. Se vadeste, cu aceeasi furioasa intensitate specific istratiana, si fata de cauze si idei, imbratisate cu fervoare si sustinute cu intransigenta fanatica de care numai spiritele profund morale si dezinteresate sunt capabile. Adeziunile lui Istrati, angajamentele lui au intotdeauna o natura si un aspect predominant afective. El pune suflet in tot ce intreprinde, isi pune tot sufletul - un suflet incandescent, mereu aflat pe culmile pasiunii. Se avanta, se

napusteste, furtunos, fara nici o retinere, dispretuind jumatatile de masura, prudentele confortabile, ezitarile oportuniste sau doar oportune, calculul interesat si abil, manevrele si aranjamentele de culise, intotdeauna mai mult sau mai putin profitabile (In monografia *Panait Istrati, dosar al vietii si al operei*, de Al. Oprea, se raporteaza, fara precizarea bibliografica a sursei, un episod caracteristic, relatat, se afirma, de un fost tovaras de lupta al lui Istrati in vechea miscare socialista din Romania. Cu ocazia unor alegeri parlamentare, sansa victoriei unui candidat socialist fiind nula, s-a hotarat ca voturile sa fie dirijate catre candidatul cel mai bine situat al intregii opozitii. Un acord in acest sens cu liberalii (aflati in opozitie) urma sa fie discutat de Istrati. In prealabil s-a atras insa atentia liderului liberal brailean pe care Istrati trebuia sa-l intalneasca „sa nu incerce cumva sa-i castige bunavointa promitandu-i bani sau altceva, ca va rata totul” *(op.cit.*, ed. 1984, pp. 49-50, nota 1). Daca rectitudinea morala a tanarului militant Istrati transpare intr-un mod foarte sugestiv, e de remarcat si ca autorul monografiei, poate ca influentat de memorialist, il acuza de... „intoleranta” si de „stoicism rigid moral” - *op.cit.*, p. 49). E pur, intransigent, deschis, de o directete probabil uneori brutala; isi striga in gura mare sperantele, dezamagirile, furia, iubirea, deznadejdea, entuziasmul; moderatia nu intra in formula lui sufleteasca. Arde ca o torta. Si devine, cel mai adesea, incomod chiar pentru prieteni, pentru tovarasii de lupta, pentru tovarasii de drum. Tensiunea credintei si a pasionalitatii lui sperie si supara. „Opozantul etern” se transforma intr-un etern indezirabil.

De socialism, asa cum era inteles si practicat la inceputul secolului XX, Panait Istrati s-a apropiat intr-un chip oarecum natural si inevitabil: socialismul era pretutindeni in Europa, in Franta ca si in Germania, la Bucuresti ca si la Moscova ori Petersburg, numele sperantei si al viitorului. Dreptate sociala, internationalism, eliberarea personalitatii umane de constrangerile burgheze si ale statului represiv, democratie, innobilarea omului - cum sa nu aderi? O lume fara granite si fara razboaie, o lume de fiinte libere, o lume a dialogului, a comunicarii si a fraternitatii, o lume in care omul este valoarea suprema - asa se infatisa lumea de maine, socialistii fiindu-i apostoli, misionari, martiri adesea. Hranite imbelsugat de lecturi, visarile idealiste, nazuintele libertare si revolta lui Istrati, ca si sentimentul compensatoriu al unei predestinari glorioase isi gaseau, in sfarsit, un suport si un fagas in realitate.

Socialistii aveau sa fie fratii lui Istrati.

Nu incape indoiala ca imaginea pe care, in ultima epoca a vietii lui (*Pagini de carnet intim*, text redactat in august 1934; reprodus in *Viata lui Adrian Zografi*, Editura Minerva, 1983), Istrati a conturat-o el insusi despre relatiile pe care le-a avut cu vechea miscare socialista romaneasca este cat se poate de exacta in termeni generali, in ciuda experientelor dramatice prin care scriitorul trecuse si a mahnirilor produse de impactul istoriei cu utopia. Este o imagine esentializata, lipsita de epica:

„Singur, fara un prieten si neindrumat de nimeni, descoperisem cartea, sau, mai bine zis, *maretia lecturilor bune* si, odata cu ele, *socialismul.*

Despre socialism nu citisem inca nimic, dar, in urma unor miscari muncitoresti in portul nostru, auzisem ca el inseamna *dreptate pentru cei obiditi* si vazusem un om ucis in bataie la politie, fiindca fusese socialist. Putin dupa aceasta, am asistat la cateva intruniri socialiste si am inteles ca socialismul cuprinde in sanul lui toate virtutile pe care in zadar le cautam in faptele servitorilor lui Dumnezeu: dreptate, bunatate, cinste, cumpatare, cultul frumosului si, mai presus de orice, o adevarata infratire cu cel invins de viata.

Iata care avea sa fie, de-acum incolo, noua mea religie, singurul meu Dumnezeu: nazuinta spre dezrobire a omului ingenuncheat de om.

Si deodata m-a lovit un orgoliu nemasurat: ma simteam chemat sa fiu un apostol al acestei religii, poate chiar un martir, ca acel muncitor ucis in bataie. Aveam sa-mi razbun mama umilita si clasa din care ma trageam, desi aceasta clasa nu era alta decat mahalaua mea barfitoare, pe care o dispretuiam. Ma consideram superior tuturor celor din jurul meu, fiindca toti, chiar si mama, nu erau preocupati decat de interesele lor personale, nazuiau spre o viata cat mai apropiata de a burgheziei asupritoare si nimeni, nimeni din cata lume cunosteam, nu citea si nu gandea ca mine, afara doar de acei apostoli socialisti pe care ii auzisem vorbind si le invidiam cultura, atribuindu-le toate generozitatile.

M-am incredintat ca omenirea e o gloata lipsita de calitate, un rezervor uman din care nu apare la suprafata si nu se impune decat geniul rau: *asupritorul.* Geniul bun, *ganditorul generos*, e vesnic invins si nu-l sustin nici chiar acei carora el le inchina viata.

La etatea de douazeci de ani eram complet format in chipul acesta. Lumea socialista insasi, pe care o cunosteam din ce in ce mai bine, imi dovedea ca nu toti cei care reclama dreptate sunt capabili sa fie drepti. Chiar si acolo, numai o mica elita simtea si gandea ca mine. Cat despre cultul frumosului, care era o alta latura a dezrobirii, nu ajungeau pana la el decat prea putine individualitati. Imensa majoritate il caricaturiza.

Ceva mai tarziu, descoperindu-mi si unele aptitudini literare, am nutrit un si mai mare dispret fata de tot ce nu se ridica prin nici o virtute morala deasupra comunului.

Totusi, nici o mandrie n-a putut sa ma departeze de nevoia profunda ce-o aveam de-a lupta pentru binele omenirii, fara a carei dezrobire imi dadeam seama ca toate valorile vietii sunt moarte in ochii omului nascut sa nu se poata bucura de nimic, in mijlocul unei universale suferinti.

Iata in ce chip am fost patruns de acea *lumina noua, a Frumosului si a Binelui.* Ea avea sa ma inalte in propriii mei ochi, facandu-ma sa-mi dau seama ca putini oameni sunt atinsi de harul ei. Ea avea sa dea un sens vietii mele, care nu era avida de bunuri pamantesti. Ea avea sa ma sustie in nenumaratele mele ceasuri de grea cumpana, cand, incoltit de mizerie si sfarsit de dureri, adesea m-am intrebat daca Binele si Frumosul merita atatea jertfe chinuitoare.

Ea avea sa-mi tina loc de dumnezeire (s.a.).”

Absenta faptelor, a datelor concret istorice din aceasta marturisire nu-i diminueaza verosimilitatea profunda; fiind rareori pura reconstituire, evocarile lui Panait Istrati, destul de impropriu numite astfel, transcriu cu o maxima fidelitate nu atat anecdotica experientelor sale biografice, de orice natura ar fi acestea, cat ecoul lor moral si afectiv, dar nu cu obiectivitate rece de istoric, insistent analitic ori superior speculativ, ci trecandu-se totul prin filtrul unei subiectivitati hipersensibile si la fel de exaltata in deprimare ca si in entuziasm. Inevitabil, marturia despre lume si oameni se transforma in confesiunea unui eu pentru care exterioritatea nu este decat scena vasta a propriei evolutii. Fragmentele autobiografice istratiene apartin, in fond, unei biografii interne, infatisand aproape exclusiv diagrama unei zbuciumate deveniri pasionale, expusa cu o sinceritate violenta si dureroasa, adeseori spasmodica. Amarele *Pagini de carnet intim* din 1934 in acest spirit evoca tineretea lui Istrati, iluminata de literatura si de socialism:

„Nu auzeam decat cuvantul eroilor. Nu vedeam decat litera ramasa dupa trecerea martirilor. De pe inaltimea catedrelor de morala si din inima bibliotecilor, filozofia pozitiva, predica dezrobitoare, precum si literatura marilor credinte formau un singur cor divin, ce umplea vazduhul: *Glorie omului ce cultiva Binele si Frumosul*!

Chiar si marii reprezentanti ai religiilor isi uneau uneori glasul la acest imn, ceea ce ma misca profund si ma ajuta sa nu cad cu totul in pacatul acelor luptatori pentru dreptate care excludeau cu desavarsire biserica din sanul nazuintelor spre un mai bine pamantesc. Intreb: ce mai putea dori un om ca mine, mai ales atunci cand, dispensat de orice efort, te simti facut pentru a urma aceasta cale? Cugetarea cea mai inalta venea sa confirme o simtire innascuta si s-o calauzeasca. Savantul, tribunul si poetul intindeau mana adolescentului venit pe lume si crescut in acel iad al vietii unde domnesc toate relele: mizeria endemica, ignoranta, superstitiile, brutalitatea, calomnia, crima, imi era peste putinta sa cred ca puterea intunericului e mai mare decat aceea a luminii; ca Binele ar putea sa iasa invins din lupta cu Raul, mai ales ca cel dintai era imbratisat de tot ce omenirea avea mai distins, ba detinea uneori chiar si fraiele de conducere a popoarelor, pe cand cel din urma constituia o rusine pentru orice om luminat.

E drept ca oamenii luminati erau foarte putin numerosi si ca slava ridicata Frumosului si Binelui rasuna cel mai adesea in pustiu. Ce importanta insa putea avea pentru mine? Nu stiam eu, de mic copil, ca nobletea sufleteasca este apanajul unei elite? Esentialul era sa ma stiu sustinut de aceasta elita a omenirii; si de un astfel de sprijin ma incredintam de cate ori deschideam o carte, de cate ori ascultam un tribun.

Si ce mandru, ce fericit in mizeria mea ma simteam de aceasta tovarasie! Unde mai pui ca incepeam sa manuiesc condeiul, si competente indemnuri ma faceau sa intrevad posibilitatea de-a urca inca o treapta, cea mai grea, pe scara valorilor intelectuale: treapta pe care stau creatorii de opere literare. Era deci ingaduit fostului baiat de pravalie, cu patru clase primare, nu numai de-a intelege perfect pe acesti creatori, dar chiar si sa ocupe un coltisor in templul artei lor atat de admirate. Nu era deci exclus sa ajung intr-o zi sa-mi unesc glasul meu la nobilul cor al celor destinati de providenta sa ridice lumea dintr-o ticalosie pe care eu o cunosteam, cum prea putini ganditori o cunosc, din proprie experienta. Ah, atunci, cu cata sinceritate am sa clamez, la randu-mi, maretia rolului de apostol al umanitatii."

Totusi, relatiile lui Panait Istrati cu miscarea socialista romaneasca de la inceputul secolului au fost si faptic foarte stranse; atat de stranse, incat i-au influentat mult, chiar decisiv, formatia si evolutia. Departe de a fi avut doar valoarea unui simplu episod biografic, echivalent cu practicarea temporara a unei indeletniciri oarecare, fara a se fi redus catusi de putin la o exaltare abstracta, contactul si legaturile lui Istrati cu socialismul si cu socialistii reprezinta o experienta fundamentala, cu puternice si indelungate ecouri in toata existenta si activitatea lui.

Desi nu o singura data Istrati marturiseste ca s-ar fi apropiat de miscarea socialista la Bucuresti, momentul hotarator („botezul meu revolutionar") fiind participarea la o mare intrunire de solidaritate cu victimele prigoanei tariste, ce se tinuse la 24 ianuarie /6 februarie 1905 in sala „Eforie", este totusi de presupus ca el trebuie sa fi fost familiarizat cu atmosfera si spiritul de atunci ale miscarii inca de la Braila: ideile socialiste si sindicaliste aveau traditie aici, iar mediul era foarte favorabil circulatiei si raspandirii lor.

Renumit centru comercial in secolele al XIV-lea si al XV-lea, cand era o mare poarta intre Orient si Occident, Braila fusese incendiata in 1471, in urma unui razboi fratricid intre moldoveni (condusi de Stefan cel Mare) si munteni (domnitor fiind Radu cel Frumos), primii, se pare, nevazand cu ochi buni marile castiguri aduse celorlalti de bogatul port (O relatare in ton moralizator la cronicarul Grigore Ureche: „Va leato 6978 (1470), intr-aceia vreme intra zavistia intre Stefan-voda si intre Radul-voda, domnul muntenesc, pre obiceiul firii omenesti de ce are, de aceia pofteste mai mult, de nu-i ajunse lui Stefan-voda ale sale sa le tie si sa le sprijineasca, ci de lacomie, ce nu era al lui, inca vrea sa coprinza. Strans-au tara si slujitorii sai si au intratu in Tara Munteneasca, de au pradatu marginea, fevruarie 27 dni si au arsu Braila in saptamana alba, marti" *(Letopisetul Tarii Moldovei,* Editura Minerva, 1978, p. 43). Cucerit apoi si anexat de turci, in 1539-1540, si ramas vreme de aproape trei secole sub ocupatie, cu statut de *raia*, orasul isi pierde importanta de altadata, decade si se orientalizeaza pe de-a-ntregul, sub aspect comercial transformandu-se intr-o imensa „palnie" prin care se scurgeau, catre Capitala imperiului otoman, uriasele bogatii de atunci ale tarilor romanesti. Braila va fi restituita romanilor prin prevederile tratatului ruso-turc din 1829 („Tratatul de la Adrianopole"). Cetatea, puternica si strategic bine plasata, fusese de altfel asediata de armata ruseasca in 1828, „luata cu greu si apoi rasa" (Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria romanilor,* Editura Albatros (1971), p. 504); la acea data, orasul propriu-zis n-ar fi avut mai mult de cateva sute de case mizere, cu infatisare izbitor turceasca si o populatie ce va fi trecut cu putin peste o mie de locuitori.

De acum inainte, viata Brailei se schimba insa brusc si rapid; pe locul fostei cetati si al lutoaselor incropeli turcesti se inalta, in numai cativa ani, un oras nou, de factura europeana, construit „dupa un plan sistematic, cu strazi concentrice si radiale" (*Idem,* p. 504), iar activitatea comerciala internationala reinvie cu avant. in 1836, Braila este declarata *porto-franco* si acest statut privilegiat, mentinut pana in 1883, a contribuit mult la dezvoltarea orasului. O serie de tari si-au deschis aici vice-consulate (Marea Britanie mai intai, apoi Austria, Rusia, Grecia si Piemontul, iar in 1861, S.U.A.). Se inmultesc bancile si casele comerciale, iar numarul vaselor intrate in port creste intr-un ritm uimitor - 349 in 1837, 1.383 in 1847, 2.162 in 1860 etc. Sporeste, de asemenea, populatia: 8-10.000 de locuitori in 1837, circa 20.000 in 1860, 30.000 in 1874, peste 56.000 in 1899, spre 70.000 in ajunul primului razboi mondial, marindu-se, fireste, si zestrea imobiliara a orasului. in 1839, a aparut si intaia gazeta braileana, desigur economica - *Mercur,* „jurnal comertial al portului Braila", in romaneste (scris cu chirilice), apoi si in greceste, iar din 1841 cu o editie si in limba italiana. La 1855, intra in functiune liniile telegrafice Bucuresti-Braila si Braila-Galati, iar dupa 1880 portul capata un nou aspect, prin construirea unor antrepozite si docuri moderne, inainte de primul razboi mondial, Braila devenise unul dintre cele mai importante orase ale Romaniei: aproape un sfert din exporturile si importurile tarii trec pe aici. Astfel, in 1911, Romania exporta 5.390.280 tone marfuri, dintre care 1.167.608 prin Braila, si importa 986.300 tone, dintre care 200.116 prin Braila. Din punctul de vedere al numarului publicatiilor editate, orasul ocupa in 1912 locul al patrulea in Romania, cu 31 de periodice. Numarul lucratorilor din port, inima economica a Brailei, crescuse continuu si prezenta lor dadea orasului un foarte pronuntat specific: muncitori in docuri, hamali, carutasi, ei alcatuiesc o forta ce se va arata in curand redutabila. O prima greva avusese loc in 1868; in 1874 au incetat lucrul 4.000 de muncitori; in 1884, cand se produce o manifestatie impotriva abuzurilor savarsite de vatafi, se face si prima incercare de a se infiinta un sindicat. in 1886, s-a scos o gazeta, *Lampa,* subintitulata „organ socialist" (a aparut pana in 1887); a fost urmata de *Romania viitoare* (1888-1890), *Unirea muncitorilor* (1888), *Socialistul* (1896). in 1895, in martie, s-a infiintat un „club al muncitorilor", afiliat la Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din Romania (creat in 1893):

„intr-un timp relativ scurt - noteaza un istoric - miscarea socialista din Braila a luat o neasteptat de mare dezvoltare. Ea devenise, in acel oras, o adevarata forta, de care si autoritatile, si elementele conducatoare din cele doua partide burgheze (conservator si liberal, *n.n.)* au fost obligate sa tina socoteala. Numeroasele intruniri publice pe care social-democratii le-au tinut in acest insemnat port la Dunare au impresionat profund prin numarul impunator de participanti. Cu miile se socoteau acei care veneau sa asculte cuvantarile oratorilor socialisti, veniti unii din Bucuresti, altii din Galati." (I.C. Atanasiu, *Miscarea socialista,* 188l-l890, Editura Adevarul, 1932, p. 95) Un an mai tarziu, in 1896, de 1 Mai, „s-a vazut defiland pe strazile Brailei, pentru prima oara, un convoi nesfarsit, admirabil incolonat, de muncitori" (*Idem,* p. 96). Un rol deloc neglijabil in difuzarea ideilor socialiste si sindicaliste il va fi avut si atmosfera „cosmopolita", cum zice Istrati, a Brailei de atunci, oras in care traiau multe neamuri si aflat in legatura directa cu principalele centre europene prin caracterul insusi al vietii sale economice. Devenite tari de imigratie dupa expansiunea otomana in Balcani si in timpul indelungatei ocupatii turcesti a sud-estului european, Principatele romane au primit in valuri succesive si pe durata a multe secole un important aflux de straini, persecutati in locurile lor de origine. Gasindu-si aici adapost, multi isi continuau rezistenta antiotomana, indeosebi in plan cultural si spiritual; istoria literaturii neogrecesti si istoria literaturii moderne bulgare acorda astfel un spatiu extrem de larg activitatii carturarilor si scriitorilor greci si bulgari pe pamant romanesc. Pozitia geografica si cresterea insemnatatii sale comerciale au facut apoi ca Braila sa atraga in mod constant numerosi straini si de-a lungul secolului al XIX-lea si in primele decenii ale veacului XX, unii refugiati din motive politice si religioase din apasatoarele imperii vecine, altii adusi de omeneasca speranta a unei vieti mai bune, intemeind aici colonii si comunitati, tiparind publicatii etc.; de altfel, Romania de atunci era tara cu cel mai democratic regim politic din aceasta parte a Europei. Un istoric al presei brailene de pana la 1926 inregistreaza, spre exemplu, existenta de periodice in limbile greaca, bulgara, italiana, germana, franceza, engleza si idis (numai doua, intrucat majoritatea publicatiilor israelite erau, se mentioneaza, redactate in romaneste); acestea se adaugau numeroaselor publicatii romanesti ce apareau la Braila in acea vreme (S. Semilian, *Istoricul presei brailene de la 1839 pana la 1926*, Editura Minerva, Braila, 1927, pp. 202-217). Orasul nu era deloc izolat si provincial, avea o viata intensa, frematatoare, agitata de prefacerile rapide prin care trecea, de circulatia oamenilor si a stirilor, de ridicarea si intarirea unor clase si paturi sociale in detrimentul altora, o „lume noua" nascandu-se concomitent cu disparitia formelor de existenta patriarhala, a caror vechime nu trecea totusi de cateva decenii. in acest clocot se naste Istrati si anii adolescentei si ai tineretii lui sunt, de fapt, anii in care Braila isi traieste apogeul, dupa intaiul razboi mondial orasul pierzandu-si treptat locul pe care il avusese pana atunci in ierarhia economica a tarii.

Nu poate fi asadar de mirare ca Istrati este la curent inca de la iesirea din copilarie cu ceea ce se intampla in lume, ca afla de razboiul burilor, ca stie de afacerea Dreyfus si de interventia lui Zola, ca nu ignora framantarile din Rusia; era de mirare sa nu fi fost asa. Viata muncitorilor din port, tulburarile si agitatiile protestatare, nemultumirile si incercarile de a se gasi o solutie problemelor sociale nu-i vor fi ramas, cu siguranta, straine. Este de asemenea cu desavarsire exclus ca adolescentul Istrati sa nu fi auzit, macar, de miscarea socialista, spaima unora si speranta multora in epoca, in mod cert, cum scrie un istoric, „teribila constiinta a societatii" (Ion Bulei, *Lumea romaneasca la 1900,* Editura Eminescu, 1984, p. 32). Tanarul visator si razvratit, care pe la 17-18 ani plutea, cum singur o spune, „in apele cristaline ale idealului", va fi descoperit in promitatoarea doctrina socialista a epocii credinta dupa care tanjea. „Cel care milita in randul socialistilor - scrie acelasi istoric al lumii romanesti de la 1900 (Ion Bulei, *op.cit.,* p. 34) - o facea pentru o cauza, si nu pentru o cariera. in actiunea lor politica, multi socialisti inlocuiau orice ambitie personala cu sentimente mult mai inaltatoare: pasiune, emotie, ardoare, care dadeau un alt inteles vietii lor si care dadeau o forta de nebanuit miscarii socialiste in genere." Pentru majoritatea simpatizantilor si a aderentilor, socialismul reprezenta visul romantic al vremii, fiind de fapt mai raspandit ca stare de spirit decat ca stricta teorie sociala sau ca organizatie politica. Atrasi erau mai ales tinerii, doritori de schimbari si nemultumiti de starea prezenta, resimtind cu acuitate inegalitatile, contradictiile si nedreptatile sociale, suportand greu filistinismul obtuz, brutal deseori, al unei burghezii cu atat mai rapace si mai grosolane cu cat, lipsita de vechime, se conducea mai mult dupa instincte decat dupa traditii. insufletiti de idei generoase si nobile, proiectii ale unor aspiratii vagi, ei vedeau in socialism o religie a viitorului, de altfel destul de nebulos intrezarit, in termenii unei utopii idilice. Apartinusera, initial, tuturor paturilor si categoriilor sociale citadine, cu deosebire celor din a caror existenta preocuparile intelectuale nu lipseau. Pe la 1900, incepe sa devina insa vizibila o semnificativa deplasare de ordin sociologic, idealurile si ideile socialiste fiind asimilate tot mai mult, de acum inainte, in mediile proletare, la acea data constituite in special din mestesugari marunti, lucratori in mici ateliere, diversi meseriasi; un proletariat industrial propriu-zis abia incepea sa se formeze in Romania, prin absorbtia de rurali pauperizati. Propagatori ai socialismului fusesera in Romania, inca de la inceputul celei de-a doua jumatati a secolului al XIX-lea, mai cu seama tineri intelectuali, proveniti din familii burgheze sau chiar aristocratice, nu putini cu studii facute in strainatate, in Franta mai ales; dar, cateva decenii mai tarziu, ideile si nazuintele socialiste sunt receptate si raspandite in primul rand in lumea lucratorilor manuali, pentru care adesea reprezentau, printr-o refacere in sens invers a traseului, si o mare fereastra deschisa catre orizonturile culturii. Dezorganizarea Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din Romania, produsa in 1899 prin trecerea unui grup important de conducatori in Partidul National-Liberal, a dat un accent si un impuls nou acestui proces, oricum inevitabil, totodata aparand o neincredere activa in „teoreticieni" si in „politica". Se naste de asemenea, in aceste conditii, aspiratia catre *o alta cultura,* a celor *de jos* si pentru cei *de jos,* accesibila si direct combativa social, cu functionalitate pedagogica si propagandistica. Faramitata, miscarea socialista romaneasca traieste dupa 1900 exclusiv prin cercuri si cluburi, unde se discuta deopotriva despre revendicari sociale si despre necesitatea instruirii muncitorilor, socotindu-se, opinie unanim admisa, ca fara *cunostinte* nu se poate dobandi o *constiinta.* in declaratia-program a cercului socialist „Romania muncitoare" din Bucuresti, din iunie 1901, se specifica astfel in termeni fara echivoc:

„Acest cerc nu urmareste in primul loc decat sa-si gaseasca multumirea sa, procurand membrilor si aderentilor sai un mediu mai priitor unor idei si cugetari, intrucatva mai putin manjite de apucaturile speculante actuale.

In infrigurarea generala ce i-a cuprins pe toti, la noi mai ales, de a se afirma indiferent de calea aleasa, de neintelegerea generala pentru o actiune si o tinta comuna, cativa insi mai socotesc cu cale sa se apropie de ei prin simtiri comune, care sa constituiasca chiar temelia si motivul binecuvantat al unirei lor. Dansii ar fi fericiti ca sentimentele lor sa se intinda cit mai departe, in chip cat mai adanc.

Cercul fiind alcatuit dintre cei care au indurat si indura mizerie, cele dintai cuvinte nu le poate adresa decat acelora, asa de multi, care indura mizerie. Se indreapta catre mizerie nu ca sa-i momeasca sub o forma oarecare, ci ca sa-i indemne sa se reculeaga.

E de prisos a vorbi celor mizeri ca ei sunt despoiati. Asta se vede si cu deosebire se simte.

In cauza nu poate fi si nu mai e de vorbit decat de starea de inconstienta a celor mizeri, a muncitorilor.

In mintea muncitorilor n-a patruns inca convingerea deosebirei si luptei de interese. Nu-i intrata in sange, nu-i patrunsa pana in maduva de neimpacarea fatala dintre despoiati si despoiatori.

Cum viata nu se poate impaca cu gandul unei complete renuntari la lupta si straduinta, cata sa faca incercari. Una din aceste incercari este si cercul «Romania muncitoare». Mediul social fiind coplesit de alte preocupari, negresit nu cele ale acestui cerc ar putea predomni; unde a navalit neghina, nu mai are cum sa se dezvolte si sa creasca griul.

Dar cata vreme este grau, macar de samanta, se poate spera ca intr-o viitoare cultura, plivindu-se neghina, ogorul sa fie mai curat si mai manos." (*Documente din istoria miscarii muncitoresti din Romania 1900-1909*, Editura Politica, Bucuresti, 1975, pp. 52-53)

Un an mai tarziu, in iunie 1902, in gazeta *Romania Muncitoare* (*Romania Muncitoare,* principala publicatie socialista romaneasca din perioada 1900-1916, a aparut in doua serii: cea dintai de la 1 ianuarie 1902 pana la 9 iunie 1902, iar a doua de la 5 martie 1905 pana in 1914, cand isi schimba denumirea in *Jos Razboiul* si apoi in *Lupta zilnica,* titlu sub care s-a tiparit pana in 1916. Ritmul de aparitie a inregistrat, de asemenea, modificari: saptamanal, bisaptamanal, de trei ori pe saptamana, cotidian. Formatul, numarul de pagini si tirajul s-au schimbat de mai multe ori) se anunta si incercarea de constituire a unui *cerc cultural* urmarind sa difuzeze printre lucratori ideile socialiste si sa contribuie astfel la crearea unei „paturi de muncitori instruiti", necesara reinvierii miscarii:

„La intrunirea intima care a avut loc in localul redactiei *Romania muncitoare* in seara zilei de marti, 28 mai, s-a discutat formarea unui *cerc cultural.* Dupa mai multe discutiuni si pentru a face cunoscut mai multor prieteni, s-a hotarat o noua adunare, care va avea loc marti 4 iunie cor., ora 8 seara.

In momentele acestea critice, in care toate curentele nenorocite incurca mintea muncitorilor, cautand a ascunde *adevarul,* credem ca este o datorie din partea tuturor celor ramasi credinciosi idealului socialist sa-si stranga randurile pentru formarea acestui cerc, care ar avea menirea sa intinda pe o scara cat mai intinsa ideile socialiste in clasa muncitoare, facand prin aceasta o patura de muncitori instruiti, care ar putea da viata unei viitoare miscari socialiste in Romania." (*Documente...,* voi. cit., pp. 106-107)

Asemenea cercuri si cluburi si-au facut aparitia, in primii ani ai secolului XX, in mai toate marile orase romanesti. Informatiile pastrate despre activitatea lor sunt insa putine si lacunare, fiindca importanta prea multa nu li s-a dat in epoca, la inceput cel putin: dupa 1899, autoritatile considerau lichidata miscarea socialista din Romania. Populate, cum erau, de lucratori autodidacti si de propagandisti nevoiasi ce se pierdeau cu exaltare in aprinse discutii fara sfarsit, aceste cercuri si cluburi vor fi parut oficialitatilor mai degraba un fenomen pitoresc, obscur si inofensiv, impresie intarita, desigur, si de prezenta la reuniuni a multor figuri bizare - iluminati patetici, artisti proletari, eruditi anonimi traind intr-o mizerie crancena, boemi, dezradacinati, inadaptabili, apostoli singuratici, hoinari.

Lumea aceasta nu-i putea ramane tanarului Istrati nici necunoscuta si nici indiferenta. La Braila el a frecventat cu siguranta vestita „ceainarie ruseasca" din strada Galati, loc de adunare cunoscut al socialistilor si al lucratorilor mai evoluati, „idealisti", cum isi aminteste un memorialist al *socialismului romantic* (Dr. P. Robescu, „Socialismul romantic: Stefan Petica, Petre Craescu", in voi. *Amintiri literare despre vechea miscare socialista (1870-1900),* antologie de Tiberiu Avramescu, Editura Minerva, 1975, p. 452): o va evoca in romanul *Mihail.* in 1900, a avut loc la Braila o mare greva a hamalilor si a carutasilor, iar in 1902 o alta, cu participarea, de fiecare data, a mii de oameni, si s-ar parea ca tanarul Istrati a fost adanc impresionat de aceste manifestari ale multimii revoltate; dupa toate indiciile, fragmentul de roman *in docurile Brailei,* inceput in 1929 si abandonat dupa capitolul al saselea, se refera la cea dintai, dupa cum in romanul *Casa Thuringer* pare a fi vorba despre a doua. Nici la Braila nu lipseau - cum s-ar fi putut, tocmai aici?! -figurile bizare si pitoresti de „apostoli" ai socialismului. Vizitand orasul inca inainte de 1900, un *liber-cugetator* bucurestean (*De vorba cu Panaite Musoiu,* voi. cit., pp. 257-258), si el binecunoscut in epoca pentru activitatea de propagator al socialismului, intalnise astfel cateva personaje ce descind parca dintr-o carte de Panait Istrati:

„La Braila fac cunostinta, intre alte elemente interesante, cu acel fenomenal carbonar, pazitor la un depozit de carbuni, Marin Braneanu, care cunostea pe degete toate teoriile filozofice, pe Darwin, pe Buchner, pe Haeckel, care discuta cu adanca pricepere probleme de sociologie si de stiinta universala si a carui ghereta era o adevarata Academie. Braneanu imi descopera pe Cerkesov, printul caucazian scapat din temnitele tariste ale Siberiei, care vindea ceai lucratorilor de prin porturi si vopsea carutele lipovenesti ca sa fie mai aproape de cei cari aveau nevoie de lumina. Cu Cerkesov locuiesc impreuna, intr-o casa pe care am mobilat-o singuri, improvizand un pat, o saltea de paie si un macat colorat, iar drept invelitoare aveam paltonul nostru. Afara era o iarna aspra si viforoasa, iar noi, cu paltoanele peste genunchi, intinsi in pat, discutam si citeam."

Insa contactul cel mai strans, decisiv, cu ideile socialiste si cu militantii prin care miscarea continua sa existe, chiar daca risipit, si dupa dezmembrarea P.S.D.M.R. din 1899, l-a avut Istrati la Bucuresti. Data exacta a venirii lui in Capitala si imprejurarile in care s-a produs nu se cunosc. Mai inainte, in iarna anului 1901, prin februarie, ajuns la Giurgiu, numai Dumnezeu stie cum si de ce, esuase printre hamalii din port si retraise - avea sa i se mai intample de multe ori! - experienta lamentabila a brutalitatii si agresivitatii primare *a fratilor de* suferinta, salbaticiti de mizerie. „Era un frig siberian - isi va aminti, treizeci de ani mai tarziu, mereu frigurosul Istrati, etern indragostit de caldura Sudului - si muncitorii din port, printre care ma aflam, somau de multe saptamani. Cea mai mica oferta de munca era luata cu asalt. Veneau in masa, ca niste lupi infometati, isi scoteau cutitele si se incaierau. Politia nu se amesteca niciodata. De frica. Astfel, doar cei mai puternici reuseau sa castige cinci-zece lei pe saptamana." Protejat de Sarkiss, un armean milos, care ii oferise adapost in propria-i locuinta vazandu-l ca doarme intr-un hambar parasit, Istrati capata de lucru la descarcarea unor vagoane cu sare. Cand ii vine randul, muncitorul aflat in vagon ii arunca in spinare cel mai greu bolovan pe care il gasise: gest premeditat, pe care il anticipasera „susoteli viclene" si „rasete infundate". Se prabuseste sub povara neasteptata, iar tovarasii de munca ii asteapta reactia, pandindu-l „cu fete bestiale". Tot Sarkiss, din fericire, il previne sa nu cracneasca („Daca sufli o vorba, au sa te bata pana la sange"). Reuseste sa se intoarca la Braila, nu insa inainte ca si protectorul lui sa fi devenit tinta batjocurilor acelorasi *frati,* abrutizati de saracie si inapoiere (*Cf.* povestirea autobiografica *Sarkiss*). Este probabil ca la Bucuresti Istrati a ajuns prin 1902, desi el insusi sustine ca in 1904 (*Trecut si viitor*, 1925, p. 112), afirmatie de altfel indirect contrazisa in acelasi text, care se refera de fapt la o intamplare ce s-ar fi petrecut „in ajunul" Anului Nou 1904, cu alte cuvinte... la sfarsitul lunii decembrie 1903! Dar pentru lamurirea, cat de cat, a momentului, nu exista totusi alte surse de informatii decat marturisirile facute de Istrati; doua sunt importante in aceasta chestiune. Cea dintai, mai apropiata in timp de evenimentele rememorate, are un coeficient de plauzibilitate mai mare si pentru ca nu apartine unei confesiuni autobiografice directe: se

afla intr-o ampla evocare, scrisa si publicata in 1915, a personalitatii lui Stefan Gheorghiu, la un an de la moartea acestuia. incercand sa-si aduca aminte cand si unde anume l-a cunoscut, Istrati isi reconstituie „primii pasi” pe care i-a facut in miscare:

„Ma duc cu gandul in trecut cat mai departe, spre inceputurile noii miscari socialiste, cand prin 1903-1904 faceam alaturi de Cristescu primii pasi in templul celor mai indreptatite sperante din cate au palpitat vreodata intr-o inima omeneasca; cand ramasitele vechii miscari isi purtau cele doua dulapuri si sapte banci din str. Vamei, in Lascar Catargiu si apoi in Primaverei, si cand cu ochii invapaiati de primele dogoriri ale marelui ideal descifram in *Romania muncitoare* poeziile zbuciumatului cizmar despre care nu voiam sa cred ca adesea ajuneaza si ca de multe ori ingheata de frig...” („Despre Stefan Gheorghiu, cu prilejul implinirii unui an de la moartea lui”, in *Tribuna transporturilor,* numar comemorativ, Braila, 6 martie 1915)

„Zbuciumatul cizmar”, autor de poezii publicate in *Romania muncitoare,* este poetul autodidact Dumitru Theodor Neculuta (20 sept. 1859-17 oct. 1904), despre care, de altfel, Istrati a si intentionat mai tarziu, cu destula insistenta, sa scrie un roman. in *Romania muncitoare,* Neculuta a publicat versuri numai in prima serie (ianuarie-iunie 1902) a gazetei, a doua aparand la un an dupa moartea lui, in 1905: Istrati le putea „descifra”, asadar, numai in 1902, cand redactia primei serii se gasea, intr-adevar, in strada Vamei. Ipoteza ca, de fapt, Istrati venise la Bucuresti inca din 1902 este sprijinita si de o flagranta neconcordanta existenta in cea de-a doua marturisire, datand din 1925, referitoare la acest moment. Scriitor faimos acum, aureolat de reputatia europeana castigata aproape instantaneu, Istrati isi istoriseste cu o dezinvoltura amuzanta niste copilaresti incercari de versificare; fragmentele citate sunt submediocre. Ar fi „facut” astfel o poezie, a doua din viata lui, „prin anul 1904, anul sosirii mele la Bucuresti cu Mihail Kazanski, rusul enigmatic cu care am legat intaia mea prietenie eroica”. Negasind de lucru in alta parte, ei s-au „aciuiat” la un sarman birou de plasare pentru servitori, tinut de Gheorghe Cristescu (Gheorghe Cristescu (1882-1973) - militant socialist in epoca 1900-1916, unul dintre intemeietorii Partidului Comunist Roman (1921), al carui prim secretar general a fost intre 1922 si 1924, redevenit socialist in 1928, retras din activitatea politica in 1936), unde abia reuseau sa supravietuiasca. Aici, „in ajunul acestui An Nou, 1904”, cum stateau toti „tristi si nemancati”, obsedati de bunatatile vazute prin vitrine, lui Mihail i-ar fi venit ideea de a-i cere lui Istrati sa „ticluie o poezioara” cu care hamesitii agenti de plasare sa mearga din casa in casa, dupa obiceiul nepierdut al locului, pentru a cere bani, cum fac de Anul Nou maturatorii si postasii. „Poezioara” a fost „ticluita” si rezultatele insolitei colinde s-au concretizat intr-o masa copioasa: „A doua zi la pranz aveam fiecare «agent» cate 3-4 leisori in buzunar; si am mancat si noi, in ziua aia de 1 ianuarie 1904, o varza cu carne de purcel... «de-i tremura soriciul», am baut vin de «patru bani chilul» si am fumat «tutun adevarat», nu «lacuste»„. Anul 1904 insa abia incepea, deci ei se aflau acolo din 1903! O alta „poezie”, a treia, ar fi fost „facuta”, mai relateaza Istrati, „in acelasi an”, cand intrase ca „fecior in casa” la un avocat bucurestean, Victor Duculescu. Locuinta acestuia, precizeaza memorialistul, era „in strada Brezoianu, alaturi de simpla casuta a lui V.A. Ureche”, istoric si scriitor ce-l „vrajise” cu o nuvela publicata in *Universul literar.* V.A. Urechia, isi reaminteste in continuare Istrati, „murise *de curand* si moartea lui ma lasase dezolat” *(s.n.)*; cum unul dintre poetii (minori) ai epocii publicase un acrostih cu numele printului mostenitor, autorul de mai tarziu al *Chirei Chiralina* s-a gandit sa compuna si el unul, dar cu numele lui... V.A. Urechia, „mai ales ca vecinatatea locuintei pustii a decedatului ma impresiona adanc”. Poezia, reprodusa aproape integral, e banala; dar neasteptat este ca in realitate V.A. Urechia murise... in 1901, la 22 noiembrie! Cu mult prea inainte pentru a se putea spune, totusi, in 1904 sau in 1903, ca „murise de curand”...

Oricum, fie ca va fi fost in 1902, fie ca va fi fost in 1903, important este altceva: Istrati si-a facut initierea in socialism la Bucuresti, si nu oriunde, ci in cadrul cercului *Romania muncitoare.* Era cel mai puternic si mai bine organizat nucleu socialist, in anii de dupa prabusirea P.S.D.M.R.: un mic grup de oameni devotati cauzei si hotarati sa continue miscarea, in ciuda parasirii ei de catre majoritatea liderilor. Amintirea acelui moment de rascruce era foarte vie, de asemenea si foarte dureroasa in cercurile si in cluburile socialiste aparute dupa 1900. Muncitorii, *muncitorii constienti* (Formula este frecvent intrebuintata in limbajul socialistilor epocii), cei care aderasera la socialism si activasera in P.S.D.M.R., aveau convingerea suferinda ca fostii lor conducatori folosisera idealul socialist ca mijloc de manipulare a lucratorilor in vederea obtinerii de avantaje politice concrete si imediate in structura statului burghez (O analiza politologica obiectiva a acestui eveniment a facut Z. Ornea, in *Curentul cultural de la „Contemporanul”,* Editura Minerva, 1977, pp. 213-237). Istrati insusi marturiseste ca i se vorbise cu *„amaraciune”* despre destramarea vechii miscari, cea anterioara anului 1900: „Pe cand imi faceam ucenicia in miscarea de azi - scria el in 1915 -, ascultam adesea, in jurul unei mese de berarii, povestea unui prieten care-mi arata, in demnitatile lor actuale, pe acei cu cari altadata isi impartise sperantele, si nu puteam pricepe amaraciunea povestitorului” (*Despre Stefan Gheorghiu, cu prilejul implinirii unui an de la moartea lui,* loc. cit). Convingerea aceasta era insotita de un inevitabil resentiment fata de teoreticienii si de intelectualii socialisti ori prosocialisti proveniti din mediile burgheze, instinctiv suspectati, chiar daca nu intotdeauna deschis, de oportunism, intentii carieriste sau diversiune. Retrasi in izolatele si putinele lor cercuri si cluburi, muncitorii ramasi fideli miscarii vor incerca sa-i asigure continuitatea, sa-i aprofundeze ideile si sa le propage „cat mai adanc in masele intunecate si nenorocite” (V. Anagnoste, *De la cerc* (dare de seama din 1904 despre activitatea cercului *Romania muncitoare), cf. Documente...,* ed. cit., p. 188). Nefiind multi, dimpotriva, fiindca numarul aderentilor scazuse considerabil dupa 1899, ei au insa cu atat mai acut constiinta importantei misiunii lor, dublata adesea de un secret orgoliu al rezistentei morale si al intransigentei: marginalitatea si izolarea erau pretul atasamentului, rezultatele unei verificari in conditii dure a trainiciei credintei. Desi miscarea pierduse cantitativ, castigase de fapt in planul calitatii - aceasta este interpretarea curenta data urmarilor actului din 1899 in cercurile si cluburile socialiste de dupa 1900. Din cauza numarului redus al eventualilor participanti, de exemplu, ziua de 1 mai 1903 nu a fost sarbatorita la Bucuresti printr-o demonstratie; s-a organizat doar o „masa comuna” a membrilor cercului *Romania muncitoare,* reuniti in sala „Eforie”. Dupa obicei, s-au tinut si cateva discursuri, unul dintre vorbitori, conform relatarii in rezumat aparute intr-un ziar democratic al vremii („Intai Mai in capitala”, *in Adevarul,* 22 aprilie 1903, *cf. Documente...,* p. 144), aratand „ca cercul «Romania muncitoare», desi e foarte modest, e datator de speranta, fiindca acum se misca singura muncitorimea, desi a fost parasita de statul major”. Tot acum trec in primul plan sau apar noi conducatori, iesiti din mediile proletare: I.C. Frimu era tamplar, Alexandru (Alecu) Constantinescu - tapiter, Gheorghe Cristescu - plapumar, Stefan Gheorghiu - dulgher, D. Marinescu - tipograf s.a.m.d.; rolul acestora in reinvierea miscarii socialiste romanesti dupa 1905 si in marele ei avant din deceniul anterior primului razboi mondial a fost hotarator. Ei reprezinta si tipologic noi categorii de militanti: nu sunt teoreticieni, ci propagandisti si organizatori. ii intereseaza mai putin doctrina in sine, „teoria”, cat valoarea ei instrumentala; difuzand-o, urmaresc in primul rand resuscitarea miscarii, in aspectele cele mai concrete. Directia principala de actiune consta in trezirea constiintei de clasa a muncitorilor, inainte de orice prin evidentierea diferentelor si a opozitiei in raport cu burghezia; stabilirea unei relatii de adversitate

este un principiu coagulant verificat. O retrospectiva din 1904 asupra activitatii cercului *Romania muncitoare* are, din acest punct de vedere, un caracter programatic:

„Oricat ar sustine potrivnicii miscarii muncitoresti ca suntem inca o tara feudala, fapt e ca ne-am dezvoltat dupa modelul statelor din Apus si-am imbracat toate formele societatii burgheze capitaliste. Ca atare, nevoia unei miscari socialiste se impune.

O astfel de miscare isi are ratiunea cu atat mai mult cu cat industria se dezvolta si deci antagonismul dintre clase se accentueaza din ce in ce mai tare. Deocamdata insa, aceasta miscare se margineste a cauta sa raspandeasca ideile socialiste intre muncitori si a-i face sa priceapa necesitatea unei miscari de clasa aparte de partidele burgheze.

Iata deci care este activitatea Cercului «Romania muncitoare», iata pentru ce cei cativa muncitori ramasi credinciosi idealului lor muncesc ca aceasta institutiune sa-si intinda cat mai mult activitatea. Politica zilnica ne lasa reci, ea neaducand nici un folos muncitorilor in faza de dezvoltare politica in care ne gasim acum. De la infiintarea acestui cerc si pana astazi avem multumirea sufleteasca si constatam ca in parte ne-am facut datoria, caci ce poate fi mai sfant decat a patrunde cat mai adanc in masele intunecate si nenorocite ale muncitorilor. Aceasta multumire pe care o da omului convingerea unui ideal maret ne face sa lucram cu cea mai mare rabdare pentru luminarea si ridicarea muncitorimii la constiinta drepturilor si datoriilor sale si a scoate din acest popor de deznadajduiti o mana de oameni liberi si hotarati pentru a putea pe viitor intinde miscarea mai departe.” (V. Anagnoste, „De la cerc”, in *Documente...*, pp. 187-189)

Luminarea nu constituie un scop in sine; are o ratiune practica. Este, de fapt, o pregatire pentru viitor si, apoi, reprezinta un important mijloc de atractie.

„Iata deci idealul acestui cerc. Oamenii de bine nu au decat sa ne dea concursul. Pentru atingerea acestui scop, biblioteca bogata a cercului sta la dispozitia oricui. Nu ne indoim insa ca muncitorii cari mai au in inima lor un sentiment de dreptate ne vor da concursul lor.

Condusi de aceste idei, am infiintat acest cerc in iunie [1901] si de atunci si pana astazi, fara trambite si zgomot, ne strangem in localul nostru, modest de altfel, si ascultam pe cei cari vin sa ne vorbeasca despre interesele noastre. Hotararea aceasta ne-o da insa si mizeria ce domneste in clasa muncitoare si, daca astazi nu este o miscare care sa se impuna, apoi aceasta nu ca socialismul nu ar avea fiinta in tara noastra, ci din cauza ca elementul muncitor cult lipseste.

Intr-adevar. Cultura e in stransa legatura cu gradul de dezvoltare intelectuala la care a ajuns un popor, si aceasta depinde si de starea materiala in care se afla el. De altfel, s-a observat ca gradul de moralitate al unui popor este, de regula, in proportie cu buna sa stare materiala, iar mizeria in cele mai multe cazuri este nedespartita de imoralitate.

Acesta este un adevar necontestat. Dar, pe masura ce cultura rea patrunde in popor, pe aceeasi masura se va naste si reactiunea in contra unei asa stari de lucruri si, pe masura ce mizeria intelectuala va dispare in fata culturii, se va spulbera si mizeria morala.

Acesta a fost si este idealul nostru si pentru aceasta vom merge inainte, chemand pe muncitori la viata. Cu cat concursul lor va fi mai mare, si activitatea cercului se va mari, si pentru asta sa urmam sa venim la sedintele saptamanale, cautand a aduce si pe cunoscutii nostri, astfel ca activitatea cercului marindu-se, sa se poata revarsa in toate straturile muncitoresti spre a-si face prozeliti.” (V. Anagnoste, loc. cit)

Preocuparea aceasta pentru *luminarea* celor de jos nu era deloc inedita si avea, in epoca, un caracter mai general; de altfel, este o tema veche in gandirea social-culturala romaneasca, de nu chiar o constanta. Nou, in cazul socialistilor, era ca ei insisi se gaseau *jos*, pe aceeasi treapta a organizarii sociale cu „masele intunecate si nenorocite”. Nu veneau *de sus*, nu *coborau* in popor; dimpotriva, miscarea lor avea, in fond, un sens ascensional; era o „ridicare”, insa una calitativa, in cadrele aceleiasi categorii.

Autodidacti, multi cu preocupari si veleitati literare (poetul-cizmar Dumitru Theodor Neculuta fusese, de altminteri, unul dintre intemeietorii cercului „Romania muncitoare”), mai toti facand si publicistica, tinand conferinte, redactand apeluri si manifeste, alcatuind brosuri etc., noii fruntasi socialisti asimilau cultura nu doar fragmentar si dispersat, ci si selectiv, in functie de obiectivele specifice miscarii. Aveau totodata in vedere, daca nu neaparat faurirea unei culturi proprii, diferite, cel putin a unei literaturi si arte noi. incurajat pe toate caile, gustul cititului se afla printre socialisti in mare stima, lectura fiind considerata principalul mijloc de instruire si cultivare. in epoca venirii lui Istrati la Bucuresti, intrunirile cercului aveau loc intr-o „sala mica, joasa, curata”, impodobita cu „tablourile lui Marx, Engels, Lassalle, Bebel etc”, precum si ale unor prestigiosi socialisti romani (C. Dobrogeanu-Gherea) sau cunoscuti sprijinitori ai miscarii (Const. Miile). Mobilierul cel mai impunator al incaperii era faimoasa biblioteca a cercului, alcatuita din „trei dulapuri mari pline cu carti”, asezate pe langa pereti. in mijlocul salii se gaseau mai multe banci, destinate celor 20-30 de membri ai cercului si simpatizanti. Aici se tineau conferintele, pe teme dintre cele mai diverse („se trateaza chestiuni politice, sociale, economice, stiintifice, literare, artistice etc.” („Socialistii romani”, in *Adevarul de dimineata*, 9 aprilie 1904, *Documente...*, pp. 176-l78), aici erau comentate evenimentele la ordinea zilei, aici se luau hotararile privind actiunile organizate de miscare. La cerc se recitau versuri si se discuta despre carti si despre scriitori, erau recomandate nume de autori si titluri, cautandu-se, fireste, a se populariza literatura cu tendinta sociala manifesta si aceea infatisand viata claselor si a paturilor sarace. „Mitul artei justitiare si al artistului-cetatean -noteaza Istrati dupa aproape trei decenii - era atunci in floare. Batranul socialism ni-l propovaduia, increzator.” Receptat din aceasta perspectiva, Eminescu era foarte apreciat printre socialisti (in 1907, cand este debarcat cu forta la Neapole, Istrati are, de altfel, in valiza, un volum cu poeziile lui) si cunoscutele versuri din *imparat si proletar* trebuie sa fi tulburat adanc, infiorandu-i pe ascultatori, intrucat ingaduiau o identificare integrala a propriilor stari si sentimente:

Pe banci de lemn, in scunda taverna mohorata,
Unde patrunde ziua printre feresti murdare,
Pe langa mese lunge, statea posomorita,
Cu fete-ntunecoase, o ceata pribegita,
Copii saraci si sceptici ai plebei proletare.

Toate revoltele si toti revoltatii s-au hranit din literatura; rareori insa i-au ramas fideli si inca si mai rar nu au sfarsit prin a o repudia cu o violenta cel putin egala in intensitate initialei iubiri nutritive.

In acest mediu, Istrati se gasea in elementul sau. Cum anume va fi descoperit tanarul zugrav brailean, odata ajuns la Bucuresti, cercul „Romania muncitoare”, nu este documentar lamurit. Insa oricum ar fi fost, din intamplare sau indrumat de cineva care-i cunostea

firea si inclinatiile, Istrati a descoperit aici o lume ce raspundea in mare masura asteptarilor si aspiratiilor lui. Credinta patetica si perseverenta a socialistilor, in izbitor contrast cu numarul mic al aderentilor si cu precaritatea mijloacelor de care dispuneau, orgolioasa lor vointa de a se instrui, ce sfida concomitent handicapul social, profesional si cultural, indrazneala de a se opune, slabi si putini cum erau, intregului sistem social existent, si inca nu sustinand, cum faceau toti politicienii de profesie, o alternativa concreta si imediata, ci in numele unui viitor neprecizat in timp, socotit insa inexorabil, seducatoarea mitologie a dreptatii, a libertatii si a infratirii universale de la care, predicand-o, se revendicau - toate acestea trebuie sa-i fi dat lui Istrati ametitorul sentiment ca se afla, in sfarsit!, printre ai sai.

Printre frati.

Nu erau numerosi; nici n-ar fi fost insa nevoie; era chiar mai bine, cu atat mai bine; intotdeauna cei alesi sunt putini. Acesti anonimi si modesti lucratori se deosebeau de tot ce vazuse si vedea in jur. Nu se confundau cu multimea cenusie, umila si frustrata din care se trageau, nici nu-i stapanea dorinta atat de raspandita de a umili si frustra; liberi fata de propria conditie, erau la fel de liberi si fata de ispitele oricarei alta dintre cele cunoscute. Traiau sub cupola iluziei, in afara mediocritatii cotidiene, visand - asemenea lui - o alta lume. Fantasmagoricul univers al lecturii capata relief si concretete chiar aici, sub ochii lui; socialistii ii vor fi parut lui Istrati reprezentantii in real ai fictiunii.

Semnul de recunoastere nu putea fi altul decat cartea - iar lumea aceasta avea cultul cartii. Este o pura intamplare, desigur, ca amintindu-si, dupa mai bine de un deceniu, *primii pasi, ucenicia in miscare,* Istrati nu evoca altceva decat transportarea dulapurilor cu carti si lectura versurilor unui frate de suferinta:

„Ma duc cu gandul in trecut cat mai departe, spre inceputurile noii miscari socialiste, cand prin anii 1903-1904 faceam, alaturi de Cristescu, primii pasi in templul celor mai indreptatite sperante din cate au palpitat vreodata intr-o inima omeneasca; cand ramasitele vechii miscari isi purtau cele doua dulapuri si sapte banci din str. Vamei in Lascar Catargiu si apoi in Primaverei si cand, cu ochii invapaiati de primele dogorari ale marelui ideal, descifram in *Romania muncitoare* poeziile zbuciumatului cizmar despre care nu voiam sa cred ca adesea ajuneaza si ca de multe ori ingheata de frig...”

Este insa o intamplare tipic istratiana, semnificativ istratiana, in care se regaseste iradianta prezenta a cartii - nu neaparat spectaculoasa, discreta adesea, luand infatisarile cele mai anodine, camuflata uneori, dar totdeauna continua. De aceea am si reluat, citandu-l inca o data, acest fragment: pentru a-l citi dintr-o alta perspectiva, mai proprie decat aceea strict informativa din care l-am privit intaia oara.

Carti, asadar; si *templu,* „templul celor mai indreptatite sperante”, *ochi invapaiati, dogorari ale marelui ideal*: pentru tanarul Istrati ar fi fost de-ajuns.

Nu era insa totul. Aici, printre socialisti, infocatul zugrav cu mintea aprinsa de viziuni marete si cu sufletul frematand de elanuri nu mai era nici un intrus, obligat sa stea „dupa usa”, nici o aparitie extravaganta, un „ticnit” care iesea din regulile mediului sau: putea fi el insusi, asa cum era, asa cum voia sa fie. Se gasea, printre ei, intr-o lume deopotriva libera si a libertatii netarmurite.

Sansa (ori, poate, cine stie, nesansa!) lui Istrati a fost sa intalneasca miscarea socialista in momentul cand aceasta se afla in Romania intr-o faza de inceput, istoriceste si mai exact de re-inceput, de refacere. Nu (mai) exista un partid unitar si unificator, cu o structura stabilizata, cu o ierarhie constituita, cu statut, cu norme si coduri a caror respectare sa fie ceruta si impusa ca o conditie absolut necesara functionarii organizatiei insesi. Era o faza eroica, de pionierat generos si insufletit, faza in care entuziasmul indraznet si avanturile spontane tin loc de tactica si de strategie, iar pasiunea creeaza ordinea, nu se supune ei, intensitatea sentimentelor fiind mai presus de orice indatorire doctrinara. Unitatea si solidaritatea se bazeaza, in astfel de momente, mai mult pe o vibranta coeziune sufleteasca, pe o comuniune spirituala si morala decat pe considerentele practice ale indeplinirii unui program. Iata de ce pentru Istrati socialismul va fi insemnat, in primul rand, o credinta fara biserica si fara preoti, fara texte sacre si fara canoane. O spune, de altfel, el insusi, dupa aproape un sfert de veac: „Singura prietenia poate revolutiona lumea, viata, deoarece acolo unde ea exista, acordul vine de la sine. Se poate bate apa in piua despre o doctrina; nu se poate face asa ceva cand este vorba de exactitatea sentimentelor. Aceasta prietenie care da de la sine, care indeparteaza neintelegerile, care iarta greselile si impinge pe om spre perfectiune, gratie caldurii ei sufletesti, am cautat-o si am gasit-o in miscarea socialista; *dar bataile inimii ei erau astupate de rigiditatea doctrinei.* Alecu Constantinescu, Gheorghe Cristescu, Costica Manescu m-au covarsit cu afectiunea lor, aparandu-se cum au putut mai bine de uscaciunea regulelor si a textelor.” („Cristian Racovski”, text redactat in 1927, publicat postum in *Les Cahiers des Amis de Pandit Istrati,* nr. 10, 1978)

Relatia umana fundamentala in lumea socialista cunoscuta de Istrati era *fraternitatea,* insasi intinderea in tara a miscarii, considerabila dupa 1905-1906, fiind echivalenta in reprezentarea lui, dar si a celorlalti tovarasi de credinta, cu o progresiva si aproape naturala *fraternizare*: sentimentele aveau infinit mai multa forta decat ideile, inima era mai ascultata si mai convingatoare decat capul. Si, in fond, oare nu de cap, de „capi”, de liderii sai teoreticieni si intelectuali fusese parasita vechea miscare? Cea noua, atunci cand a intalnit-o Istrati, pornea de la inima; iar el, el a ramas credincios toata viata acestui socialism al inimii, poate naiv, poate inocent, poate visator, insa foarte autentic - dar care, desigur, nu era decat o varianta efemera, strict localizata in timp si spatiu, a socialismului veritabil, atat ca teorie, cat si ca practica. Epoca eroica si insufletita a inceputurilor avea de altfel sa fie depasita destul de curand, insa Istrati ii va pastra o nostalgie nesfarsita, conservandu-i totodata spiritul, mentalitatea, psihologia si imaginarul, fara a intelege probabil niciodata implacabila mecanica a unui proces datorita caruia convinsii dintr-o etapa sunt invinsii alteia. Atitudinile lui de mai tarziu, judecate si etichetate in fel si chip, nu isi au radacinile in alta parte; surprinzatoare pentru mai toata lumea, sunt de fapt expresia cea mai coerenta a constantei lui morale si spirituale, uimitoare, trebuie spus, pentru un om a carui origine obscur balcanica ar fi explicat cu usurinta, daca ar fi fost cazul, mobilitatea tranzactionala.

Fraternitatea nu inceta insa dincolo de peretii modestei sali unde se tineau adunarile cercului; ca tot ce izvoraste din inima, era mai presus de orice limita fizica. Rezultatele n-au intarziat. Dupa 1905, in tara se nasteau intr-un ritm intetit si alte cercuri socialiste, unele denumite tot „Romania muncitoare”: se infiintau, de asemenea, numeroase sindicate. Nici sindicatele si nici noile cercuri nu erau subordonate unui centru unic, forma lor de existenta fiind un pluralism convergent; recunosteau insa autoritatea si competenta (organizatorica, propagandistica) a celor din Bucuresti, frecvent solicitati sa mearga intr-un oras sau in altul, sa ia parte la intruniri si intalniri, sa lamureasca, sa convinga, sa indrume, pe scurt, *sa aduca lumina.* De aceea, socialistii se deplaseaza mult si des, existenta lor avand un aspect vagant ce-l va fi incantat de buna seama pe tanarul Istrati, stimulat si pe aceasta cale in antisedentarismul sau innascut.

Circulatia lui intre Braila si Bucuresti pare sa fi devenit acum relativ curenta, uneori facandu-se poate si in scopuri militante, fiindca in orasul sau natal aparuse, de asemenea, un cerc „Romania muncitoare" (cu sediul in str. Regala nr. 95, va sa zica in plin centru, avand la infiintare, in februarie 1906, „numai 4 tovarasi", dar cu „peste 60 membri" dupa un an, data la care in sindicate erau cuprinsi aproape 400 de muncitori („Din miscarea braileana", in *Romania muncitoare,* an. II, seria a Ii-a, nr. 52, 25 febr. 1907). La Braila functiona, in acelasi timp, si „Cercul cultural international", despre care se puteau lua „informatiuni la I. Constantinescu, str. Golesti 23", unde, spre exemplu, la 20 februarie 1906 fusese sedinta cu trei conferentiari ce vorbisera despre tot felul de chestiuni arzatoare: „Prietenul *Bastardo* despre rolul paturii culte in miscarea sociala; Prietenul *Grunberg* despre *Societatea pe moarte si Anarhia;* Prietenul *Iancovici* despre *Militarism"* (*Romania muncitoare,* an. I, seria a Ii-a, nr. 52, 26 febr. 1906, p. 4). Acest I. Constantinescu, zis si Nicu Constantinescu, frizer de meserie, ce era insurat prin deceniul al treilea cu o Polixenia priceputa a da in bobi, a fost insa bun prieten cu Istrati, care a avut cu el mai tarziu, dupa plecarea in Occident, o lunga si bogata corespondenta, in mare parte pastrata (La Muzeul Literaturii Romane.). Scrisorile fac uneori aluzie la tineretea lor socialista comuna, iar stiinta divinatorie a nevestei barbierului va fi solicitata cu insistenta de foarte superstitiosul Istrati intr-un moment de mare cumpana sentimentala, provocata de tradarea celei mai iubite femei din viata lui. Dar toate acestea se vor petrece ulterior; deocamdata se pare ca totusi frizerul militant Constantinescu nu se putuse impaca prea bine cu cei de la „Romania muncitoare" braileana, de vreme ce in vara anului 1907 (Istrati se afla pe atunci in Egipt) o instiintare publicata in gazeta din Bucuresti a socialistilor avertiza ca „patronul barbier I. Constantinescu, fost membru in vechiul cerc «International»„ ar fi „un pescuitor in apa tulbure", intrucat „printr-o codita a sa, atrage ca clienti cativa muncitori sindicati mai nestiutori" si „le impuie capul ca la *R.M.* (cercul „Romania muncitoare" - *n.n.)* nu se face miscare sanatoasa, ca conducatorii viseaza marire si traiesc de pe urma miscarii" (*Romania muncitoare,* an. III, seria a Ii-a, nr. 15, 10-17 iunie 1907). Nu se stie cum vor fi evoluat relatiile banuitorului, intransigentului (sau, poate, intrigantului) barbier cu tovarasii sai de lupta braileni; dar nici nu e important. Asemenea rupturi, acuzatii si excomunicari sunt inevitabile in masura in care orice credinta organizata presupune subordonare fata de cei care o reprezinta. Atrage in schimb atentia denumirea cercului brailean al carui membru fusese radicalul frizer: *International.* Nu era o denumire oarecare, accidentala.

Asa cum nu functiona doar in cadrul cercurilor si al cluburilor, fraternitatea socialista nu se oprea nici la granitele nationale; dimpotriva, le sfida programatic, infratirea universala fiind un principiu sacru al miscarii. Visul unei solidaritati a muncitorilor *din toata lumea* (Lozinca marxista „Proletari din toate tarile, uniti-va! „ apare in *Romania muncitoare* sub forma „Proletari din toata lumea, uniti-va!") venea sa anunte sfarsitul singuratatii si al izolarii sociale indurate de clasele de jos, ce urmau sa se regaseasca, redemptoriu, intr-o comunitate planetara: lumea viitoare, lumea socialista nu putea fi decat o lume fara frontiere. Raspandirea universala a doctrinei socialiste datoreaza cu siguranta imens acestui proiect mirific, pana la izbucnirea celui dintai razboi mondial considerat a fi pe deplin si relativ curand realizabil. Tehnica moderna insasi parea de altfel sa impinga in chip logic omenirea spre anularea grabnica a diviziunilor statale; si, in fond, nu erau proletarii cei care, manuind mijloacele tehnice, aveau in mainile lor aceasta uriasa forta, practic viitorul lumii intregi?! Nu este de mirare asadar ca, prin 1909, Istrati face un salbatic elogiu al... aeroplanului, vazut ca instrument al unei apropiate desfiintari a granitelor si a vamilor:

„Masina de zburat va fi enorma pasare din poveste, care, din inaltul cerului, isi va bate joc de granite, de vami si va rade cu dispret de nimicnicia acelora cari elibereaza pasapoarte, spre a... permite (?!) oamenilor sa treaca in alta parte a pamantului, care va scuipa cu indignare si dispret peste capetele seci ale acelora cari si-au inconjurat cu armata o portiune de pamant zicand ca e a lor, cu acelasi ton cu care eu as spune ca capul ce-l port pe umeri e al meu si n-are nimeni dreptul asupra lui." („Masina de zburat si razboiul", in *Amintiri, evocari, confesiuni.* Editura Minerva, 1985)

Chiar daca imaginea stangace a masinii de zburat care „va rade cu dispret" si „va scuipa cu indignare" (!) peste graniceri si vamesi traduce incontestabil aversiunea violenta a lui Istrati pentru institutiile si mentalitatea reprezentate de acesti functionari ai proprietatii statelor asupra oamenilor, este in afara oricarei indoieli ca nu e vorba doar de reactiunea subiectiva a unui calator impenitent adesea frustrat in aspiratiile lui. Internationalismul socialist, asa cum era inteles si trait la inceputul secolului, avea in primul rand semnificatia unei apropieri sufletesti intre indivizi pe cat de numerosi, pe atat de diferiti: un contact uman multiplicat si extins la scara mondiala, reveland si valorificand omenescul simplu, elementar, profund si universal. Si nu se soldeaza oare calatoriile lui Istrati din tinerete cu descoperirea acestui enorm continent al unei umanitati ignorate, continentul unui nou umanism, de fapt *Cf.* si observatiile din eseul lui Roger Dadoun, „Mediterana lui Panait Istrati", in *Secolul 20,* nr. 284-286, 1984 ()? Certele lui predispozitii au primit un puternic, poate hotarator, impuls din intalnirea cu socialismul epocii, doctrina a fraternitatii proletarilor de pretutindeni - si, desigur, nu era decat firesc sa aiba de-a face, mai peste tot, cu oameni ce nu erau, nici ei, straini de ideile socialiste. Fratele isi cauta intotdeauna frati. De la marinarul cu ajutorul caruia pleaca spre Egipt prima data (Portretizat in *Sotir*) si cei cativa evrei originari din Romania intalniti prin Orient pana la cizmarul parizian George Ionescu, si el „frate" intru aceeasi credinta (Istrati l-a cunoscut in decembrie 1913, cand a vizitat prima data Parisul, la recomandarea lui Alecu Constantinescu. George Ionescu era la curent cu mersul miscarii in tara, il cunoscuse bine pe Neculuta, era abonat la *Romania muncitoare:* in 1907 (nr. 40, 2-9 dec.) aici se tiparea un anunt prin care „G. Ionescu, cizmar, Paris" era rugat „sa-si reguleze situatiunea la ziar".), drumurile lui Istrati sunt efectiv semanate cu simpatizanti sau aderenti socialisti.

Cea dintai mare actiune socialista la care a luat parte Istrati a fost, de altfel, o manifestare de solidaritate internationala desfasurata la inceputul anului 1905, ce avea sa marcheze totodata renasterea miscarii in Romania, dupa caderea din 1899. Atunci, in ianuarie 1905, Comitetul executiv al Biroului Socialist International a lansat un manifest intitulat *Catre lumea civilizata,* prin care se cerea sa se protesteze impotriva reprimarii brutale a unei manifestatii pasnice la Petersburg, unde la 9 ianuarie („duminica sangeroasa") armata tarista trasese in multime, omorand peste 1.000 de oameni si ranind mai mult de 5.000. Un manifest indignat si vehement a fost lansat si de cercul socialist bucurestean „Romania muncitoare". Era adresat tuturor cetatenilor, nu doar socialistilor si muncitorilor:

„Cetateni,

Civilizatia omeneasca a fost batjocorita in imperiul tarilor. Omenirea intreaga a tresarit de durere si de indignare in fata urgiei salbatice care s-a dezlantuit impotriva poporului rus. Rusinea Rusiei e rusinea voastra, a tuturor. Doliul Rusiei e doliul civilizatiei, care a indurat la St. Petersburg cea mai sangeroasa biciuire. Un fior de groaza a strabatut lumea de la un capat la altul la auzul cumplitelor atrocitati din tara cnutului. Poporul a fost masacrat. Muncitorimea, care cerea dreptul ei la viata, a fost hoteste macelarita de slugile tiraniei rusesti.

Sangele a curs siroaie si movile de cadavre au cazut sub gloantele si sabiile despotismului.

Mii de muncitori au platit cu viata lor indrazneala de a fi nazuit la o viata mai omeneasca. in sfanta Rusie, o asemenea nazuinta nu-i ingaduita. Femei, batrani si copii au fost striviti de sarjele cazacilor, spre a se dovedi o data mai mult ca tara tarilor e tara salbaticiei si a cruzimii." (*Documente...*, voi. cit., pp. 206-208)

In cel mai larg si mai generos sens al solidaritatii socialiste, manifestul difuzat de *Romania muncitoare* facea apel, in continuare, la acel fond universal de umanitate si civilizatie a carui existenta se bazeaza pe recunoasterea unor valori morale si spirituale imuabile:

„Iata de ce pretutindeni rasuna astazi strigatul:

Jos tarismul!

Acest strigat, care a rasunat mai intai pe strazile Petersburgului, rasuna astazi in toate tarile civilizate. El a trecut granitele Rusiei si ecoul sau s-a rasfrant in toate colturile lumii. De pretutindeni se aude astazi tunand un glas formidabil:

Jos tarismul!

La aceasta mareata si spontana manifestare ne unim si noi. Osandind ticalosul sistem de impilare muscaleasca, protestam si noi, alaturi de toata lumea civilizata, impotriva ororilor care au facut din ziua de 9 ianuarie o zi de rusine si de doliu.

Protestam impotriva incalcarii dreptului si a dreptatii!

Protestam impotriva crimelor tarismului!

Protestam impotriva arestarii elitei intelectuale ruse, care va fi trimisa sa ispaseasca in ocnele Siberiei crima de a-si fi iubit prea mult patria si a fi lucrat pentru dezrobirea ei!

Protestam si unim glasul nostru cu al intregii lumi civilizate pentru a striga: scapati pe Gorki (Gorki fusese arestat de autoritatile tariste pentru ca intervenise in favoarea muncitorilor.), poetul obijduitilor si flamanzilor, apostolul libertatii si al dezrobirii neamului sau, de sub opresiunea tarismului! " (*Documente...*, loc. cit.)

Manifestul se incheia cu o invitatie la o mare „intrunire publica", cetatenii fiind solicitati sa vina cat mai multi („veniti in cat mai mare numar"), „pentru a face cat mai mareata protestarea noastra".

Intrunirea anuntata de socialisti s-a tinut intr-o luni, in ziua de 24 ianuarie 1905, in sala „Eforie" si, spre surprinderea tuturor, se pare ca a insisi organizatorilor, s-a strans o mare multime de oameni. Daca atat in 1903, cat si in 1904, sarbatorirea zilei de 1 Mai fusese redusa, din cauza numarului mic de socialisti si simpatizanti, la cate un „banchet intim", de aceasta data fusesera intrecute toate asteptarile. Un anume rol va fi avut, poate, si buna alegere a momentului (24 ianuarie era zi de sarbatoare nationala), dar, cu siguranta, cel mai mult contribuise la aceasta masiva participare interesul cald al intregii opinii publice romanesti pentru revolutionarii si nemultumitii din Rusia tarista. Stransa in menghina celor trei imperii inconjuratoare si fiind, din punct de vedere politic, o veritabila insula de liberalism si occidentalitate intr-un ocean autocratic de factura predominant asiatica, Romania epocii constituia deseori pentru acestia un refugiu si un important centru de tranzit. Si etnic o insula, prin suflet si nazuinte avand nostalgia unitatii latine si europene, tara inca neintreaga resimtea cu atat mai apasator tendintele expansioniste ale tarismului, sub dominatia caruia traiau de altfel inca multi romani. Amintirea samavolniciilor din trecut era vie si dureroasa, iar socialistii, care in 1912 vor comemora in *Romania muncitoare*, printr-un amar si lung articol scris de Cristian Racovski, tristul centenar al „rasluirii" (Termen intrebuintat de N. Iorga, pentru a denumi anexarea Basarabiei.), sperau si ei ca printr-o democratizare a imperiilor se va pune capat cotropirilor si anexiunilor (Cristian Racovski facea, in acest context, referiri la Finlanda, tara avand „o democratie care s-o apere. Noi n-am avut-o" - *cf. Romania muncitoare,* an. VIII, seria a Ii-a, nr. 39, 20 mai 1912). Manifestatia de protest impotriva masacrului de la Petersburg a capatat un caracter popular. Surprinse au fost si autoritatile, care au incercat sa impiedice intrarea in sala si, prin aceasta, tinerea intrunirii. S-au produs busculade, pericolul unei mari confruntari intre multime si politie fiind inlaturat de interventia prefectului, care a ordonat agentilor sa se retraga si sa permita adunarea, cerand insa asigurari ca ordinea nu va fi tulburata. Vorbitorii (intre ei I.C. Frimu si Cristian Racovski), toti socialisti, s-au referit la revolutiile moderne, la destinul istoric al proletariatului, la confruntarile sangeroase din Rusia, facandu-se totodata o „comparatie intre cele ce sufar romanii din Ungaria si Macedonia si suferintele muncitorilor rusi" (*Documente...*, p. 209).

Istrati era prezent: intrunirea de la 24 ianuarie 1905 a insemnat pentru el, va spune mai tarziu, *botezul* sau *revolutionar*. Nu era singur, pierdut in multime; se tinea aproape de Gheorghe Cristescu („singurul meu prieten intim printre socialisti si initiatorul meu in ale teoriei marxiste" (*Cristian Racovski*, loc. cit.), de emotie, dar si de frica:

„Ma aflam aproape de dansul, la intrarea in sala, tinandu-ma scai de el, deoarece multimea muncitoare era impanata de politie cu ciomagasi care sa ne rupa oasele. Din cauza asta, marturisesc, n-aveam chef sa raman singur, asa haiduc precum sunt, dar si slabanog.

Cristescu, inarmat cu o maciuca grozava si rotindu-si ochii ca un nebun, umbla incoace si incolo, ca un titirez, facandu-si loc cu coatele, supraveghea adunarea cu un aer de gelos si impunea respect." (*Idem.*)

Dintre oratori, se pare ca l-a impresionat cel mai mult Racovski, „care aparuse la tribuna ca un bolid, cu barba sa hirsuta de atunci si privirea numai flacari" („Insemnari si reportaje ale unui vagabond al lumii", 1928, in voi. *Pentru a fi iubit pamantul,* p. 198), prin violenta incendiara a discursului rostit de acesta:

„Aparitia lui neasteptata, primele sale tasniri de indignare molipsitoare - pe care un pitoresc accent bulgaresc le facea si mai fremátatoare - gesturile sale puternice, convingatoare, variate, mereu noi, mai ales in acea sinceritate emotionanta de care sunt patrunse toate discursurile lui Racovski, electrizara in acea zi memorabila adunarea din sala «Eforiei». (*Idem.*)

Acum l-a cunoscut Panait Istrati pe Cristian Racovski, om al carui destin shakespearian avea sa se intersecteze cu al lui in mod bizar si spectaculos de mai multe ori, aproape de fiecare data cu mari consecinte. Tanarul de-abia trecut de 20 de ani, si el un temperament navalnic, se va fi remarcat (alaturi de nu mai putin agitatul Cristescu) prin zelul si ardoarea lui in hartuielile atat de excitante cu politia si cu agentii in civil amestecati printre manifestanti, fiindca a sfida pe reprezentantii ordinii publice este la Istrati intotdeauna o placere careia riscul ii sporeste farmecul; si a primit, drept recompensa revolutionara, „o calda strangere de mana" de la cel care galvanizase multimea prin cuvantarea lui:

„A avut loc o imparteala copioasa de pumni, de o parte, si de alta. Acesta fu botezul meu revolutionar.

Asta imi aduse o calda strangere de mana de la Cristian [...]" („Insemnari si reportaje ale unui vagabond al lumii", loc. cit.)

Numai atat? S-ar zice ca totusi nu. Ar fi fost insa, oricum, pentru impetuosul zugrav, un gest memorabil, fiindca Racovski, de curand descins la Bucuresti, fusese, dupa toate probabilitatile, creierul manifestatiei de la 24 ianuarie (Indicii in acest sens exista si intr-o marturie a lui Istrati: „O alta imprejurare venea sa se adauge acestei exaltari generale si sa sporeasca autoritatea morala a mitingului proiectat. Un revolutionar bulgar, dar care vorbea bine romaneste, doctorul Cristian Racovski, sosise de cateva zile si tinea sfaturi dese si tainice cu un numar de sefi socialisti", in *Cum am devenit scriitor,* pp. 152-l53). Cetatean roman, bulgar de origine, revolutionar international prin vocatie si activitate, medic de profesie, cu studii facute in Franta, Elvetia si Germania, om foarte cultivat, poliglot, Racovski era o figura marcanta a socialismului european. in perioada anterioara primului razboi mondial a participat activ la viata a patru partide socialiste (bulgar, francez, rus, roman); autor al unor importante lucrari de analiza politica *(Rusia in Orient,* 1898; *Franta contemporana,* 1900), ce-l impusesera in cadrul miscarii, a avut stranse legaturi, uneori transformate in prietenie, cu cei mai insemnati lideri revolutionari ai vremii -Engels, Plehanov, Lenin, Vera Zasulici, Kautski, C. Dobrogeanu-Gherea, Jean Jaures, August Bebel, Trotki, Rosa Luxemburg, Jules Guesde, Wilhelm Liebknecht (*Cf.* Cristian Racovski, *Scrieri social-politice*, studiu introductiv, antologie, bibliografie si note de Ion Iacos, Editura Politica, 1977; unele detalii despre vila si proprietatea de langa Mangalia in *Ma vie,* essai autobiographique de Leon Trotsky (Gallimard, col. Folio, 1978, pp. 271-273). Racovski a contribuit mult, cu experienta lui de teoretician pragmatic si de organizator energic, la avantul miscarii socialiste romanesti in epoca; de altfel, insasi intrunirea de la 24 ianuarie 1905 a fixat inceputul resurectiei. A contribuit, de asemenea, si financiar, sustinand - cu venitul proprietatii pe care o avea in Dobrogea, langa Mangalia - editarea celei de-a doua serii a *Romaniei muncitoare,* gazeta socialistilor romani. Noua serie a fost inaugurata la scurta vreme dupa adunarea, ce fusese un triumf al miscarii, de la 24 ianuarie: primul numar a fost scos la 5 martie 1905, data cu semnificatie simbolica, intrucat era ziua proclamarii Comunei din Paris. Nu se stie unde se afla Istrati in acel timp; dar faptul nu are cum sa-l fi lasat indiferent. Cu totul remarcabila este insa prezenta viitorului scriitor la un alt eveniment important, petrecut de asta data la Constanta, unde in iunie 1905 a ancorat crucisatorul rus „Kneaz Potemkin", ai carui marinari, in numar de circa 800, se rasculasera. Respingand presiunile exercitate de guvernul de la Petersburg, autoritatile romanesti au acordat azil politic marinarilor rasculati, vasul fiind insa inapoiat flotei rusesti (A fost rebotezat „Pantelimon" - *cf. Dimineata,* 28 martie 1909, p. 2. Timp de o zi, de la 25 la 26 iunie, cand a fost preluat de 4 vase de razboi rusesti deplasate special, pe crucisator a fost arborat drapelul roman; dupa dreptul maritim al vremii, „devenise proprietate a statului roman" *(idem).*). Istrati, nu se cunoaste in ce imprejurari, era de fata la debarcarea in Constanta a marinarilor de pe „Kneaz Potemkin" (*Cf.* interviul dat lui Frederic Lefevre, in 1929, publicat in *Les Nouvelles Litteraires,* 23 febr. 1929, reprodus in *Vers l'autreflamme,* 1980, pp. 263-274). Racovski se gasea si el acolo, servind ca interpret convorbirilor dintre conducatorii marinarilor si Const. Miile, directorul ziarului *Adevarul,* cea mai importanta publicatie democratica din Romania de atunci (*Cf.* Tiberiu Avramescu, *„Adevarul", miscarea democratica si socialista (1895-1920),* Editura Politica, 1982, p. 117), dar mai ales ca organizator al Comitetului de organizare a rasculatilor si a unor manifestari de solidaritate cu ei, la Constanta si in alte orase (Intre care si Braila; o fotografie a primirii marinarilor in orasul lui Istrati a fost publicata in *Romania muncitoare,* an. I, seria a Il-a, nr. 25, 21 aug. 1905.). Nu e improbabil ca Istrati si Racovski sa se fi revazut cu acest prilej; fraternitatea universala, traita de unul ca pur sentiment si de altul ca principiu al doctrinei socialiste in actiune, ii adusese in acelasi loc. Sa fi existat, in 1905-1906, legaturi inca nelamurite documentar intre cei doi? La prima Conferinta a organizatiilor socialiste si muncitoresti din Romania (august 1906), Racovski a fost ales presedinte; se vor fi reintalnit, desigur, fiindca Istrati era unul dintre participanti (cu aceasta ocazie il vazuse pe Stefan Gheorghiu si fusese impresionat de infatisarea lui „de geambas, cu cizme-n picioare, cu barba mare neingrijita, mototolit" („Stefan Gheorghiu bolnav. in Egipt", in *Tribuna Transporturilor,* nr. cit.). in toamna aceluiasi an lucra, nu se stie de cand, ca portar la un hotel din Constanta - oras unde Racovski avea o locuinta. De aici, in iarna 1906-1907, Istrati avea sa plece spre Egipt; Racovski va fi expulzat (aflat in strainatate, la Congresul socialist de la Stuttgart, i s-a retras permisiunea de a reveni in tara), in august 1907, pentru patru ani. in decembrie 1910, Istrati - care din primavara lui 1909 se afirmase spectaculos ca militant si publicist - a primit insarcinarea de a duce lui Racovski, in Bulgaria, „cateva scrisori confidentiale" (*Cristian Racovski*) din partea celorlalti lideri socialisti. A trecut probabil clandestin granita, dupa obiceiul lui, l-a intalnit pe Racovski, care i-a dat si el o serie de scrisori catre cei din tara, una, adresata muncitorilor braileni, fiind publicata in *Romania muncitoare* (An. VI, seria a II-a, nr. 81, 16 dec. 1910) insotita de o nota redactionala unde se dadeau explicatii in legatura cu intalnirea celor doi - „Saptamana trecuta, tov. P. Istrati (Braila) a avut o intrevedere cu iubitul nostru tovaras dr. C. Racovski, care de aproape 4 ani e surghiunit din tara de catre pacatosul guvern liberal". Scrisoarea lui Racovski era intitulata *Pentru muncitorii din Braila* si incepea cu o referire la discutiile avute cu Istrati:

„Cu multa bucurie m-am intalnit cu tov. P. Istrati, fiindca el mi-a dat prilejul sa aflu direct stiri despre mersul miscarii noastre din Braila. Vreau sa profit de aceasta ocazie ca sa va trimit prin el salutul meu cald si fratesc [...]".

Revoltatul de profesie si revoltatul sentimental se vor fi apropiat inca mai mult si se vor fi cunoscut inca mai bine dupa ce, catre sfarsitul anului 1911, Racovski a primit din partea autoritatilor aprobarea de a reveni in Romania, unde avea sa se ocupe apoi cu energie si tenacitate de reorganizarea in sens bolsevic a miscarii socialiste si sindicale. Cateva luni mai tarziu, injur de 1 iunie 1912, Istrati s-a intors si el in tara, venind din Egipt, unde fusese plecat de prin noiembrie-decembrie 1911. Ei s-au revazut, cu siguranta, in zilele Congresului al doilea al Partidului Social-Democrat din Romania si al IV-lea al Uniunii Sindicatelor (A avut loc intre 29 iunie si 1 iulie 1912), daca nu chiar si mai devreme, in timpul pregatirilor. La Congres, unde a prezentat un raport despre *Tactica miscarii socialiste si muncitoresti* si a intervenit hotarator in chestiuni de propaganda si de organizare (*Cf.* „Interventiile lui C. Racovski in probleme de organizare a muncitorilor in sindicate si partid, a asigurarilor sociale, a propagandei socialiste, facute in Congresul P.S.D.R. si al sindicatelor din 29 iunie-l iulie 1912", in *Romania muncitoare,* an. VIII, seria a II-a, nr. 51-52, 8 iulie 1912.), Racovski l-a si criticat, de altfel, in mod public, pe Istrati, afirmand ca „sentimentalismul este o primejdie pentru miscarea revolutionara" (Amintirea acestui moment a ramas vie in memoria lui Istrati, care l-a evocat de doua ori, aproape in aceiasi termeni: „Racovski isi invarti maciuca catehismului socialist si striga de la tribuna Congresului din 1912: «Sentimentalismul este o primejdie pentru miscarea muncitoreasca»„ *(Cristian Racovski,* loc. cit.) si: „Vorbind despre activitatea mea, Racovski a spus, la tribuna Congresului socialist roman din 1912, ca «sentimentalismul este o primejdie pentru miscarea revolutionara»„ („insemnari si reportaje ale unui vagabond al lumii", loc. cit.): disciplina de partid incepea sa inlocuiasca avanturile idealiste si pasionale, *fratii* si *prietenii* visatori se transformau in intransigenti *tovarasi de lupta* si in *soldati credinciosi,* limbajul insusi al miscarii modificandu-se in functie de noua directie si devenind impersonal, normativ si implacabil. „Interesul

organizatiei - va sustine, spre exemplu, Racovski in aceiasi ani, urmandu-si consecvent actiunea de remodelare - devine, astfel, legea suprema care trebuie sa carmuiasca toata activitatea noastra." (Cristian Racovski, „Chestiuni de tactica. Mijloace violente si mijloace pasnice", in *Romania muncitoare,* an. IX, seria a Ii-a, nr. 43, 6 iunie 1913; dupa *Scrieri social-politice,* ed. cit., p. 211) Prin urmare, arata el militand pentru *popularitatea* unui nou statut al partidului, ce intampinase „o opozitie serioasa" la Congresul din 1914, „cand este vorba de un statut social-democrat, noi nu trebuie sa ne intrebam daca el corespunde ideilor noastre despre «libertate», «independenta», «toleranta» si alte abstractii metafizice care se preteaza la tirade frumoase, dar care nu ne pot servi ca principii conducatoare sigure. Ceea ce noi trebuie sa cautam este daca un anumit statut are la baza sa comunitatea si unitatea de interese ale clasei muncitoare, *comunitatea de scop si comunitatea si unitatea de actiune"* (Cristian Racovski, „Reorganizarea Partidului Social-Democrat", in *Viitorul social,* nr. 10, mai 1914; dupa *Scrieri social-politice,* ed. cit., p. 228), acestea presupunand, se demonstreaza in continuare, centralizarea stricta si severa a conducerii miscarii - „Comitetul Executiv al Partidului Social-Democrat are un rol de conducere foarte mare. Ales de catre congresul partidului, el este acela care supravegheaza daca hotararile congresului sunt respectate si daca activitatea organizatiilor nu deviaza de la drumul hotarat. Comitetul Executiv este expresiunea miscarii intregi; el reprezinta marea unitate care trebuie sa domneasca in idei, in actiune. A nu recunoaste rolul de conducere si de control al Comitetului Executiv asupra organizatiilor partidului inseamna a tagadui necesitatea *partidului.* Cine spune partid intelege program si tactica comuna, intelege si un organ care sa supravegheze ca comunitatea de program si de tactica sa nu fie cuvant zadarnic" (Cristian Racovski, *Reorganizarea Partidului Social-Democrat,* loc. cit., p. 230). Un deceniu si jumatate mai tarziu, pe alte meridiane si in cu totul alte conditii istorice si politice, Racovski insusi va avea de suportat rigorile dogmatizarii acestor principii.

Totusi, in ciuda diferendului din 1912, Istrati va lucra in vara si toamna aceluiasi an, precum si in vara si toamna lui 1913, ca secretar al Cercului de editura socialista din Bucuresti si in redactia *Romaniei muncitoare:* pentru aceasta functie il propusese Racovski („Autobiographie", in *Le Pelerin du coeur,* p. 21.). „Pasiunea lui de militant ii dicta sa descopere energii noi si sa le inhame la carul socialist" - va nota mai tarziu Istrati (*Cristian Racovski,* loc. cit.), adaugind insa ca el s-a „sustras" intotdeauna, „din pasiune, dar si din nevoia de a cutreiera pamantul". La Cercul de editura si la *Romania muncitoare* Istrati se ingrijea, intre altele, si de imprimarea articolelor lui Racovski, al carui „scris indescifrabil" il dispera (Panait Istrati, „Cum am debutat eu", in *Trecut si viitor,* ed. cit., reprodus in voi. *Viata lui Adrian Zografi,* ed. cit., p. 443). S-a ajuns apoi la un impas, declansat de moartea lui Stefan Gheorghiu (1914) si facut public in 1915, intr-un lung articol indurerat scris de Istrati „cu prilejul implinirii unui an de la moartea lui" (*Tribuna Transporturilor,* nr. cit.); de fapt, impasul isi avea originea intr-o incompatibilitate structurala: „capul" si „inima" nu puteau fi in armonie timp indelungat.

Debutand cu acea „calda strangere de mana" din ianuarie 1905, relatiile dintre *anonimul* Istrati si cel mai prestigios lider activ al socialistilor romani din deceniul premergator primului razboi mondial sunt in mare masura caracteristice pentru diagrama prezentei reale a viitorului scriitor in miscarea de atunci. Desi pe alocuri sunt incerte documentar, desi afectiv Istrati a fost mult mai apropiat de alti fruntasi socialisti (I.C. Frimu, Gheorghe Cristescu, Alecu Constantinescu, Stefan Gheorghiu, C. Manescu), unii dintre acestia fiindu-i chiar prieteni, raporturile dintre el si Racovski sunt cu atat mai semnificative: fiindca se datoreaza in exclusivitate unui comun angajament social si politic.

Sunt relatii intre militanti pentru aceeasi cauza.

Printre socialistii romani din epoca Istrati nu a fost deloc un figurant oarecare, un „diletant" - cum, din pudoare si decenta, pentru a nu fi nevoit sa-si explice resentimentar dezamagirea si distantarea critica din anii 1914-1916, a preferat sa afirme ulterior (In aceasta miscare am fost intotdeauna un diletant infocat, adesea impetuos" *(Cristian Racovski,* loc. cit.), minimalizandu-si deliberat rolul si locul.

Istrati este nelipsit, *de fata* la cele dintai mari evenimente ale renasterii miscarii socialiste romanesti de la inceputul secolului - intrunirea de la 24 ianuarie 1905, primirea marinarilor rasculati de pe „Kneaz Potemkin", prima conferinta generala a sindicatelor si cercurilor socialiste *Romania muncitoare,* din august 1906. Prezent acolo unde se petrece intotdeauna ceva important si atragand fulgerator atentia asupra lui, el dispare insa pe urma in chipul cel mai neasteptat, ca si cum, tras de furtunoase vartejuri, s-ar scufunda in adancurile obscure ale unei existente banale, de unde totusi se reintoarce, miraculos intarit, pentru a se pierde iarasi, cine stie cum, de ce si unde.

Va fi lasat uneori totul balta pentru incurcate aventuri amoroase? Nu pare cu totul implauzibil. Tanarul Istrati este un indragostit frenetic, in aceeasi epoca, 1904-1906, este deprimat ca o anume Aneta (*Autobiographie,* loc. cit., p. 19), pe care o va fi iubit nu fara reciprocitate, s-a maritat cu un altul; ajuns cu o echipa de zugravi la Sinaia, pentru o lucrare, scoate din bordel o prostituata (*Idem.*), pe care o aduce cu el la Bucuresti; mai apoi va fi inculpat la Braila pentru ca ar fi „rapit" o „minora" ce nu era, in realitate, decat „une petite putain" (*Ibidem.*) ai carei parinti voiau sa o casatoreasca in orice chip, de presupus ca pentru a ingradi libertatea precocei curtezane; va fi condamnat, dar cu suspendare, judecatorul obligandu-l in schimb pe ghinionistul ipotetic mire sa-i zugraveasca fara plata locuinta. inca de pe acum Istrati se arata a fi un cuceritor pagubos, mereu inselat ori dezamagit de victimele, nu totusi putine, ale puterii lui de seductie. Oricum insa, aceste tribulatii nu intrau in conflict cu activitatea de militant; printre socialistii din epoca era foarte raspandita ideea ca familia este o institutie burgheza urmand a fi abolita, in consecinta preconizandu-se „uniunea libera", despre care se discuta de altfel, pro si contra, chiar si in paginile *Romaniei muncitoare* (O polemica pe aceasta tema, intre Cristian Racovski si M. Gh.-Bujor, este publicata in *Romania muncitoare,* an. IV, seria a Ii-a, nr. 12 si 13 mai 1908.).

Reprosurile si presiunile, desigur mereu iubitoare, ale Joitei se vor fi inmultit acum, cand buna mama intelegea tot mai bine ca fiul ei nu va apuca pe nici una din caile obisnuite, el refuzand sa-si faca un rost, sa-si intemeieze o familie, sa se aseze, sa fie asemenea tuturor. Probabil ca si din cauza acestor inevitabile sacaieli Istrati pleaca tot mai des din Braila, cu toate ca niciodata pentru totdeauna; aici nimic nu-l mai multumeste: adapostul nu e decat o captivitate. Prima lui calatorie in Orient, inceputa in decembrie 1906 (sau ianuarie 1907), are aspectul unei evadari, al unei fugi. Mai inainte reusise, nu se stie cum, sa evite efectuarea stagiului militar obligatoriu, de buna seama ca din alt motiv decat pentru ca era fiu unic al unei mame vaduve, de vreme ce ar fi fost, o spune el insusi, „incorporat in Reg. de Infanterie Siret nr. 11 Galati, dat la vatra dupa o luna de serviciu si scutit de catre Consiliul militar de recrutare al anului urmator (1906)" (Ciorna unei scrisori din 28 iunie 1930, „Catre Legatiunea romana din Berna" - Muzeul Literaturii Romane, Fond Panait Istrati, doc. 2466). Mai tarziu, in 1916, cand se gasea in Elvetia, dupa ce si Romania intrase in razboi, Istrati a trimis Legatiei Romane din Berna o scrisoare de unde se poate eventual intelege ca motivele scutirii ar fi fost de ordin medical:

„Mai jos semnatul cetatean roman va aduce la cunostinta ca se afla in imposibilitatea de a raspunde la apelul tarei sale in razboi.

Din actul de scutire aci anexat se poate vedea ca sunt scutit «de orice serviciu militar activ sau auxiliar» din motive cari, astazi, sunt si mai agravate. Fac parte din clasa anului 1906 nechemata de legea revizuirii scutitilor, dispensatilor si reformatilor, pana la plecarea mea din tara cu autorizatia dlui ministru de razboi.

Sunt tuberculos din anul 1911 cand am fost internat in Sanatoriul de Tuberculosi de la Filaret, ceea ce se poate constata din registrele acestei societati. Sunt om sarac, lucrator manual (zugrav de case) si ma aflu aici de la 23 aprilie 1916, plecat din tara cu passeport eliberat la 22 martie 1916 [,..].” (*Cf.* George Macovescu, „Pasapoarte si scrisori ale lui Panait Istrati”, in *Contemporanul,* nr. 10, 8 martie 1968)

Insa in 1905-1906 nu era inca bolnav de t.b.c. Daca suferea intr-adevar de ihtioza din nastere, asa cum i se confeseaza lui Romain Rolland intr-o scrisoare (Scrisoare din 20 august 1919), sa fi fost oare aceasta maladie cauza scutirii? Indiferent totusi de motivatie si de mijloacele prin care s-a obtinut dispensa, rezultatul a fost ca Istrati nu a avut de suportat rigorile serviciului militar si, in loc sa ajunga in cazarma, a luat calea Egiptului.

Mai inainte debutase insa ca jurnalist, la o data si intr-un moment pe care ulterior nu si le va reaminti.

Raspunzand in 1925 anchetei unui ziar privitoare la debuturile scriitorilor romani, Panait Istrati afirma ca a debutat ca publicist in anul 1908, „cam in primavara”, traind cu aceasta ocazie „bucuria oricarui muritor cand isi vede slova tiparita”. intaiul sau text imprimat era „primul articol trimis unei publicatii” si ar fi fost intitulat - „daca nu ma-nsel”, zice Istrati intr-o binevenita paranteza a nesigurantei - „Un om cu scaun la cap”, aparand in *Romania muncitoare,* cu iscalitura *P. Istr.* („Cum am debutat eu”, in *Rampa,* 16 martie 1925; reprodus in *Trecut si viitor,* 1925, precum si in *Viata lui Adrian Zograft,* ed. cit.).

Doi ani mai tarziu, intr-o convorbire cu Frederic Lefevre (Romancier, eseist, redactor-sef al revistei *Les Nouvelles Litteraires,* unde a publicat o lunga serie de convorbiri cu scriitori importanti ai epocii, sub titlul „Une heure avec...”, stranse apoi in sase volume.), Istrati declara ca in aprilie 1909, la debarcaderul din Braila, a fost parasit de prietenul sau Mihail, care, bolnav, pleca sa moara in tara de unde venise. Acesta, adauga in continuare Istrati, „a avut totusi bucuria de a vedea publicat, in *Romania muncitoare,* primul meu articol de lupta, semnat *P. Istr.”,* ce fusese tiparit, fericita coincidenta, chiar „in ajunul sfasietoarei despartiri”. in articolul „de lupta”, se spune mai departe, era combatut „Dl. Iorga, declansatorul «huliganismelor» epocii, alaturi de colegul sau universitar A.C. Cuza, acesta din urma inca si astazi organizatorul tuturor banditismelor antisemite” (Frederic Lefevre, „Une heure avec Panait Istrati, conteur roumain, ecrivain francais”, in *Les Nouvelles Litteraires,* 1 oct. 1927; retiparit in *Cahiers des amis de Panait Istrati,* nr. 26, dec. 1983, si nr. 27, martie 1984; tradus si reprodus de Alexandru Talex in voi. Panait Istrati, *Amintiri, evocari, confesiuni,* Editura Minerva, 1985).

Tot pe N. Iorga il indicase Istrati si in raspunsul din 1925 drept tinta polemica a articolului sau de debut: „Cine credeti ca era acest om cu scaun la cap pe care-l atacam? Curioasa coincidenta (Cu un an inainte de aparitia raspunsului din *Rampa,* N. Iorga scrisese un violent articol impotriva literaturii lui Panait Istrati, acesta replicandu-i intr-o „scrisoare deschisa” nu mai putin violenta; de aici „curioasa coincidenta”!)! Era domnul Nicolae Iorga! (Atacam pe omul politic, comparsul huliganului Cuza)”.

S-ar putea presupune, si indreptatit, ca in cea dintai marturisire s-a strecurat o banala eroare tipografica *(1908* in loc de 7909).

Dar nu!

Trecand peste amanuntul ca in alta parte („Moartea lui Mihail”, cap. V, din *in lumea Mediteranei - Apus de soare.*) Panait Istrati scrie ca de rusul Mihail s-a despartit „pentru totdeauna intr-una din zilele lunii *august* 1909” *(s.n.),* important este ca nici in 1908 si nici in 1909 el nu a publicat, in *Romania muncitoare* sau altundeva, vreun articol impotriva lui N. Iorga, intitulat ori nu „Un om cu scaun la cap” (Panait Istrati a publicat totusi in aceasta perioada un articol vehement impotriva lui N. Iorga, dar in 1910. Era intitulat „Demagogii contemporani” si a aparut in *Romania muncitoare* (27 ian. 1910). Se refera la o conferinta pe care N. Iorga o tinuse la Braila la 24 ianuarie 1910 despre M. Kogalniceanu, prilej cu care atacase pe socialisti. „Nimeni nu poate tagadui valoarea de invatat istoric a d-lui Iorga” - scria tanarul Istrati, acuzandu-l insa ca isi foloseste autoritatea si competenta in scopuri politicianiste).

Mai mult. in realitate, dupa datele cunoscute pana acum, Panait Istrati a debutat ca publicist in noiembrie 1906, in *Romania muncitoare,* cu un articol ce se chema „Regina-Hotel”, trimis din Constanta si semnat *P. Istrate* (*Cf.* M. Iorgulescu, „Panait Istrati: recurs documentar”, in *Romania literara,* nr. 8, 21 februarie 1985. Articolul „Regina-Hotel”, comunicat lui Alexandru Talex, a fost introdus de acesta in sumarul volumului *Amintiri, evocari, confesiuni,* ed. cit.). Un altul, intitulat „Biserica si popi”, acesta cu semnatura *P Istrati,* ii va fi publicat, tot acolo, in februarie 1907, asadar la relativ scurta vreme, dar colaborarea abia inceputa la *Romania muncitoare* se intrerupe pentru mai bine de doi ani, de buna seama ca din cauza plecarii cam bruste a proaspatului autor si a lungii absente care i-a urmat. Va fi reluata, de asta data intr-un ritm considerabil iutit, in mai 1909, cu un serial de patru articole despre statiunea Lacu Sarat si despre viata servitorilor de acolo, aparute in *Romania muncitoare* intre 14 mai si 11 iunie 1909. Urmeaza un articol de metodologie sindicalista, despre necesitatea de a se elabora o brosura „care sa trateze despre modul de organizare sindicala” (14 iunie), apoi unul de atitudine, despre *ispravile* unui oarecare Hugo Singer, „patron-capitalist” de zugravi din Braila (28 iunie); cu totul, pana la sfarsitul anului 1909, Istrati va publica in gazeta socialistilor romani aproape 40 de texte.

Este de crezut ca in afirmatiile sale din 1925 si 1927 Istrati se va fi referit, dar cu totul vag, la cel de al zecelea articol al sau din 1909, intitulat „Satirii nostri politici si votul universal”. Acest articol, manios, dar scris cu stangacie, este un pamflet in termeni generali impotriva politicianismului si a demagogiei „oamenilor noi” ce se pretind reformatori, precum si o pledoarie, in acelasi registru, pentru „omul sincer”, care se exprima „fara lux de vorbe mestesugite” si e „patruns de invataturi drepte, de un ideal sfant lui”:

„Printre multe plagi sociale cari apasa pe spinarea poporului nostru, aceea a politicianismului e una dintre cele mai strigatoare. Nu zic ca numai tara noastra e bantuita de aceasta lacusta vatamatoare, raul e general; dar pe cand in alte parti e in descrestere sau stagneaza, potrivit mediului acelor tari, la noi e in plin progres.

Zilnic, din diferite unghiuri ale tarii, vezi iesind «oameni noi»; ei isi iau aere de renovatori, se silesc a da figurii lor expresia sincera si dureroasa a omului ce vede raul si voieste a-l indrepta si, in cuvantari pline de foc ce le adreseaza multimii sceptice si buimacite de acest perpetu-mobil de oratori, cauta a depune accentul cel mai convingator, frazele cele mai neuzate si entuziasmul cel mai inflacarat.

Dar, ce e fals, tot fals ramane; adevarului nu-i trebuie imbracaminte pompoasa. Omul sincer, patruns de invataturi drepte, de un ideal sfant lui si mistuit de acel pasnic dor de a lupta dezinteresat contra deosebirii omului de catre om - se simte puternic si cuvintele lui

patrund in adancul sufletului fara lux de vorbe mestesugite. Ele se duc acolo de unde au pornit: sa imbarbateze alte inimi si sa nobileze alte simtiri".

Spre final, exista o aluzie la N. Iorga si apare, totodata, expresia „cu scaun la cap" („Zilele trecute, un «mare nationalist» *cu scaun la cap,* care zicea ca vine pentru a doua oara la Braila..." - *s.n.)*: indicii ca Istrati probabil la acest articol se va fi gandit, peste mai bine de un deceniu si jumatate, cand isi va evoca debutul in publicistica!

Simpla scapare? Panait Istrati se plangea, este adevarat, ca nu are o memorie deosebita. Cand, la 4 septembrie 1922, i-a expediat lui Romain Rolland primul manuscris al unei carti (406 pagini), facea intr-o scrisoare si aceasta mentiune despre dificultatile provocate de lipsa surselor de documentare:

„Am scris fara sa am alt ajutor decat memoria mea, care nu este deosebita. Nici o documentare!... Toate hartiile mele, toate insemnarile facute in douazeci de ani, toate sursele de care un om are nevoie pentru a scrie o carte adevarata s-au pierdut in doua dezastre: moartea mamei mele in 1919 si incercarea de a pieri in 1921." (Scrisoare din 4 septembrie 1922)

Dar literatura si confesiunile lui Istrati nu lasa catusi de putin impresia vreunei slabiciuni evidente a memoriei. Sunt, dimpotriva, chiar abundente in detalii ce atesta o neobisnuita capacitate de inregistrare, retinere si reproducere dupa multa vreme a elementelor informative reale - nume de persoane si de localitati, date calendaristice, denumiri de strazi, de localuri, de vapoare, toate indicate cu o precizie si o minutiozitate ce contribuie mult la crearea unei puternice impresii de autentic. Neconcordantele fata de planul atestarii obiective nu apar insa decat rareori la acest nivel; fiind, in schimb, frecvente cand este vorba de imprejurari importante ale biografiei lui Istrati. Practic, in legatura cu mai toate evenimentele de prim ordin ale vietii lui - deplasarile prin tara si la Bucuresti, contactul si relatiile cu miscarea socialista romaneasca, activitatea in cadrele acesteia, calatoriile in Orientul Apropiat, deprinderea limbii franceze, felul cum a fost descoperit de Romain Rolland - exista nepotriviri de genul celor privitoare la debutul sau publicistic. in aceste conditii, pare improbabil sa fie doar inadvertente accidentale, simple uitari, omisiuni si neglijente involuntare. Natura insasi a neconcordantelor este ilustrativa pentru existenta unui adevarat sistem subiectiv de evaluare, selectie si accentuare a faptelor obiective.

Rememorandu-si momentele importante, cu adevarat importante, sau resimtite ca atare, ale biografiei, Istrati prezinta lucrurile mai mult *literar* decat *literal.* Datele reale, istorice, strict obiective sunt subordonate unei viziuni artistice, inevitabil subiective si deformatoare, prin care gradul de fidelitate a reconstituirii este diminuat in favoarea unei fidelitati semnificative; iar accentele sunt distribuite in functie de aceasta viziune. Marturisirile autobiografice merg, la Panait Istrati, in doua mari directii. Una este aceea a *eroismului* (infruntarea mizeriei, depasirea obstacolelor, infaptuirea de probe), cealalta fiind a *predestinarii* (singuratatea ca simptom al diferentierii, rolul decisiv al accidentului, hazardul devenind forma profana a unui scenariu sacru). in consecinta, intamplarile marunte, obscure, lipsite de culoare si mai ales de anvergura vor fi inlaturate sau macar impinse catre periferia discursului autobiografic, astfel incat prim-planul sa fie ocupat de cele socotite drept victorii concludente. Fiindca nu e totuna sa debutezi cu un articol „de lupta" impotriva unei mari personalitati culturale si politice ori sa debutezi cu un articol ce reclama lipsa de omenie a unui oarecare patron de hotel!

Adevaratul debut in publicistica al lui Panait Istrati nu a fost deloc spectaculos. Primul sau articol sau, cel putin, primul articol ce-i apartine in mod sigur a fost publicat in *Romania muncitoare,* an. II, seria a Ii-a, nr. 38, 19-26 noiembrie 1906, cu semnatura *P. Istrate* si purtand mentiunea *Constanta,* oras de unde viitorul scriitor avea sa plece, la 12 decembrie acelasi an, in prima sa calatorie spre Egipt, imbarcat clandestin la bordul vasului de pasageri „imparatul Traian" (Daca se tine seama insa de elementele informative cuprinse in povestirea autobiografica *Sotir,* Istrati ar fi pornit spre Egipt in ianuarie (1907), cu vaporul „Dacia"!).

Intitulat „Regina-Hotel", articolul contine relatarea unei intamplari petrecute la hotelul „Regina" din Constanta, la care Istrati a fost martor. Patronul concediase un chelner „fara vreo anuntare prealabila", iar cand ii facuse plata ii retinuse in chip abuziv o suma consistenta; cel concediat spunand ca nu pleaca „pana nu va primi adevarata suma", stapanul hotelului l-a luat la bataie si l-a sfatuit, in batjocura, sa reclame unde pofteste, daca nu e multumit.

De mici dimensiuni (o fila si jumatate, dactilografiat la doua randuri), articolul apartine unei specii mult cultivate de gazeta socialista, care isi indemna cititorii sa semnaleze abuzurile patronilor si ale oficialitatilor, aproape in fiecare numar fiind reprodus acest anunt: „Orice nedreptate, ilegalitate, samavolnicie, aduceti-le la cunostinta *Romaniei muncitoare* si raspanditi-o peste tot! „.

Articolul incepe cu o constatare de ordin general: „Bataia si darea afara din serviciu fara plata au devenit niste lucruri atat de banale pentru lumea muncitoare, incat trecem de multe ori cu vederea ca peste un fapt normal". Doua decenii mai tarziu, scriitorul Panait Istrati va dezvalui, in literatura de asta data, atrocitatea banalitatii si infernul obisnuintei. Autorul afirma, apoi, ca si-a scris articolul din exasperare, fiindca intamplarea, la care a fost „martor ocular", i-a parut insuportabila - ceea ce se petrecuse „a trecut peste putinta unei rabdari omenesti". Pentru a-si dinamiza textul, tanarul Istrati intrebuinteaza, cu destula indemanare, dialogul si nu se fereste de intorsaturi stilistice (repezindu-se asupra chelnerului concediat, patronul „il scalda in o adevarata baie de palme, limpezindu-l apoi in pumni"). Desi el insusi nu avea decat 22 de ani, Istrati nu ezita sa noteze despre necajitul chelner ca era „tanar si destul de naiv, nu facuse practica vietii si nu avea la spate ca altii un voluminos dosar de asemenea fapte": experienta lui de viata amara, se intelege, era inca de pe atunci foarte bogata. in sfarsit, detaliul cel mai important pentru fixarea atitudinii tanarului Istrati: articolul se incheie cu marturisirea ca si el este angajat la hotelul „Regina". „Cele de mai sus le scriu - precizeaza Istrati - si le subscriu fara teama, chiar fiind in serviciu in acest local", al carui patron este calificat drept „canalie", „bestie", „hotoman" si „mizerabil", „bruta" - se vede ca nu-i era teama de represalii! El va fi parasit, poate, postul de la hotelul „Regina" in urma acestui incident, cine stie al catelea de o asemenea natura, nefiind cu totul imposibil ca hotararea de a pleca in Egipt sa fi fost determinata mai mult de o acumulare a exasperarilor decat de dorinta de a-si urma „marele prieten", pe Mihail, „rusul enigmatic", a carui figura este in mod cert mult idealizata si destul de probabil in buna parte rod al inchipuirii...

Nu este totusi cu desavarsire exclus ca Istrati sa-si fi inceput cariera de jurnalist inca si mai devreme de luna noiembrie 1906.

Cu o saptamana inainte de aparitia articolului „Regina-Hotel", in *Romania muncitoare,* la „posta mica" - un fel de posta a redactiei, unde se tipareau insa si diverse corespondente pentru activistii miscarii, ale caror itinerarii si adrese provizorii in circulatia lor agitatorica prin tara vor fi fost necunoscute la centru - figureaza urmatorul mesaj: *„Panait Istrate.* Da-ne adresa pentru a-ti putea trimite ziarul si comunica unde trecem banii trimisi". Era deci, se deduce, abonat la *Romania muncitoare* si subscrisese la vreuna din actiunile gazetei sau ale cercului socialist cu acelasi nume. Daduse oare de stire ca se stabilise undeva? Din telegraficul anunt nu lipseste, pe urma, o anume nuanta de familiaritate, explicabila desigur prin vechile lui legaturi cu socialistii bucuresteni: in fond, era unul dintre ei. Nu este,

asadar, cu neputinta sa mai fi colaborat la *Romania muncitoare* si inainte de aparitia articolului „Regina-Hotel"; dar semnatura lui nu apare pana in noiembrie 1906. Exista, totusi, in *Romania muncitoare* din aprilie 1906 un articol intitulat „Muncitorii din portul Brailei" ce seamana destul de mult, prin compozitie, datele utilizate si modul de argumentare, chiar prin unele expresii, cu articolele din serialul publicat de Istrati in vara anului 1910, dupa o mare greva a muncitorilor din port pe care o condusese cam fara voie (era secretar al sindicatului si fusese pus in fata faptului implinit). Textul este semnat insa cu un pseudonim incontestabil: *Leonardo Delaport.* in forma „L. Delaport" semnatura aceasta mai apare o data, apoi corespondentele din Braila, relativ numeroase, sunt iscalite „L. Razvratim". Sa fie vorba de Istrati?! O identificare sigura e cu neputinta de facut; fapt e ca spre toamna lui 1906 dispare din gazeta si „L. Razvratim". I-a cedat oare locul lui „P. Istrate" si, apoi, lui „P. Istrati", „P. Istr.", „Istrian", „Mos Istrati", „P.I.", „is", „Istrian Delabraila", „I. Delabraila", „P. Braileanu", „Andrei Scutaru" - cum si-a semnat Panait Istrati multe dintre textele pe care le-a scris si publicat in Romania inainte de 1916? Un raspuns de netagaduit este greu de dat.

Daca nu e spectaculos prin obiect, constand la urma urmelor doar in relatarea indignata a unui fapt divers, debutul tanarului Istrati in jurnalistica este in schimb cat se poate de graitor pentru natura impulsurilor care ii determina scrisul si pentru starea lui de spirit din acesti ani.

Istrati scrie pentru ca *nu mai poate rabda.* intamplarea al carei „martor ocular" a fost, se explica el in acest prim articol, „a trecut peste putinta unei rabdari omenesti", ceea ce l-a facut sa o aduca la cunostinta opiniei publice. Nu este o mentiune accidentala; e un laitmotiv: in „Biserica si popi", al doilea text al sau aparut in *Romania muncitoare* (An. II, seria a Ii-a, nr. 49, 4-11 februarie 1907), precizeaza din nou ca faptele pe care le prezinta „au trecut limitele si eu am pierdut rabdarea".

Tanarul Istrati se naste ca jurnalist dintr-un impas; a ajuns la capatul puterii de a suporta. Nu poate (sau nu mai poate: gata, paharul s-a umplut!) sa ramana calm ori sa taca, nu mai poate sa asiste nepasator la acest imund spectacol care e viata oamenilor din jur - nedreptati, umilinte, minciuni, coruptie, suferinte, mizerie, demagogie. il dor toate durerile lumii. Un teribil „Destul! „ rasuna aproape din toate articolele lui. De aceea scrie - exasperat, indarjit, violent, cu o furie aspra si impetuoasa: pentru a protesta.

Scrisul e, asadar, un act de revolta: o *insurgenta,* contra acestei lumi putrede si inabusitoare, unde nu poti supravietui decat prin adaptare si complicitate. in articolele tanarului Istrati nu se exprima, pur si simplu, o atitudine, nu se transcrie un punct de vedere si nu se consemneaza o anumita pozitie - ci *se da curs* unei atitudini, unui punct de vedere, unei anumite pozitii. Razvratit, textul insusi constituie o razvratire.

Morala si existentiala, revolta tanarului Istrati va fi modelata de militantismul sau sindical si socialist. Idealurile miscarii, asa cum erau popularizate, intelese si practicate in epoca, nu ii asigura insa doar un cadru si o directie, care sunt vizibile si au un caracter precumpanitor social; devin, in realitate, principii formatoare profunde. Literatura si socialismul, visul si actiunea: nici un dezacord intre aceste taramuri carora scrisul, prin dubla lui natura, le releva si le consfinteste o nazuita unitate. Istrati considera jurnalistica un bici al adevarului - iar adevarul se afla, nesmintit, de partea socialistilor. Nu este insa vorba de un adevar *al lor,* socialist, de un adevar al cauzei; pentru Istrati, ca si pentru ceilalti socialisti de atunci, cauza insasi este generata de lupta pentru adevar si se legitimeaza prin ea.

In convingerea ca socialismul se afla in serviciul adevarului isi gaseste tanarul Istrati indreptatirea si forta de sustinere a publicisticii lui din acesti ani, el socotindu-se unul dintre cei care aduc si *seamana* „lumina binefacatoare" (Desi i s-au cautat originile in... iluminismul francez, ideea „luminarii" constiintelor, insistent prezenta la Panait Istrati, provine insa neindoielnic din stransul lui contact cu socialismul), risipind negurile minciunii si trezind constiintele. *Eu* se confunda cu *noi,* dar este un *noi* al identificarii si al identitatii, nu al anonimatului si al impersonalizarii: *noi* reprezinta emblema unei apartenente, proclamata sfidator si asumata cu orgoliu. Acest *noi* ofensiv si solidar isi face aparitia inca de la al doilea articol al lui Panait Istrati:

„Cand *noi* adaugam langa dusmanii si speculatorii cei mai inversunati ai poporului - si sarlatania popeasca; cand *noi* sustinem cu indarjire ca asa-zisul locas al domnului, biserica, nu este decat un murdar mijloc de speculatiune rentabila; cand strigam, in fine, necontenit ca pretinsii apostoli de azi ai lui Crist nu sunt decat niste hoti ordinari, cari sub aripa guvernului profita de slabiciunea si inconstienta poporului exploatandu-l in modul cel mai revoltator; cand spunem toate acestea, zic, acei a[le] caror interese sunt periclitate de lumina binefacatoare, ce *noi* o semanam, ne arunca anatema in fata, ne deseneaza (pe *noi)* ca dusmani ai plebei, ne califica de venetici, eretici etc.... („Biserica si popi", loc. cit.)„ *(s.n.)*

Este in fond un *noi* prin care se afirma existenta unei *alte lumi,* a unui *alt univers uman,* mai exact spus, decat cele cunoscute si recunoscute, legalizate, oficiale, consacrate - tema esentiala in publicistica de tinerete a lui Panait Istrati, ca si in literatura lui de mai tarziu. Discursul insurgent, specialitate incontestabila atat a tanarului Istrati, cat si a viitorului celebru prozator, aduce in lumina realitati ignorate din nepasare ori cu buna stiinta, zone de viata nestiute sau dinadins ocultate, fapte si atitudini ce contrazic violent imaginile conventionale impuse printr-o mistificare deliberata sau inconstienta. „Ma voi cobori la descrierea unor lucruri comune, ordinare as putea zice, si sub impulsiunea revoltata a omului definitiv convins de cruda realitate imi voi spune cuvantul fara inconjur" - noteaza confesiv Istrati intr-un articol din 1909 („Lasi! „„ *in Romania muncitoare,* an. V, seria a Ii-a, nr. 75, 5 nov. 1909), fixand, poate involuntar, una dintre directiile majore ale scrisului sau: revelarea fara menajamente si aproape impudica a insidioaselor mecanisme ale cotidianului. Un pamflet din acelasi an, provocat de o afirmatie a lui Ionel Bratianu dupa care socialistii ar tulbura ordinea publica, dezvaluie existenta unor adancuri sociale necunoscute si amenintatoare ce desfid notiunea de ordine:

„[...] Dar bine, cinicule, ordine sociala e aceea cand eu plesnesc de foame si inghet de frig cu ai mei, iar tu te rasfeti in saloane somptuoase, inconjurat de un lux nebun; cand ramasitele de la masa ta, pe care le azvarli la caini, pretuiesc atat cu cat eu as putea trai o luna? Cand pe mine ma mananca boala, traind intr-un bordei mucegait, iar tu ocupi palate unde pot locui o suta? Cand eu de-abia imi tarasc zilele alergand dupa o paine, tu azvarli banii pe fereastra - sudoare stoarsa din spatele mele garbovite? Cand pe mine ma arde parjolul cat e ziua de mare, facandu-ti tie aur, pentru a ma schilodi cand treci cu cucoana ta in automobil si pentru a turna plumbi pe cari sa mi-i trimiti in piept cand iti cer un drept de viata - aceasta zici tu ca e «ordine»?

Iar cand, peste toate astea, imi torni si cateva regimente de talhari ca si tine, ca sa imi rupa oasele, sa-mi invineteasca spinarea, sa-mi fure ce mai am si omorandu-ma sa-mi necinsteasca femeia si copila mea - nu te gandesti tu, balaur setos de sange, ca se poate sa mai innebunesc o data (Aluzie la rascoala taraneasca din 1907) si sa-ti frang gatul? [...]

Nu judeci tu, tiran fara nume, ca eu pacatosul nu am ce pierde decat o mizerabila viata pe care abia o mai pot suporta? [...]

Fereste-te, dar, de a duce pana acolo represiunea ta, ca sa se intunece aceasta judecata caci, din noi doi, tu vei fi pagubasul.

Fereste-te! „ („Turburatorii «ordinii sociale»„„ in *Romania muncitoare,* an. V, seria a Ii-a, nr. 43, 30 iulie 1909)

Aceasta smulgere a valului priveste cele mai variate planuri si domenii, de la existenta mizerabila a claselor de jos pana la moravurile politice ale timpului, de la incidente banale si fapte diverse pana la marile evenimente istorice contemporane si la figurile proeminente ale vietii publice din acel moment - regele, primul-ministru, marimile bisericesti etc. Publicistica lui Istrati are de aceea un aspect *itinerant,* universul ei compunandu-se prin insumarea unor imagini si atitudini rezultate parca dintr-o goana frenetica si epuizanta prin labirinturile vietii. Se vorbeste cand despre servitorii din mica statiune Lacu-Sarat, cand despre votul universal, cand despre muncitorii de la carierele de piatra din Dobrogea ori despre cei de la exploatarile petroliere din Prahova, cand despre desfraul unor inalti prelati, cand despre existenta intr-un sanatoriu de tuberculosi, cand despre un diacon care a violat o minora, cand despre razboiul balcanic si cand despre un ucenic linsat de patron, cand despre persecutiile politienesti, cand despre modul in care sunt jefuiti lucratorii din portul Braila, cand despre afirmatia imprudenta si emfatica a unei ziariste care scrisese ca „orice fiica de roman se naste cucoana" (Istrati isi incheie interventia polemica scriind ca *„orice fiica de muncitor* [nu de roman] se naste umilita si moare umilita"), cand despre o intrunire electorala, cand despre prezenta la Paris a unor agenti ai politiei secrete romane, cand despre rolul rezervat clasei taranesti etc., etc. Este o publicistica a tipatului indignat, alimentata de o energie a disperarii. Sarcastica adesea, ramane insa intotdeauna o expresie a suferintei provocate de agresiunea absurdului si a grotescului devenite obisnuinte, prin acceptare placida sau prin institutionalizare, ca in acest antologic pamflet la adresa primului-ministru:

„Salve, excelenta!...

Suflete nobil! Omule ilustru! Opera nepieritoare ai dat patriei tale.

Romanii recunoscatori te vor preaslavi in vecii vecilor si mareata ta figura, zeificata, va fi pentru posteritate icoana si oglinda timpurilor actuale: timpuri de inalta aducere-aminte in cari un mare barbat de stat, un mare patriot, un suflet sublim, calitati divine si inima de aur, un om genial, *Justitia* si *Umanitatea* personificata - a dat tarii si neamului sau cea mai mare capodopera ce poate da un iubitor al natiunii sale, JANDARMERIA RURALA!

Fii linistit, in voiajul tau pentru binele patriei; fii linistit!

Benchetuieste si ridica toasturi inaltatoare in numele patriei tale, ea e fericita!

indraznetii cugetatori, institutorii de merit, intruparea chipului si asemanarii ce i-ai dat, isi indeplinesc cu prisos insarcinarea si indatoririle ce si-au luat fata cu tine; iar tinta ta, idealul tau, s-a indeplinit.

Oameni de ordine de inalta morala, ca si tine, ei sunt expresia natiunii.

Excesiv de zelosi, in scurtul timp de cand sunt instituiti, ei au facut tot ce poate face o inalta institutie de stat.

Au purtat, pana in cele mai nepatrunse unghiuri ale tarii tale, *lumina* si *ordinea* cea mai desavarsita ce a putut concepe creierul unui om supragenial.

Acum, destul!

Natiunea iti multumeste si declara ca nu va fi niciodata in stare sa-ti recunoasca indeajuns.

Destul!

Ai voit sa dai dovada de ce e capabil un barbat de stat desavarsit: nationalist, patriot, *liberal* si umanitarist. Ai voit sa arati lumii civilizate -care din nenorocire nu-ti cunoaste opera - cari sunt mijloacele prin cari un popor se poate imblanzi, civiliza si cum i se poate forma caracterele.

Ai voit, in sfarsit, sa dovedesti originalitatea unui prim-ministru care stie a uza de toate mijloacele si a intampina toate inconvenientele pentru a multumi pe niste nemultumiti pretentiosi.

Ai rausit!

Salve, excelenta! " („Premierului", in *Romania muncitoare,* an. V, seria a II-a, nr. 47, 13 august 1909)

Tonul este acelasi intr-un lung articol despre cazul mitropolitului primat Athanasie Mironescu, acuzat de plagiat si de imoralitate, ce se incheie in acest chip:

„Noi nu ne vom indigna deloc. Din contra, vom bate din palme si va vom bisa. Ovatiuni entuziaste veti avea din partea noastra. De aceea, cu totii, intr-un glas, strigam:

— *Sa ne traiasca mitropolitul, episcopul si primul-ministru al tarii! Traiasca coruptia voastra!"* („Scandalul bisericesc. Desfrau si decadenta", in *Romania muncitoare,* an. VI, seria a Ii-a, nr. 21, 20 mai 1910)

Dar tanarul Istrati nu este un jurnalist socat de impactul cu adevarata realitate, un jurnalist care descopera uluit, acum si dintr-o data, nedreptatea, umilintele, mizeria, degradarea, inapoierea, represiunea, distanta dintre viata-asa-cum-este si minciunile oficiale, mascarada politica s.a.m.d.: toate acestea sunt lucruri pe care le stie, le-a trait, ii sunt familiare. Indignarea lui nu este insotita, evident ori subtextual, de uimirea produsa in mod firesc de intalnirea cu necunoscutul. Fiindca Istrati nu se mira si nu se infurie constatand si inregistrand existenta faptelor si a intamplarilor despre care scrie: se mira si, mai ales, este infuriat ca trec neobservate. El nu e un vanator de cazuri si de situatii speciale, iesite din comun. il irita insa pasivitatea complice, il scoate din sarite indiferenta: el, unul, nu poate, nu mai poate rabda! Pentru el este inacceptabil ceea ce altii accepta fara nici o reactie, parca refuzand sa vada ceea ce se petrece sub ochii lor - si vrea, strigand, sa-i trezeasca. Sa-i ridice din orizontalitatea plata a supunerii somnolente.

Intr-un fel, revolta lui este si la propriu o *ridicare:* in primul rand pentru ca scrisul *inalta,* reprezinta o ascensiune. Cand, in interviul acordat lui Frederic Lefevre in 1927, Istrati spunea ca:

„Astazi, o formidabila responsabilitate apasa asupra mea. in Orient nu se glumeste cu oamenii care isi incep viata publica prin angajamente de constiinta. Amintiti-va ca primul meu articol, ca si toate cele care au urmat, au fost articole de lupta. Acolo este destinul meu" (Loc. cit.),

el nu urmarea sa epateze. Vazuse, intr-adevar, inca din tinerete in scris o indeletnicire sacra, sustrasa banalitatii. Ziaristul, credea Istrati intr-un articol din 1912, ziaristul „cinstit" este destinat unei existente eroice:

„Puscaria pentru ziaristul cinstit e arcul de triumfal acestor Napoleoni ai condeiului si nu exista certificat mai bun pentru dansii decat *Foaia de liberare* ce vor capata-o la iesirea din inchisoarea Vacaresti" („Pareri libere. «Facla» la puscarie?", in *Romania muncitoare,* an. VIII, seria a Ii-a, nr. 69, 6 septembrie 1912).

Referindu-se, in 1911, la un publicist si scriitor (mediocru, de altfel) ce fusese un colaborator apropiat al gazetelor socialiste, denuntat mai apoi de Cristian Racovski pentru ca ar fi avut „idei reactionare si anarhiste" (*Cf. Romania muncitoare,* an. VII, seria a Ii-a, nr. 18, 8 mai 1911), Istrati scria:

„In scandaloasa mea naivitate - dupa urma careia vesnic voi avea de indurat amaraciuni - mi-nchipuiam ca o fapta necinstita poate fi acoperita cu purpura unui suveran sau cu sutana unui prelat, cu juponul unei cochete sau cu vorba unui magistrat; dar niciodata nu m-am gandit ca o murdarie se poate ascunde si la spatele unui scriitor. Or pe d. Neagu, oamenii doritori de inimi sincere si dezinteresate l-au considerat ca *scriitor*, adica un om incapabil de a se pune in fruntea unei cauze contrarii aceleia pentru care multa vreme a pledat prin scrierile sale, a suferit sufleteste si a petrecut nopti intregi la flacara unei luminari." („Unor «idealisti» suspecti", in *Romania muncitoare,* an. VII, seria a Ii-a, nr. 34, 3 iulie 1911. I. Neagu era pseudonimul publicistic si literar al dr. Iuliu Negulescu)

Scriind, Istrati va fi trait desigur si sentimentul unui triumf al credintei lui in nobletea scrisului si a literaturii, sentimentul unei angajante realizari de sine. in spatiile descoperite candva cu ajutorul Dictionarului si al cartilor nu mai era doar un calator incantat si curios, un explorator avid, un cuceritor fascinat de posesiunile sale, ipostaze, totusi, ale intruziunii - caci, sa nu uitam, adolescentul Istrati citeste *pe furis,* iar pasiunea lecturii se va afla intotdeauna la el in contradictie sau chiar in conflict deschis cu felul lui obisnuit de viata, reprezentand o sustragere, un exil in lumea fictiunii, o lume seducatoare, e drept, insa totodata si straina, lipsita de caldura si de intimitatea proprii numai universului matricial. A scrie, a deveni autor, cu toate ca pentru moment autor doar de articole - nu insemna oare aceasta un inceput de naturalizare in lumea cea noua?

Istrati, apoi, venea de jos, din straturile cele mai umile si mai apasate ale societatii, de acolo unde lipsa cronica de speranta si de libertate a dus la anularea nevoii de speranta si de libertate; si se autoriza sa vorbeasca in numele invinsilor vietii, pentru ei si despre ei, existenta lor fiindu-i prea bine cunoscuta: acolo traise si traia el insusi. De aceea jurnalistul (si mai tarziu scriitorul) Istrati nu are nevoie sa se alature oropsitilor, manat de impulsuri umanitariste sau convins de vreo doctrina - era unul dintre ei. Fara a fi insa si asemenea lor. Era diferit inainte de orice pentru ca era liber, liber prin fire, prin preocupari, prin aspiratii; o ciudata infirmitate il facea incapabil sa suporte ceea ce altii acceptau, unii murmurand, altii resemnati, cei mai multi dintr-o spaima atavica de a nu iesi din cadrele obisnuintelor. Manifestata la inceput aproape exclusiv in forme negative (nonconformism, instabilitate, refugiu in irealitatea lecturii, solidarizare spontana cu marginalii si cu *invinsii* de tot felul, adeziune la o miscare ostila sistemului social si politic existent etc), vocatia libertara a lui Istrati isi gaseste cea dintai intrupare pozitiva in scris, cu alte cuvinte in articolele si incercarile lui literare din epoca anterioara primului razboi mondial. Este pentru prima data cand el accepta integral o indeletnicire, cand se livreaza cu totul unei activitati - pe care, de altfel, nu o practica impins de nevoile vietii, ci adesea chiar impotriva lor, sporindu-si inconfortul existentei cotidiene, si asa precara. Desigur, intr-un fel oarecum similar se incredintase altadata lecturii si sunt numeroase elementele datorita carora se poate stabili o relativ stransa apropiere intre cele doua ocupatii din perspectiva modului cum li se daruieste Istrati; dar in vreme ce lectura se realizeaza printr-o participare.pasiva, printr-un abandon, este feminina, scrisul inseamna actiune, gest viril, ofensiv, materializarea unui impuls fundamental masculin.

In spiritul atat de vehement si de inconcesiv al publicisticii lui Istrati se reflecta astfel, fara indoiala, nu numai constiinta foarte inalta pe care si-o facuse despre scris tanarul zugrav autodidact, dar si o anume incordare launtrica, etica si intelectuala, o tensiune a performantei, cu originea in dorinta de a se face demn de conditia asumata, de a-i corespunde, de a raspunde la nivelul cel mai de sus posibil criteriilor si exigentelor acesteia, asa cum le conturase el insusi intr-un proiect interior avand sansele si consistenta visului, dar care, iata, devenea, devenise realitate. in zbuciumata confesiune din 1934, *Pagini de carnet intim,* Istrati va evoca intr-un chip pe cat de sugestiv, pe atat de exact aceasta perioada:

„...incepusem sa manuiesc condeiul si competente indemnuri ma faceau sa intrevad posibilitatea de-a urca inca o treapta, cea mai grea, pe scara valorilor intelectuale: treapta pe care stau creatorii de opere literare. Era deci ingaduit fostului baiat de pravalie, cu patru clase primare, nu numai de-a intelege perfect pe acesti creatori, dar chiar si sa ocupe un coltisor in templul artei lor atat de admirate. Nu era deci exclus sa ajung intr-o zi sa-mi unesc si glasul meu la nobilul cor al celor destinati de providenta sa ridice omenirea dintr-o ticalosie pe care eu o cunosteam, cum prea putini ganditori o cunosc din proprie experienta. Ah, atunci, cu cata sinceritate am sa clamez, la randu-mi, maretia rolului de apostol al umanitatii.

Ce nevoie mai aveam de Dumnezeu? Nu eram eu oare un graunte de dumnezeiesti nazuinti?

Chiar si sfanta mea mama imi paru, atunci, mica si meschina in toate ale ei marunte preocupari, pe cand eu pluteam, flamand si zdrenturos, in sfera luminilor ce avea sa vie. La cladirea primei lumi noi, liberata de materialism, eu insumi poate aveam sa fiu fanatic salahor."

Independenta lui de spirit, atat de incomoda, mai tarziu dar si acum, pentru cei din jur, certifica in buna masura existenta pretimpurie a acestui absorbant, obsedant si exorbitant proiect. Tanarul jurnalist Istrati scrie si se comporta cu o intransigenta si o decizie uimitoare in raport cu situatia lui reala si cu circumstantele. Daca nu respecta regulile jocurilor, daca refuza sa se conformeze normelor si deprinderilor imediatului, o face fiindca are propriul joc, propriile norme si deprinderi - ce par, deocamdata, irealiste, simple extravagante.

Iata un incident caracteristic. in primavara anului 1910, Istrati este angajat de C. Miile, directorul ziarelor bucurestene *Adevarul* si *Dimineata,* unul dintre cei mai mari ziaristi din istoria presei moderne romanesti si personalitate democratica proeminenta, in functia de corespondent la Braila al celor doua importante publicatii. in martie, Istrati trimite redactiei doua relatari si o stire (Aparute la 14, 15 si 16 martie 1910, in *Dimineata*) in legatura cu un diacon din Tulcea care siluise o fetita de 12 ani. Corespondentele sunt publicate, insa imediat dupa aparitia lor se da, sub forma unui interviu cu episcopul Dunarii de Jos, o dezmintire: socrul diaconului criminal era un preot din Braila care intervenise la acest episcop, iar acesta il determinase pe C. Miile sa retracteze, pare-se ca folosind argumentul unor contra-servicii de natura electorala. Lantul slabiciunilor functionase deci perfect, afacerea fusese inchisa. Nu insa si pentru Istrati, care, asa cum va proceda intotdeauna in asemenea imprejurari, merge pana in panzele albe: cenzura, de orice fel ar fi si oricine ar exercita-o, mai mult il intarita. indarjit, el telefoneaza la Bucuresti lui C. Miile pentru a-i cere explicatii, insa directorul ziarului ii comunica, scurt, „nu mai

putem publica nimic referitor la afacerea aceasta”. De aici inainte discutia capata un curs uluitor daca se tine seama de pozitia fiecaruia dintre interlocutori:

„— Cum, d-le Miile? Chiar dupa ce va spun ca e o cauza dreapta? Ca nenorocita victima trebuie despagubita si diaconul pedepsit?... Nu va mai inteleg deloc!...

- D-ta esti curios, d-le. Vrei sa dictezi ziarelor la care trebuie sa-ti faci datoria asa cum ti se cere?

- Nu vreau sa dictez, d-le Miile, dar nu vreau sa mi se astupe gura atunci cand eu cred ca trebuie strigat. [...]

- Treaba dumitale, eu imi rezerv dreptul de a hotari cand trebuie o corespondenta publicata si cand nu trebuie.

- Aceasta puteti s-o faceti, d-le Miile, cu oricare alt corespondent in afara de mine.” („O amintire banala. Pentru istoricul «Adevarului»,” in *Romania muncitoare,* an. IX, seria a II-a, nr. 87, 8 noiembrie 1913)

Impertinenta? Diferenta de statut social si profesional dintre C. Mille si tanarul Istrati era in acel moment imensa. Nerecunostinta? Cu cateva luni in urma, in octombrie 1909, C. Mille, in epoca si avocat celebru, fusese unul dintre aparatorii celor opt socialisti arestati in urma unei incaierari cu politia, ce avusese loc dupa o mare intrunire in favoarea primirii in tara a lui Racovski. Unul dintre cei opt era chiar Istrati - retinut, inculpat si judecat impreuna cu I.C. Frimu, Gh. Cristescu, D. Marinescu s.a., fiind apoi, ca si alti trei arestati, achitat de tribunal. Cu acest prilej, de altfel, il si cunoscuse personal C. Miile pe viitorul corespondent la Braila al ziarelor sale!

Totusi, atitudinea lui Istrati se remarca in primul rand pentru altceva. Desi la acea data nu era decat un ziarist incepator, cu acces pana atunci doar intr-o publicatie marginala, de mic tiraj si politic suspecta, un ins cam fara capatai, complet obscur socialmente si profesional sau macar incert pentru cine nu-l cunostea direct, el pare insa a sti foarte bine cine este in realitate si ce reprezinta: *nu vreau sa mi se astupe gura atunci cand eu cred ca trebuie strigat* si *aceasta puteti s-o faceti cu oricare alt corespondent in afara de mine* sunt afirmatiile unui om avand limpede si raspicat constiinta individualitatii lui ireductibile; sunt afirmari de sine. Ceea ce, situat in context, lasa neindoielnic impresia unei izbucniri de orgoliu prin nimic justificat, devine, din perspectiva destinului si a biografiei lui Istrati, gestul exemplar si premonitoriu al celui care, sfarsind prin a descoperi autoritarismul pretutindeni, se va declara *l'homme qui n'adhere a rien* - cu exceptia suferintei.

Dupa discutia cu C. Miile, Istrati demisioneaza din postul de corespondent al celor doua ziare si publica in gazeta socialistilor un reportaj urias, pe o intreaga pagina, despre „monstruozitatea” comisa de diaconul tulcean („Monstruozitatea diaconului D. Popescu din Tulcea”, in *Romania muncitoare,* an. VI, seria a Ii-a, nr. 8, 28 martie 1910), renuntand fara ezitari la cariera, abia inceputa, de jurnalist profesionist si preferind sa se reintoarca la amarata lui stare de provizorat material si social: era pretul pastrarii libertatii de opinie si de atitudine.

De aceea nu poate fi vorba de aroganta ori de ingratitudine, notiuni oricum nepotrivite cand in joc este adevarul. Istrati nu este insa fanaticul unui abstract adevar absolut, nu cunoaste nici impulsul si nici arta practicarii unui sumbru adevar monoteist. Nu se aserveste, de aceea, Adevarului unic si cu majuscula, obligatoriu cu majuscula; dar isi spune, isi striga *adevarul lui,* un adevar smuls din experienta proprie; un adevar indurat si, cel mai adesea, indurerat. Absenta capacitatii de inventie epica, reprosata ulterior direct sau indirect prin constatarea malitioasa si minimalizatoare ca n-ar fi facut altceva in literatura lui decat sa-si povesteasca viata, atat de abundenta, slava Domnului!, in peripetii si nazbatii, nu este de fapt decat reflexul acestui scrupul: de a nu trada, de a nu abandona *traitul.* Nici macar in beneficiul literaturii -daca e inteleasa ca „basm”, ca insiruire de facile istorii extraordinare. Prima incercare literara („Mantuitorul (O amintire de la un Craciun)”, in *Romania muncitoare,* an. VI, seria a II-a, nr. 83, 23 decembrie 1910) a lui Panait Istrati va fi de altfel o „amintire”, despre care in text se precizeaza si ca este o „schita adevarata”: ca sa nu existe dubii! Aceasta relatie il obseda. Cativa ani mai tarziu, intr-un manuscris din perioada sederii in Elvetia (1916-1919), publicat postum („Mos Popa”, *cf. Viata lui Adrian Zografi,* ed. cit.), Istrati noteaza:

„Rousseau spune in *Confesiunile* sale ca cititorul nu va gasi demn de luare-aminte tot ce-l intereseaza pe dansul; ca multe icoane din trecut, scumpe lui, vor parea lipsite de sens lectorului, dar ca aceasta nu-l va impiedica sa retraiasca clipele de altadata cu toata miscatoarea lor intindere, caci autorul scrie pentru propria-i multumire, nu pentru lector.

Observatia asta a lui Rousseau e *adevarata,* ori de cate ori e vorba de un fapt din viata pe care tu vrei sa-l redai asa cum l-ai vazut cu ochii tai, cu temperamentul tau, si nu cu ochii si temperamentul altora. Cu alte cuvinte, cand vrei sa te abtii de la orice intriga, orice impodobire; sa descrii numai *adevarul.*

Or, crezi tu ca a facut vreun scriitor asa ceva pana in zilele noastre? Si mai crezi ca o asemenea descriptie se poate numi «literatura»?... E viata, literatura? Paul Bourget a raspuns: «nu», in procesul doamnei Caillaux, cand aparatorul acesteia si-a ingaduit sa atraga martorului luarea-aminte ca «principiile sale de la bara martorilor sunt in contrazicere cu cele expuse in ultimul sau roman psihologic, *Demon du Midi*».

«Viata nu e literatura!» a declarat autorul *Discipolului.*

Dar atunci, nici «literatura nu e viata», caci daca intre doua oglinzi nu se reflecteaza acelasi adevar, doua adevaruri nu pot sa existe. Totusi, lumea se prapadeste dupa ceea ce se vede in oglinda cea falsa, dispretuind pe cea adevarata... Cauza? Se stie: omul cauta «emotiuni», deosebitul, extraordinarul; iar poporul iubeste extravagantul, supranaturalul.

Iata de ce ma intreb adesea: «Sa spun si eu un cuvant ori mai bine sa tac»? Dar ce sa spun? Basme? Caci eu n-am intalnit in viata ceea ce pretind literatii: iar daca am intalnit, totusi, ceva deosebit, apoi aceasta e ceva prea omenesc pentru a fi numit *literatura...”*

Un surplus, un exces, dar totodata si o absenta (caci ii lipseste extraordinarul), *prea omenescul* desemneaza deopotriva un spatiu si o atitudine, o materie anumita si totodata un mod anume de a-i consemna existenta, de a o descrie, de a o scrie, fiind, probabil, un pseudonim aproape perfect al adevarului literaturii si publicisticii lui Istrati. Fiindca este, in acelasi timp, si numele obiectului, si numele tensiunii generate de acesta.

Nici nu trebuie mers prea departe pentru a descoperi prea omenescul. Dimpotriva; se afla aici, aproape, imprejur - in viata de toate zilele, in aceasta plictiseala mohorata, in gesturile si cuvintele sleite de abrutizare, in colcaiala banalitatii, in fluxurile si refluxurile confuze ale spaimelor si elanurilor si impacarilor, in forfota, vaierul si brambureala existentei repetitive, in stridenta si diformitatea atat de

caraghioase si atat de ingrozitoare, totusi, ale cotidianului; „nicaieri - va scrie Istrati - tragicul nu e mai crancen decat acolo unde caraghiosul se amesteca” („Pescuitorul de bureti”, in voi. *Chim Chiralina,* editie ingrijita de Alexandru Talex, Editura Minerva, 1982).

Publicistica tanarului Istrati rascoleste universul mortii zilnice. Lumea petrolului, de fapt a oamenilor care lucreaza la sonde, are o infatisare apocaliptica, faptura umana devenind o anexa a naturii bolnave:

„E de ajuns sa te opresti in usa uneia din aceste turle, ca sa afli masura exacta dupa care sa judeci mizeria neagra - ca si ocna in care lucreaza - a lucratorilor de la sonde.

Nici nu-i nevoie sa-l vezi pe lucrator. Din moment ce intregul interior al sondei inoata in pacura amestecata cu pamant, lucratorul nu poate fi decat un burete indopat cu titei. Si omul acesta nu poate doar nadajdui ca viata pe care o duce va tine un an, cinci sau zece, ci pana la moarte. Odata intrat in sonda, sperantele de scapare se pierd zi dupa zi, viata lui se identifica cu a sondei, ca a marinarului cu bastimentul: el stie ca intr-o zi va fi mistuit de flacari cu sonda cu tot, dupa cum marinarul se asteapta oricand sa fie inghitit de ocean cu intreg vasul pe care pluteste. [...] Traind toata viata in pamant, mancand si respirand inecati in pamant, nu e de mirare ca oamenii acestia, veniti de prin toate colturile tarii, sunt atat de abrutizati incat si constiinta lor se intuneca cu timpul, luand culoarea negrei si imputitei ocne in care sunt condamnati sa traiasca.” („Din regiunea petrolului. Campina”, in *Romania muncitoare,* an. VIII, seria a Ii-a, nr. 80, 14 octombrie 1912)

Ce se intampla cu oamenii, cu *omul, pana unde* se poate ajunge, care sunt *inaltimile adanci* ale degradarii - aceasta e marea obsesie a publicisticii lui Istrati. Savanti ilustri a caror gandire este deturnata de politicianism agresiv, scriitori care se prostitueaza servind cu talentul lor interesele mai-marilor zilei („Prostituatii condeiului”, in *Romania muncitoare,* an. IX, seria a Ii-a, nr. 56, 1 august 1913), oameni de stat care in numele libertatii maresc efectivele politiei, o tara de tarani, predominant agrara, unde „taranul are trei sarcini de indeplinit: 1) de a fi o buna vaca de muls; 2) tinta de tun; 3) de a face la ocaziuni «solemne» pe Mos Vasilache” („Tarani de parada si distractie”, *idem,* an. V, nr. 58, 20 septembrie 1909)...

Un mecanism urias, implacabil, prinzand in rotile si rotitele lui omul de jos, prefacut si el intr-o masina cu functionare uniforma si previzibila:

„Ca lucrator trudit, viata ta se imparte in zile de munca si zile de grija vreunor apropiate *zile fara de munca;* iar ca credinta ti se formeaza una si anume: ca tu esti acela care trebuie sa dai mereu, ca tu datorezi totul si tie nu-ti datoreaza nimenea nimic. [...] Devii un fel de masina care bate acelasi drum, carand aceeasi greutate si scotand aceleasi semnale.” („Din Sanatoriu. Reflectiile unui ofticos. Viata”, *idem,* an. VII, nr. 68, 3 noiembrie 1911)

Nu atat decaderea fizica il preocupa pe Istrati sau nu in primul rand aceasta: ci decaderea in spirit provocata de mizerie. Barbaria incepe acolo unde nu mai e loc pentru altceva in afara de satisfacerea nevoilor elementare, incepe cand totul se reduce la simpla, fundamentala si totusi, totusi!, sustine Istrati, atat de inumana problema *&painii zilnice.* Mizeria, va descoperi el, poate fi institutionalizata, painea zilnica poate fi transformata intr-un redutabil instrument de santaj si opresiune, ca in aceasta halucinanta imagine a terorismului prin infometare:

„Painea inseamna totul in viata cand viata nu mai este decat infern. Cand dreptul de a gandi si de a reactiona nu mai este decat o amintire, a avea painea asigurata este enorm, este totul. Dictatorul o stie si profita, isi afunda mana, neagra sau rosie, in burta omului si il face sa priceapa ca nu-i mare lucru sa mori. Oricine e in stare de asta, se vede in timpul razboaielor si al revolutiilor. Sa traiesti infometat si fara adapost este mult mai rau. Si fiindca eu trebuie sa stapanesc, te intreb ce gandesti, iar in functie de ceea ce gandesti vei avea sau nu vei avea painea si adapostul.”

Pentru Istrati raul - ca si binele - nu se gaseste in afara umanului, intr-un dincolo al generalitatii si al abstractiunilor inevitabil mistificatoare. Se afla aici, in oameni, in acest om concret si in aceste situatii concrete, in omul care suporta apasarea inert, supus ca un animal de povara, in cel care suporta pentru ca nu are incotro si e lipsit de indrazneala revoltei, in cel care, pervertit si complice la propria-i pervertire, se complace in simulacrul vinovat, participand *cu insufletire* la inscenarile grotesti organizate de putere si de cei care o manipuleaza:

„Cetatenii - in urma atator experiente - stiau ca toti politicienii sunt la fel si deci nu aveau pentru ce sa iubeasca sau sa urasca mai mult pe un om politic decat pe celalalt. Asa fiind, ori de cate ori se iveau colindatori cu plugusorul in preajma vreunei alegeri, oamenii nostri isi faceau cunoscuta datorie de a-i primi pe toti cu alaiul cuvenit: intampinari in masa, chiote nesincere de traiasca cutare sau cutare sef, palarii ce calatoreau prin vazduh, aplauze ultra furtunoase la intrunire si altele; iar cand era vorba de votat, apoi se stie ca votau pe acei cari dadeau mai mult de baut.”

Descrie insa Istrati moravurile electorale ale epocii? Fara indoiala; si nu este singurul care o face. Dar exista la el ceva mai mult decat atat: un diagnostic moral, o decelare a structurilor si mecanismelor eterne ale mascaradei, vazute ca expresie a maladivului.

Violenta a imaginilor, cuvinte dure, ton socant, frazare gafaita, cand eliptica si cand desirata: in publicistica lui de tinerete, s-a afirmat, Istrati nu „adopta un ton obiectiv”, el „are un temperament prea febril”, „formularea e neglijenta” s.a.m.d. Mai mult, ar fi „curios faptul ca publicistica sa din acesti ani nu divulga opera de mai tarziu - cu atmosfera impalpabila si suava, dintre vis si realitate, cu proiectiile feerice desprinse parca din atmosfera de basm a acelor *O mie si una de nopti.* Rareori e atras de evocarea poetica, dar si atunci pentru scurta durata, ca intr-o clipa de slabire a vigilentei, pentru ca reapare imediat pe prim-plan spiritul exploziv si grav, «iacobin»„ (Al. Oprea, *op.cit.,* p. 43. Este totusi singura lucrare unde se acorda un spatiu mai larg (circa 30 de pagini) „inceputurilor” lui Istrati, prezentate si analizate insa intr-un spirit tendentios). Cat de „suava” si de „feerica” este intr-adevar „opera de mai tarziu” a lui Panait Istrati ramane de vazut; oricum, e lucru sigur ca „atmosfera de basm” nu exista nici in *Chira Chiralina,* nici in *Mos Anghel,* nici in *Nerantula, Ciulinii Baraganului, Casa Thuringer, Biroul deplasare, in lumea Mediteranei.* Si tot atat de sigur este ca publicistica lui Istrati, de la articolul de debut si pana la ultimul imprimat antum, cu doar doua saptamani inainte de moarte („Actiune si spiritualitate”, in *Cruciada romanismului,* nr. 17, 28 martie 1935. Panait Istrati a incetat din viata la 16 aprilie 1935), asadar *in intregime,* este protestatara si luptatoare. Violenta a imaginilor? Cuvinte dure? Desigur. Pentru ca sunt imagini ale violentei, sunt cuvinte pentru o realitate dura. Istrati nu ramane, in fata violentei, neutru, tonul sau nu poate fi „obiectiv”, detasat, cand scrie despre mizerie si aservire, despre infometarea institutionalizata, despre lipsa de libertate, despre coruptie si indobitocire, despre sinistrele spectacole dezmatate ale puterii incantate de ea insasi. Scrie zguduit - cu o directete ce poate sa para brutala, dar nu e decat reflexul sinceritatii. Atitudinea lui este mereu darza si raspicata, de opozitie

si rezistenta; nu preface explicatia in justificare. Pentru tanarul Istrati subiectele articolelor lui reprezinta elemente ale unei *drame intime* - si, de altfel, asa va fi *toata* publicistica lui: un strigat de revolta impotriva ororilor lumii. Nu este, nu va fi niciodata, in publicistica si, de asemenea, in literatura lui, un producator de metafore si de imagini „poetice"; mai mult decat de „frumusetea" expresiei este obsedat de adevarul acesteia. El nu e un *literator,* un *meserias al scrisului de inchiriat,* nu este un profesionist care isi valorifica aptitudinile si indemanarea: „eu nu concep - va declara - sa devina o profesiune ceea ce este de domeniul credintei" (Interviu acordat lui Frederic Lefevre, in *Les Nouvelles Litteraires,* 23 februarie 1929). Sunt „neglijente" formularile lui? Cine vede infernul nu tine discursuri lustruite: striga. Si totusi, o asemanare, cel putin una, intre Seherazada si Istrati exista: daca legendara printesa povesteste, noapte de noapte, pentru a nu fi ucisa, Istrati, si el, scrie pentru a nu muri; scrie impotriva mortii. Nu impotriva mortii biologice: impotriva mortii sufletului si impotriva mortii spiritului. Strigatul - o dovada ca e viu, ca traieste, ca n-a fost sufocat de apatie si obisnuinta, ca nu s-a asfixiat in acceptare. Striga, deci exista. Fiindca intr-o lume aservita, obligatoriu muta, strigatul inseamna libertate. Iar libertatea, va spune Istrati,

„Este singurul bun pamantesc caruia trebuie sa stii sa-i sacrifici: bani, glorie, sanatate, viata. *Si chiar propria libertate.* Caci, fenomen ciudat, desi este bunul cel mai elementar, cel mai simplu, cel mai firesc din cate ne putem bucura pe pamant, libertatea este singurul pentru a carui cucerire si pastrare trebuie sa fim gata oricand sa murim sau sa fim intemnitati" („Pour avoir aime la terre", 1930; in romaneste de Alexandru Talex -"Pentru ca am iubit pamantul", in voi. *Panait Istrati - Amintiri, evocari, confesiuni.* Editura Minerva, 1985, p. 323).

Sunt mai multe feluri de a se analiza si interpreta *inceputurile* unui scriitor. Teorii, metode si strategii critice de o remarcabila diversitate si, evident, fiecare opusa tuturor celorlalte sunt aplicate scrierilor initiale, socotindu-se, nu chiar fara indreptatire, ca fiind mai putin aglutinate, mai transparente deci, acestea ar fi si mai accesibile – pentru a se descifra din fericire indescifrabilul mister al creatiei literare, atat ca proces, cat si ca rezultat. Oricat ar fi insa de subtile si de sofisticate principiile si procedeele folosite, o intrebare, totusi, ramane imposibil de evitat. O intrebare simpla, chiar naiva: in ce raport se afla *inceputurile* cu *opera de mai tarziu?* Teoriile, metodele si strategiile critice justifica ori demonstreaza raspunsul; dar nu ele il dau.

Dinadins nu am utilizat in aceasta carte, cum se va fi observat, o metoda anume si teoria insotitoare. Si nu doar pentru a marca o distanta sceptica fata de orice metoda unica, fata de terorismul inevitabil al metodei unice. Respingand insa metoda unica, nu am respins totusi ideea de metoda si am incercat chiar, daca se ingaduie formula, intrebuintarea mai multora, intr-o *pluralitate convergenta,* fara abuz de terminologie si de... tehnologie. *Ingineria* critica sfarseste - ori a sfarsit deja - prin a-l indeparta pe cititor; prin a-l indeparta nu de literatura, fiindca, oricat am crede in functia de mediator a criticii, indepartarea de literatura a cititorului se produce datorita in primul rand literaturii, ci prin a-l indeparta de critica. Dupa toate inventiile si experimentele care au schimbat cu desavarsire in acest secol fata criticii este acum, poate, nevoie si de o regasire a cititorului; de o reintoarcere a criticului in literatura. Nu, desigur, pe calea facila si compromisa a literaturizarii; si nici prin renuntare la ceea ce s-a castigat - enorm, de altfel. Dar in avanturile descoperirii de noi orizonturi si perspective critice s-a uitat ori s-a neglijat adesea - uneori chiar programatic - un lucru totusi esential: ca opera literara este creatia *unui om* si se adreseaza *oamenilor.* Nu exista literatura pentru roboti, cu toate ca s-au obtinut *produse* literare realizate de calculatoare... Fiindca autorul, pentru a carui „intoarcere" dupa izgonirea lui de catre noile metode pleda un critic roman (Eugen Simion, *intoarcerea autorului,* Eseuri despre relatia creator-opera, Editura Cartea Romaneasca, 1981), traieste chiar si atunci cand biografia lui este imposibil de reconstituit; traieste *in* opera, la toate nivelurile si in toate straturile, traieste *prin* cititori. Nu stim nimic despre Homer, dar autorul *Iliadei* devine prezent ca fiinta umana inconfundabila cand ii citim epopeea. Orice lectura este o reinviere. Opera este impregnata de existenta - cine ar putea sa o conteste? - si critica se impregneaza ea insasi de aceasta existenta, cel putin prin contaminare daca nu prin participare. intoarcerea in literatura a criticului presupune insa ceva mai mult: o implicare. Estetica prin natura insasi a obiectului, va fi nu mai putin o implicare morala, existentiala, politica, spirituala.

Critica de implicare, asadar.

Inceputurile unui scriitor sunt considerate astfel - *inceputuri* - numai din perspectiva operei ulterioare, indiferent daca se recunoaste ori nu acest lucru. in realitate nici un autor nu scrie „inceputuri"; in primele sale texte, ca si in cele de mai tarziu, el se manifesta integral, asa cum este in acel moment si fara a avea constiinta celor care vor urma. Nimeni, scriind azi, nu se amana pentru ziua de maine.

Inceputurile literare ale lui Panait Istrati? Se stie, din confesiunile lui amuzate si amuzante, ca la 15 ani ar fi *facut* o poezie, o rugaciune de fapt; prin care solicita lui Dumnezeu sa-i dea puterea de-a *exprima* ce gandeste; versurile sunt puerile:

Nu iti cer sa fiu vreun rege
Nici un mare imparat,
Ci sa-mi dai putinta toata
Sa exprim ce-am cugetat („Cum am debutat eu", loc. cit. 2).

In copilarie, de asemenea, ar fi compus pentru tinerele *cumetre* din mahala, parasite de *ibovnici,* inflacarate epistole de amor ce erau trimise de acestea infidelilor. Exercitii de stil melodramatic, scrise probabil cu o simpatica ravna de mica vedeta, epistolele s-ar fi vadit convingatoare si, in consecinta, eficiente: „mergeau la inima", impresionau, determinandu-i pe nestatornicii amanti sa revina la suspinatoarele abandonate, ele rasplatindu-l apoi pe autor, fericite, cu cate o moneda de cinci bani si cu „sarutari infocate" (*Idem*). Bucuriile si placerile succesului!

Dar toate acestea nu au nimic de-a face cu literatura, chiar daca micul Panait va fi fost intr-adevar inzestrat cu o anume dexteritate mimetica; modelele romantioaselor scrisori ii erau furnizate, o spune el insusi, de proza de consum popular pe care o citea la acea varsta. Astfel de *inceputuri* nu sunt decat pura anecdotica.

Ispita scrisului se naste din placerea lecturii si Istrati nu reprezinta o exceptie de la aceasta regula banala. Pentru el cititul insusi echivaleaza cu un act de creatie, provoaca o traire intensa, inseamna o *adorare*; iar cei care „adora" arta ii asigura si ii intretin longevitatea. Ei sunt nascuti cu aceasta insusire, avand, cu alte cuvinte, o *vocatie* anume, precizata:

„Eu am cunoscut multi din acesti oameni nascuti pentru adorarea artelor. I-am intalnit in toate paturile sociale, dar mai cu seama printre dezmostenitii de bunuri materiale, printre cei care lupta din greu pentru a nu fi lipsiti de paine. Sunt asemanatori cu marii credinciosi, pe care lumea ii ignora, cu singura diferenta ca religia lor nu-i hraneste. Erau oameni in toata firea, cu mustati si barba, cand

eu eram inca adolescent. Si numai dupa ce i-am cunoscut si am trait multa vreme alaturi de ei am inteles ce reprezinta acesti oameni pentru existenta artelor.

Asa cum Dumnezeu n-ar fi existat daca n-ar fi fost credinciosi pe pamant, tot asa artele nu ar putea sa existe fara adoratia acestor devotati ai Frumusetii. Nu sunt majoritatea si nu vor fi niciodata. Ei sunt insa aceia care permit artelor sa existe." („Les arts et l'humanite d'aujourd'hui", in *Le Pelerin du coeur,* ed. cit., pp. 190-191. in romaneste, textul a fost tradus si publicat integral de Alexandru Talex, in voi. *Amintiri, evocari, confesiuni,* ed. cit.)

Arta, continua Istrati, este chiar o divinitate nascuta „din sufletul omului", este „propria noastra iubire, imensa noastra nevoie de Frumusete, de Credinta", de eternitate:

„In ciuda vietii materiale, cu bunastarea ei, cu placerile ei care par sa ne posede, sa ne acapareze cu totul, viata spirituala nu este mai putin cea care ne domina cu nenumaratele ei infatisari existenta.

De la idolatria cea mai stupida pana la credintele cele mai nobile, totul este spirit intre oameni. Este singura latura omogena a vietii, umanitatea apropiind lumina geniului de ignoranta imbecilului. Inteligent sau dobitoc, este aceeasi iubire. Si ea singura planeaza deasupra veacurilor, dupa prabusirea civilizatiilor." (*Idem,* p. 191. Ambele fragmente sunt in traducerea noastra)

Arta ca speranta si credinta, ca resursa a solidaritatii si fraternitatii, ca element fundamental de rezistenta a fiintei umane in fata precaritatii si a neantului - aceasta suprema divinitate laica nu putea fi insa oarba si surda, indiferenta la suferinta si nedreptate. Spiritul epocii acesta era, dar mai presus de indoiala este ca la formarea reprezentarii lui Istrati despre arta si artisti ca „purtatori ai luminii unui adevar" menit „sa realizeze mai multa dreptate pe pamant" vor fi contribuit in primul rand legaturile lui cu mediile socialiste. O spune si el: „Mitul artei pentru dreptate si al artistului-cetatean era atunci la apogeu. Vechiul socialism cuminte ni-l recomanda" („Les arts...", loc. cit., p. 189). Sete de frumusete, sete de dreptate: de Ia nevoile sufletului la realitatile vietii, de Ia transcendenta artei la imanenta existentei se parcurge inevitabil drumul de la adoratie la angajamentul moral:

„Cum se poate vorbi despre frumusete in mijlocul unei omeniri care se devora ea insasi? Frumusetea este mai intai lupta contra josniciei, contra crimelor epocii. Si eu stiam ca de la un Michelangelo pana la un Tolstoi sau Ibsen marile arte si marii artisti s-au ridicat impotriva tuturor tiraniilor care ard biblioteci si catedrale, distrug statuile cu lovituri de ciocan, cenzureaza gandirea si se intaresc cu ajutorul minoritatilor ignorante si satisfacute al caror ideal este agoniseala." (*Idem,* p. 200)

In general foarte putin si rau cunoscute, articolele tanarului Istrati par insa ca apartin mai degraba *cetateanului* decat *artistului,* militantului mai mult decat scriitorului, inainte de orice pentru ca, dupa bunele criterii didactice, sunt aproape integral jurnalistica si nu literatura. El insusi nu isi judeca altfel activitatea din aceasta perioada si atunci cand se afla in situatia de a-si evoca „primele incercari literare" („Cum am debutat eu", loc. cit.) se refera doar la trei titluri - *Calul lui Balan, „Nostra Famiglia", intai Mai,* carora in mod obisnuit cercetatorii le adauga alte doua-trei: *Mintuitorul, Pegoud* si, uneori, *Masina de zburat si razboiul,* sporindu-se astfel numarul textelor situate mai aproape de literatura decat de jurnalistica (Toate au fost editate de Alexandru Talex in voi. *Amintiri, evocari, confesiuni,* ed. cit.). Totodata se mai vorbeste - e drept ca in treacat - si despre *tinuta literara* „mai inalta" a unor articole ce ar contine „germenii viitoarelor lui povestiri" (Monique Jutrin-Klener, *Panait Istrati, un chardon diracine,* ed. cit., p. 34.

Perspectiva „operei de mai tarziu" functioneaza, cum se vede, nu numai fara nici o sovaire, dar si in sensuri perfect divergente, in virtutea ei putandu-se afirma despre literatura ulterioara a lui Istrati atat ca *este,* cat si ca *nu este* prefigurata de „inceputuri". Perspectiva sau prejudecata? Mai realist ar fi, probabil, ca in loc sa fie tratate ca „inceputuri", asadar exilate *ab initio* intr-un registru subaltern si periferic, de interes minor, aceste articole sa fie considerate, pur si simplu, o latura, un domeniu, un capitol, un compartiment al operei - si inca unul deloc etans.

De altfel, chiar si dintr-un punct de vedere strict cantitativ, cele *aproape o suta de texte* scrise si publicate de Panait Istrati in Romania intre anii 1906 si 1916 sunt departe de a constitui un oarecare, neinsemnat si deci neglijabil, preambul, de amintit eventual ca o curiozitate.

Prin spiritul lor, prin atitudini, prin ton, prin preocupari, ca si in alte teme, univers si viziune, aceste articole fac in mod incontestabil corp comun cu publicistica „de mai tarziu" a lui Panait Istrati; ele reprezinta, si mai exact spus, o parte cu drepturi egale a activitatii lui jurnalistice. Este o activitate inceputa devreme, la 22 de ani, indelungata, intrucat se intinde pe durata a aproape trei decenii si - lucrul cel mai important - *unitara.* Este regretabil, desigur, ca articolele tanarului Istrati au fost multa vreme cu totul ignorate; dificultatile de documentare si cercetare explica totusi in buna masura intarzierea recuperarii lor; dar si mai grav este ca atunci cand existenta acestei publicistici a fost revelata s-a procedat la o minimalizare constanta si precis orientata. Prin deprecierea *estetica* a jurnalisticii tanarului Istrati se crea de fapt un necesar spatiu de manevra pentru o depreciere *etica* (si nu numai etica: dar si spirituala, politica, intelectuala) a lui Istrati *in general.* Astfel, articolele lui din aceasta perioada „nu divulga opera de mai tarziu", sunt scrise intr-un „stil neplivit", abunda in „expresii schioape" si „forme naiv-rudimentare din punct de vedere gramatical", le caracterizeaza „gustul frazelor rasunatoare, nu o data grandilocvente" si „gesticulatia de un retorism pasional", nu au un „ton obiectiv", ci unul „plin de emfaza", „adevarata placere" a autorului lor constand in „descarcari verbale, in tumultul eruptiei de invective" etc., etc. Aceste observatii si aprecieri *estetice,* trebuie repetat, *estetice!,* constituie insa baza de decolare a unei judecati de cu totul alt ordin si care indica tinta reala a demersului, piezis ca intotdeauna in asemenea imprejurari: „reprezentarile sale politice nu depasesc locurile comune ale unei literaturi de vulgarizare", „Panait Istrati subapreciaza, in fond, factorul concret social, punand pe prim-plan factorul moral", in articolele lui din tinerete putand fi descifrata „originea acelui individualism anarhic de care s-a facut mare caz totdeauna cand s-a pomenit numele lui Istrati" si, in sfarsit, ghilotina unui verdict ce-l scoate definitiv pe Istrati in teritoriul iresponsabilitatii: „elementul determinant la Panait Istrati ramane insusi temperamentul sau rebel, ostil oricarei discipline rationale". Asadar, un virtual pacient al clinicilor psihiatrice - *Quod erat demonstrandum*! Favorabila formal, opinia dupa care articolele tanarului Istrati ofera „un material pretios, care ne permite sa distingem o data mai mult, in fazele ei incipiente, fizionomia spirituala a viitorului scriitor" (Al. Oprea, *op.cit.,* ed. cit., pp. 43-47) ramane in esenta doar umbrela protectoare a imaginii unui Istrati cvasiarierat, „temperament rebel, ostil oricarei discipline rationale". Ostil oricarei discipline rationale...!

in realitate, importanta publicisticii lui Panait Istrati din perioada 1906-1916 nu poate fi cantarita dupa absenta sau prezenta elementelor care anticipeaza opera literara si atitudinile de mai tarziu. Istrati (cel care traieste, cel care scrie) a evoluat, desigur, in timp;

dar tanarul Istrati nu este catusi de putin anexa anonima sau enigmatica din trecut a maturului celebru Istrati; nu este nici macar dublul embrionar al acestuia.

Experientele lui Panait Istrati, in ordine existentiala si spirituala (scrisul e implicat), au aspectul unor intamplari cruciale, al unor intamplari hotaratoare de destin; dupa fiecare, el da impresia ca a parcurs o profunda metamorfoza si chiar, uneori, ca s-a nascut din nou (*Nasterea unui scriitor* si *Naissance d 'un ecrivain francais* sunt titluri de capitole in monografiile lui Al. Oprea si Monique Jutrin-Klener); iar aceste intamplari par sa tina de cel mai pur hazard.

Cu toate acestea, Istrati *ramane acelasi.* in jurul lui se modifica totul; nu insa si el. Zugrav brailean autodidact cu preocupari publicistice sau scriitor celebru in Europa, Istrati este neschimbat. A fost impertinent si ingrat cu binefacatorul sau C. Miile? La fel a fost - cum s-a si spus -cu binefacatorul sau Romain Rolland. S-a implicat ca un nesabuit in derizoria afacere a fetitei de 12 ani siluite de diaconul din Tulcea? Tot ca un nesabuit s-a implicat si in derizoria - s-a spus - afacere Rusakov. A luat, in 1915, o distanta critica fata de conduita unor sefi socialisti? Se va distanta, fara ezitari, si in alte ocazii. Pe orice scena a lumii si a istoriei s-ar gasi, mai mica sau mai mare, Istrati se comporta la fel. isi joaca rolul fara nici o abatere si pana la capat: acest rol este insasi viata lui. Unica, dar si unitara, perfect solidara si omogena.

Ce o sustine, ce il sustine? Factorul de continuitate si de rezistenta se afla, desigur, in adancime: este proiectul sau interior, acel vis extravagant, nebunesc, exorbitant, acea nazuinta pe care nu si-o marturiseste nici lui insusi, de a deveni scriitor, mare scriitor, unul din marii scriitori ai lumii. Proiect, vis, nazuinta? Indiferent de numele pe care i-l dam sau i-l atribuim, aceasta este forta care il impinge pe Istrati din mahalalele sordide ale Brailei pana la gloria din Orasul Luminii, din obscuritatea unei origini atat de umile, cum numai pulberile rascolite de amestecatele semintii balcanice sunt, pana la acea „imortalitate (care) inseamna sa fii iubit de cei anonimi" (S. Freud, *cf. Introducere in psihanaliza,* editie si traducere de dr. Leonard Gavriliu, Editura Didactica si Pedagogica, 1980, p. 7). O atractie statornica, statornica in violenta ei, in caracterul ei imperios, irepresibil, dar si un blocaj: Istrati, cel care *adora* literatura, este in acelasi timp si *inhibat* de literatura. O amana necontenit, desi il obsedeaza. incercarile lui literare, marturiseste el insusi, nu depasesc niciodata cateva zeci de pagini, renunta, o ia de la capat, incepe iarasi. Cand scrie schite si totusi le publica are grija sa spuna ca sunt „adevarate" sau fragmente de scrisori („Nostra famiglia" (1911) este subintitulata „Dintr-o scrisoare veche"; textul a fost editat de Alexandru Talex in voi. *Amintiri, evocari, confesiuni,* ed. cit.), nicidecum, Doamne-fereste!, fictiune, imaginatie, literatura!

Nu indrazneste, paralizat de dorinta, sa faca altceva decat jurnalistica.

Nu e un lucru atat de important ca literatura; nu e *decisiv.* Un eventual esec n-ar insemna cine stie ce; nu ar fi compromitator pentru visul secret. Si in Romania, in limba romana, dar si in Elvetia, in limba franceza, Istrati tot asa *incepe*: cu articole. Prima lui povestire aparuta in frantuzeste, pe care o avea probabil scrisa in momentul tentativei de sinucidere, va fi - nu este greu de presupus! - si ea *adevarata,* „este un episod al inceputului luptelor revolutionare in orasul meu" - se precizeaza, cu prudenta, inca de la prima propozitie („Nicolai Tziganou", in *L'Humanite-Dimanche,* 27 martie 1921; *cf. Le Pelerin du coeur,* ed. cit., p. 70.). Nemultumit ca textul fusese publicat cu greseli, se plange (in loc sa se bucure!) intr-o scrisoare catre Rolland in acest fel uimitor: „nu voi mai continua. O astfel de literatura as fi putut publica pana acum cu volumele in limba mea, si chiar mai ingrijita, daca as fi tinut cu orice pret sa fiu un scriitoras. Dar (incep sa-mi pierd orice modestie!) am voit in toate faptele mele perfectiunea, intreaga perfectiune posibila, *totul sau nimic* (Scrisoare din 30 martie 1921).

Totul sau nimic - regula aceasta infricosatoare este valabila insa numai pentru literatura.

Jurnalistica, in schimb, Istrati face fara nici o retinere launtrica; nu s-ar putea spune ca e un ziarist debutant ori unul ocazional. Articolele lui au, de la inceput, aplombul, energia si tinuta unei *publicistici* de scriitor. Nu prin insusiri exterior „literare", prin performante de „stil"; ci prin atitudinea asumata. in publicistica lui din *Romania muncitoare* etc., Istrati se comporta ca o mare constiinta literara in fata problemelor timpului sau!

In activitatea de militant socialist aceasta constiinta l-a favorizat si i-a fost favorizata, insa nu pentru multa vreme. Adept entuziast in anii de redresare ai miscarii, cand sufletul lui de artist vibreaza si tresare cum se intampla intotdeauna artistilor vrajiti de farmecul pionieratului, Istrati se afla printre publicistii si militantii de frunte ai miscarii. Plecat in Orientul Apropiat in decembrie 1906 sau in ianuarie 1907, el reapare in primavara anului 1909, cand incepe sa publice din nou in *Romania muncitoare,* de acum foarte des. La inceput semnatura ii este insotita de mentiunea „Braila" si dupa continutul articolelor se poate deduce cu ce se indeletnicea. Prin aprilie-mai va fi lucrat astfel la hotelul „Popescu" din Lacu-Sarat, in iunie era in mod sigur zugrav, angajat la un patron, Hugo Singer, care il concediaza iute fiindca Istrati ii „miroase a sindicalist". Din august mentiunea „Braila" dispare. Plecase la Bucuresti? Asa s-ar parea. Colaborarea la gazeta socialista se intensifica; din septembrie, sub semnatura „Istrian", el redacteaza o rubrica de note si comentarii intitulata „Saptamana", uneori pe aproape o intreaga pagina si cateodata publicand in acelasi numar inca un alt articol, iscalit fie cu numele lui, fie cu initiale. La 19 octombrie, dupa o mare intrunire in favoarea lui Cristian Racovski, caruia autoritatile ii interziceau intrarea in tara, are loc o incaierare cu politia. Istrati, arestat impreuna cu alti fruntasi socialisti, este acuzat - ca si I.C. Frimu - ca ar fi lovit politisti. Procesul se tine cateva zile mai tarziu, cei opt fiind aparati de C. Miile (care a sustinut si prin ziarele lui o campanie de presa in favoarea lor), N. Fleva, Radu D. Rosetti, I. Stoian, N.D. Cocea; savantul filolog Ovid Densusianu, profesor universitar, a depus marturie pentru ei. Patru dintre cei judecati au fost condamnati la cate cinci zile inchisoare, ceilalti patru fiind achitati. intre acestia din urma se gasea si Istrati, insa datorita unui tertip. La instructie, un martor „cu vaza" l-a acuzat, iar cand a venit sa-l recunoasca intre cei opt, pentru ca Istrati isi schimbase locul cu altul dintre tovarasii sai arestati, martorul mincinos l-a indicat pe acela ca fiind... Panait Istrati! Cand iese din puscarie, Istrati relateaza intamplarea, bineinteles ca intr-un articol spumegator („Lasi! „„ in *Romania muncitoare,* an. V, seria a Ii-a, nr. 75, 5 noiembrie 1909), unde spune si ca fusese condamnat, pe nedrept, cel cu care facuse schimbul de locuri. Dupa acest contact brutal cu fortele represive, Istrati se intoarce la Braila, unde este luat in primire de politia locala. La 17 decembrie o nota publicata in *Romania muncitoare* avertiza parchetul din Braila ca:

„Tov. P. Istrati ne comunica din Braila ca d. comisar Carjan a declarat fata de alte doua persoane ca la prima ocaziune cand ii va cadea in mana, nu va scapa viu. O amenintare identica i-a facut-o personal in localul circumscriptiei d-sale."

Hartuiala mai mult il intarita pe Istrati; in aceeasi zi, se va anunta ulterior (*Romania muncitoare, idem,* nr. 88, 20 decembrie 1909), la Braila avea loc „o grandioasa intrunire" a muncitorilor, unde „au vorbit tov. St. Grigoriu si P. Istrati", care „au infierat guvernul

liberal si au indemnat la o lupta necurmata pentru ca legea sa nu ia fiinta" (este vorba de legea Orleanu, contra sindicatelor si a libertatii de asociere; a fost totusi votata, la 20 decembrie 1909). Istrati urca spre culmile actiunii; activitatea lui de militant devine frenetica, fie si judecind numai dupa ecourile din presa. La 22 decembrie, se anunta in *Adevarul,* la Braila s-a desfasurat o „mare intrunire sindicalista", prezidata de Stefan Grigoriu, ultimul dintre oratori fiind „lucratorul *Panait Istrati".* Ziarul rezuma generos interventia lui Istrati, care a analizat

„articolele coprinse in regulamentul intocmit de catre capitania portului si arata cum fauritorii de legi considera patura muncitorilor ca pe o turma pe care o pot conduce dupa voie. Muncitorii insa, organizati si luminati, trebuie sa dea dovada de constiinta si de energia de care sunt animati si sa faca, prin atitudinea lor, pe cei de sus sa-si schimbe vederile. «Muncitorii nu trebuie sub nici un cuvant sa se supuna acestui regulament, ci trebuie sa se indemne unii pe altii la solidaritate, refu-zandu-l categoric»."

La sfarsitul cuvantarii, Istrati a citit o scrisoare de multumire adresata lui C. Miile, directorul ziarelor *Adevarul* si *Dimineata:*

„Muncitorimea organizata a orasului Braila, intrunita azi 22 decembrie, ora 6 p.m., in sala sindicatelor, in numar de peste o mie, simte de a sa datorie a aduce cele mai calduroase multumiri omului care, consecvent principiilor sale, a ridicat intotdeauna glasul sau puternic intru apararea clasei obijduite si in contra numeroaselor nedreptati faptuite de reactionarii acestei tari; isi exprima asadar admiratia si recunostinta fata de omul de constiinta si directorul care, prin ziarele sale *Adevarul* si *Dimineata,* a infierat cu energie actele arbitrare savarsite de odiosul guvern liberal, si promite tot concursul sau acestor ziare cari au fost in permanenta la inaltimea lor.

Traiasca Social-democratia romana!" (*Adevarul,* 25 decembrie 1909)

O alta intrunire s-a tinut la 10 ianuarie 1910, cand „lucratorul *Panait Istrati* a protestat energic in contra masurilor arbitrare prin rapirea dreptului de asociatie si greva, facand astfel pe muncitori unelte docile in mainile patronilor si ale fabricantilor. [...] a conchis indemnand la lupta" (*Dimineata,* 12 ianuarie 1910). inca una se desfasoara la 17 ianuarie, vorbitori fiind „muncitorii Istrati si Stefan Gheorghiu" (*Dimineata,* 19 ianuarie 1910). Stefan Gheorghiu, va spune Istrati, a fost unul din oamenii cu care viata lui „s-a contopit si a format una cu a lor" (*Tribuna Transporturilor,* 6 martie 1915).

La 1 februarie s-a deschis la Bucuresti Congresul de reconstituire a Partidului Social-democrat din Romania si a sindicatelor. Presedinte al Congresului a fost ales I.C. Frimu, care a propus pe cei patru secretari ai prezidiului - Ottoi Calin, „P. Istrati de la Braila", N. Ghetu si Mitica Niculescu (*Dimineata,* 2 februarie 1910). Despre sensul activitatii lui Istrati in cadrul miscarii este suficient de graitor ca la sedinta din 3 februarie el a citit o motiune referitoare la sindicate, votata de Congres:

„Considerand ca miscarea sindicala din Romania se afirma din ce in ce mai mult ca mijlocul cel mai practic de lupta si imbunatatiri economice pentru muncitorimea manuala, care in lupta de emancipare a proletariatului este cea mai de capetenie;

Luand in consideratie necesitatile urgente si imbunatatirile cari nu permit amanare, si cari preocupa in gradul cel mai inalt pe proletariatul manual din Romania;

Mai luand in consideratie importanta si deosebita atentiune ce aceasta muncitorime o da luptei economice sindicale;

Congresul:

Ia act de sus-zisele consideratiuni, recunoaste importanta si insemnatatea luptei economice sindicale si - ca un principiu de tactica generala -decide: satisfacerea tuturor cerintelor in materie de propaganda ce aceasta miscare necesita; pune in primul-plan si de aici incolo lupta sindicala care nu trebuie sa fie intunecata de cea politica, stiut fiind ca organizatiile economice stau la baza actiunii noastre politice care ar deveni o fictiune fara aceste puternice organizatiuni si in consecinta:

Cere comitetelor ce se vor constitui sa ia act de aceasta hotarare si sa aduca la indeplinire in viitor." (*Dimineata,* 4 februarie 1910)

Se temea Istrati, si nu numai el, de eventuala reaparitie a ispitei politicianiste care dusese la dezorganizarea din 1899? Se temea ca existenta concreta a muncitorilor va fi uitata iarasi de cei care vorbeau in numele maselor proletare? Se temea de formarea unui „centru" si a unei „elite"? Prietenia lui, tot mai stransa, cu Stefan Gheorghiu, cel mai popular militant socialist roman de dupa 1910, tinut oarecum la distanta de conducatorii miscarii, intre altele si pentru „inclinarea lui... catre acel asa-zis «sindicalism revolutionar»„ (*Tribuna Transporturilor,* nr. cit.) nu a ramas, probabil, fara urmari.

Revenit la Braila, Istrati prezinta muncitorilor, la o intrunire tinuta la 7 februarie, ce s-a petrecut la congres. Luni, 13 februarie, in port incepe o greva, incheiata cu succesul muncitorilor; Istrati face parte din delegatia care trateaza cu autoritatile. intrunirile devin, de acum, sistematice. La 28 mai, Istrati este arestat pentru 24 de ore. in primele zile ale lunii iunie, dupa o manifestatie la care iau parte 5.000 de oameni, se declanseaza o greva generala. Sindicatul redacteaza un manifest, scris dupa toate aparentele de Istrati, conducatorul celor 10.000 de grevisti. Arestat iarasi, va fi din nou eliberat. Dupa aproape doua saptamani, greva se incheie. intr-un lung serial de articole publicate in *Romania muncitoare,* Istrati analizeaza cauzele, desfasurarea si sfarsitul grevei, plangandu-se, intre altele, si de lipsa de audienta a gazetei socialiste printre muncitori (*Romania muncitoare,* nr. 34, 4 iulie 1910) („...sa vezi cum cu mare greutate se desfac 100 de foi. Se poate ceva mai trist? Ai impresia ca totul e pierdut in vant, ca predici in pustiu") si facand o comparatie cu ziarele lui Miile - „Cand am scris in *Adevarul* sau *Dimineata,* foile erau smulse din mana vanzatorilor si desi exemplarele veneau cu tiraj indoit, nu mai ramanea nici un numar nevandut".

Ales in iunie secretar al sindicatului din Braila, Istrati devine eroul unui incident nu lipsit de semnificatii. Luase in primire administratia sindicatului si ceruse sa vada suma de 2.183,60 lei despre care intr-o dare de seama pentru perioada 1 octombrie 1909-10 mai 1910, intocmita de catre o comisie in care figura si Gh. Cristescu, se afirmase „am gasit-o in casa si s-a numarat in fata noastra, convingandu-ne cu ochii nostri ca ea exista". Fireste, Istrati cere si el sa vada suma, insa i se da o „specificare" („Chiria localului din port; Diferite cheltuieli necunoscute de noi; Bani dati la carutasi si necunoscuti de noi; Leafa secretarului pe 15 zile"; suma de 1.000 lei „s-a centralizat la C.G." - Comisia generala), astfel incat in casa nu se aflau decat... 168,85 lei! Corect, ferindu-se de incurcaturi, poate si mirat, Istrati publica o „Dare de seama de venituri si cheltuieli de la 10 mai la 31 august 1910" in *Romania muncitoare* (*Idem,* nr. 54, 12 septembrie 1910), unde se refera atat la buclucasa dare de seama precedenta, cat si la „specificare". Dar tot *in Romania muncitoare,* Gh. Cristescu riposteaza, acuzandu-l pe Istrati de lipsa „de tact si de delicateta", reprosandu-i „insinuarea ca ne place sa umflam cifrele", totodata si sfatuindu-l sa nu se „ingrijeasca de ce s-a facut in trecut" (*Ibidem,* nr. 60, 3 octombrie 1910). Neintelegeri cu tovarasii de lupta, alte mizerii din partea autoritatilor (in august i se intenteaza un proces si este condamnat la 300 lei amenda - la apel, in noiembrie, a fost achitat), intruniri, in decembrie 1910 calatoria conspirativa in Bulgaria si intalnirea cu Racovski, noi intruniri... De buna seama si lecturi,

visuri, discutii. intr-o evocare tarzie, N.D. Cocea si-l aminteste astfel in aceasta epoca: „Bastardul arata o dezinteresare completa; era un om in stare sa puna oricand din buzunarul lui ca sa completeze un gol, era idealist, lunatic; avea multe greutati si cu toate acestea era totdeauna la datorie” („Un ceas de evocare a tarmurilor dunarene cu N.D. Cocea”, in *Ancheta,* 4 iulie 1933). *La datorie* va fi Istrati si in iarna 1910-1911, cand nu reuseste sa plece, cum ar fi vrut, in Egipt. Demisioneaza din functia de secretar al sindicatului, dar continua sa scrie la gazeta; in vara anului 1911, lucreaza „prin Bucuresti”. Toamna, in octombrie-noiembrie, se interneaza in sanatoriul pentru tuberculosi de la Filaret, unde si lucrase de altfel; aici este ingrozit de „incetineala cu care mor cei atinsi de aceasta boala” si „de lunga lor suferinta” si este mai decis ca oricand sa se duca in tara piramidelor. intarzie, asteptandu-l pe Stefan Gheorghiu, si acesta bolnav, pana in ianuarie 1912: „Iarna inainta, iar eu, imbracat intr-un sprenter pirpiriu, tremuram cat sapte si pastram cu dintii banii de drum” (*Tribuna Transporturilor,* nr. cit.). Pleaca totusi, dar singur: Gheorghiu va veni mai tarziu si el, dar fara bani, si e atat de bolnav, incat Istrati munceste pentru amandoi. in vara anului 1912, cand se intoarce in tara, este numit secretar al Cercului de Editura Socialista; lucreaza, totodata, si in redactia *Romaniei muncitoare.* Scrie mai putin; toamna, la 21 octombrie, in gazeta se anunta ca „Tovarasul Panait Istrati fiind nevoit sa plece in strainatate din cauza de boala, a fost inlocuit in administratia Cercului de Editura Socialista prin tovarasul I. Paltin” (Loc. cit., nr. 82, octombrie 1912). in aprilie se gasea inca la Cairo, la fel si in mai 1913: trimitea, de acolo, cate un articol. Din august este in mod sigur la Bucuresti, unde lucreaza tot la Cercul de Editura Socialista, il plictisesc „peltelele care plouau din provincie” („Cum am debutat eu”, loc. cit.), il irita „neroziile pseudo-revolutionare ale «fratilor de robie»„ („Cum am devenit scriitor”, loc. cit., p. 163): pleaca, in decembrie 1913, la Paris, de unde va trimite trei corespondente. Acum il cunoaste pe cizmarul Gheorghe Ionescu. La Paris, unde a ramas pana in primavara anului 1914, Istrati a lucrat ca zugrav, mergea des - isi aminteste Ionescu („Le gnaf d'en face”, in *Europe,* septembrie 1952) - si cu incantare la expozitii si muzee. Nu vorbea frantuzeste, afirma tot cizmarul, dar intelegea cand citea - si, zice el, Istrati citea peste tot, in tramvai, in metro. Evident, s-a si indragostit la Paris, de o oarecare Renee, care il luase drept altceva si, dupa cateva zile, vazandu-i salopeta de zugrav, l-a parasit, facandu-l pe Istrati sa tot suspine „Oh, Renee! Oh, Renee! „. Vestea mortii lui Stefan Gheorghiu aici l-a gasit. Istrati se intoarce, indurerat, in tara si se indeparteaza tot mai mult de liderii socialisti; izbucnirea primului razboi mondial, cu stiuta tradare a social-democratiei germane, va da o noua lovitura increderii lui in puterea oamenilor de a se devota unei credinte. in martie 1915 scoate, impreuna cu C. Manescu, un numar comemorativ al gazetei *Tribuna Transporturilor;* consacrat integral memoriei lui Stefan Gheorghiu. Publicatia cuprinde trei texte: un cursiv de C. Manescu si doua foarte lungi articole de Panait Istrati, in ambele el despartindu-se de fostii lui tovarasi:

„Astazi... se vede cine a ramas si, de asemenea, fara sa-i numesc, si acei cari s-au dus. *Leaderii* cari ne cereau sa invatam totul de la dansii n-au voit sa invete de la noi si sa vada singurul lucru care le-ar fi putut fi de folos: anume, ca trebuie sa renunte un ceas la bunurile de cari noi ne lipsim viata intreaga.

Sarmana muncitorime, de la cine iti astepti tu mantuirea!... Cand indraznesc sa te conduca si sa-ti dea pilda oameni cari nu se pot ridica cu un deget deasupra nimicurilor zilnice, cand pe unii ii roade ambitia, pe altii prostia furioasa, si cand nimeni nu incearca a fi mai intai el intreg si apoi sa intregeasca pe altii, cine e nebunul sa mai creada in puterea locuitoare a acestei dezgustatoare vieti politice de unde pornesc exemplele cele mai rele si pe ai carei oameni ii mareste doar lentila sufletelor noastre!... [...]

Nu invinuiesc pe nimeni si nu trebuie sa se caute printre randurile mele gandul de cearta cu miscarea. Sa ma fereasca D-zeu!... Sunt destul de mari si asa nevoile clasei mele pentru a ma mai avea si pe mine in coasta. Dar - in mijlocul marei mele pareri de rau fata de aceasta pierdere (a lui Stefan Gheorghiu - *n.n.)* si despre care as fi dorit sa nu vorbesc niciodata —, daca m-am hotarat sa ridic glasul pentru ultima oara in mod public, o fac tot in dorinta de a servi miscarea, o fac aratandu-i relele cu aceleasi sentimente cu care, alteori, in masura slabelor mele puteri, i-am laudat calitatile.

Caci daca e adevarat ca vederile, sentimentele si convingerile mele din lichidarea de astazi nu se potrivesc cu realitatea, ca visul e una si viata e alta, atunci pentru ce sa nu se stie de toti? Atunci pentru ce sa mai incurce drumul acei cari confunda visul cu realitatea?

O anumita categorie de idealisti vin in miscare cu gandul de a-i sterpeli numerarul. Altii, mai dibaci, se servesc de dansa ca de o punte. O a treia categorie rausesc sa viseze cu masura si acestia formeaza avangardele in toate miscarile socialiste din lume. Dar mai este si o a patra categorie: acestia sunt cei prinsi si imbranciti dupa usa cand cei dintai o deschid larg ca sa intre. Si sa fie oare rusine sa spun ce vor ei?” [...]

Istrati incearca sa infiinteze o asociatie a zugravilor la Braila, intreprinderea nu merge. Se insoara, pripit, cu Janeta Maltus, fosta sotie formala a lui Stefan Gheorghiu; menajul e „infernal”. imprumuta bani de la Gherea si isi face o crescatorie de porci. incepe sa invete frantuzeste, in chip sistematic. Apropierea razboiului il persecuta. E singur, revoltat impotriva tuturor, cu cei apropiati (sotie, mama) nu se poate intelege, de tovarasii de lupta s-a despartit tocmai in numele ideilor profesate in comun, lumea devastata de razboi nu viseaza totusi decat razboi...

Revolta lui Istrati este integrala. Priveste ordinea sociala a prezentului, ale carei injustitii sunt direct traite si inregistrate dureros, dar si orice ordine intemeiata pe dominatie, constrangere si represiune, indiferent de motivatii si justificari. Revolta sociala este insa dublata de o revolta etica, poate chiar generata de aceasta, lumea fiind contestata in esenta, nu doar in istoricitatea ei. Revolta pentru om si revolta impotriva oamenilor: de aceea Istrati se situeaza ori sfarseste prin a se situa *in afara,* in afara lumii, intr-o suferinta care exclude orice complicitate cu formele si fortele raului. Este o suferinta solitara si deopotriva solidara, fiindca nu este intoarsa asupra ei insasi: „Am spus - va scrie Istrati cu mai putin de o jumatate de an inainte de moarte - ca orice organizatie nu profita decat organizatorilor ei, niciodata organizatilor. Deci, nu vad in orice nou organizator decat un nou profitor al turmei. ii dispretuiesc si pe unul si pe cealalta si raman singur. *Singur cu suferinta nesfarsita.* Deci, tot ader la ceva. Caci suferinta e si ea ceva, cineva. Poate ca e chiar ceva mare si sfant - cineva care ramane vesnic rastignit, care nu se preteaza la nici un fel de masluire, care darama biserici nascute moarte, care demasca credinte grase de osanza, dogme sociale umflate de prostie si ramane singura, tintuita pe cruce cu masca de Dumnezeu”.

Ironizata, prezentata uneori tendentios si minimalizator, inteleasa si judecata cu suficienta drept „autoiluzionare”, credinta tanarului Istrati ca poate fi un „apostol”, apostolul unei noi religii, a Binelui si a Frumosului, este de fapt expresia cea mai energica a radicalitatii revoltei lui. Departe de a fi, cum s-a spus, un ridicol si naiv decor retoric, referintele si analogiile biblice constituie, dimpotriva, un argument in acest sens: „istoria revoltei este, in lumea occidentala, inseparabila de aceea a crestinismului”, observa Albert Camus in *Omul revoltat.*

Vreme de aproape un deceniu si jumatate, de pe la 1902-1903 si pana in 1916, cand pleaca in Elvetia, viata lui Panait Istrati este intim legata de miscarea socialista romaneasca a epocii. Simpatizant, aderent, militant - pana la un anumit punct evolutia lui urmeaza datele unui scenariu cunoscut, „mitic" (*Cf. Totem si tabu* si *Moise,* de Sigmund Freud). Se revolta impotriva autoritatii constituite, „paternale", isi cauta „fratii" umiliti, alungati, nemultumiti, se solidarizeaza cu ei in vederea inlaturarii sistemului opresiv. Trebuie, de altfel, mentionat ca, desi pornindu-se de la biografie spre opera s-a incercat de multe ori sa se analizeze in literatura lui Istrati traseele, motivele si formele unei „cautari a tatalui", in realitate mult mai frecventa este tema „rasturnarii tatalui" (in *Chira Chiralina,* in *Cosma,* in *Prezentarea haiducilor),* insotita de o alta - aceea a „fratilor uniti", urmarind distrugerea ordinii vechi si intemeierea uneia noi, in care ei vor fi stapanii, legislatorii, totul. Despartirea lui Istrati de „fratii" sai aici se va produce: el ramane un „frate" mereu „sarac" (Prin 1917-1918, Panait Istrati a proiectat un vast roman, denumit *Fratii saraci*; primul volum era conceput in trei parti si zece capitole. Au fost descoperite si publicate planul acestui prim volum, precum si intaiul capitol, redactat in limba romana), nu devine si nu vrea sa devina „tata" dominator, nici asociatul ori instrumentul unui „tata" represiv.

In revolta lui, Istrati asculta in primul rand de glasul inimii - o inima de nesupus, de perpetuu razvratit.

Ce-i de facut?

Se hotaraste sa plece din tara. Cu banii rezultati din vanzarea fermei de porci si avand adresa unui brailean, Pincu Schwartz, stabilit in Elvetia, Istrati porneste spre aceasta „insula crutata de oceanul de flacari" (*Cum am devenit scriitor,* ed. cit., p. 200).

Trece granita la 30 martie 1916. in pasaport, la rubrica „profesiunea" era scris *zugrav.*

Va reveni in Romania dupa 9 ani si jumatate, in septembrie 1925. La Legatia Romaniei din Paris fusese depus, in vara aceluiasi an, un formular de cerere prin care *„Panait Istrati, literat (homme de lettres),* de 41 de ani, nascut la Braila" solicita un nou pasaport (George Macovescu, *Pasapoarte ti scrisori ale lui Panait Istrati,* loc. cit.).

Partea a II-a
DRUMUL SPRE GLORIE
Anonimul elvetian

Plecarea lui Panait Istrati in Elvetia, in primavara anului 1916, are un aspect precipitat. Poate fi o fuga, o trantire exasperata a usii sau prinderea unei ocazii neasteptat ivite. Poate fi si o misiune cu caracter urgent, primita peste noapte.

La 2 martie, el ii scria lui C. Dobrogeanu-Gherea spre a-i cere, nu era de altfel pentru prima data, un ajutor banesc („fac din nou apel la filantropia d-tale"). Apelul era motivat prin lipsa de mijloace necesare intretinerii unei ferme de porci infiintate cu un an inainte. Voia, explica Istrati, sa iasa „la tara, langa Braila, cu niste ramatori, al caror numar, desi redus astazi, totusi ar mai putea forma un oarecare mijloc de trai, daca as avea ce trebuie". Si ii trebuiau bani. Cererea lui Istrati nu era deplasata, in epoca Gherea avea si rolul unei banci de credite nerambursabile pentru multi socialisti si nu putini scriitori aflati la ananghie. Fostul imigrant evreu, venit la 20 de ani din Rusia cu ce-avea pe el si ajuns patriarh al socialismului romanesc si totodata una dintre marile figuri ale criticii literare din tara de adoptie, era si un foarte prosper patron de mare restaurant. in traditia si in conditia obisnuite literatului autohton, mereu inclinat sa-si planga singur de mila si sa smulga de la oricine un pic de compasiune, Istrati se vaita, fireste, de boala si saracie („Sunt bolnav, tuberculos - asa cum o stiam de mult - si in neputinta de a incepe campania de lucru a sezonului ce vine"), ceea ce nu-l impiedica sa destainuie, in aceeasi scrisoare, ca ar fi avut la un moment dat intentia sa plece in Elvetia. Ar fi fost insa sfatuit sa renunte la proiect (Scrisoare din 2 martie 1916, publicata de Augustin Z.N. Pop, in *Tanarul scriitor,* nr. 12, 1956).

Se razgandise intr-adevar la 2 martie sau doar isi amanase planul, nu se poate sti. Fapt este ca totusi foarte curand, la 22 martie, asadar dupa numai douazeci de zile, Ministerul de Interne ii elibereaza lui „Gherasim Istrati Panait" un pasaport cu valabilitate de un an (George Macovescu - „Pasapoarte si scrisori ale lui Panait Istrati", in *Contemporanul*, nr. 10, 8 martie 1968). O zi mai tarziu, la 23 martie (Viza poarta data de 5 aprilie: in Romania inca nu se trecuse la calendarul iulian (stil nou), acesta fiind insa folosit, cum se vede, la consulatele din Bucuresti ale tarilor care il adoptasera), Istrati obtinea de la Consulatul Austro-Ungariei la Bucuresti o dubla viza de tranzit, valabila pentru doua rute, una prin sudul Imperiului, cealalta prin Viena si Praga. O zi dupa aceea lua si de la Consulatul Germaniei o viza de tranzit, precum si una de calatorie („Bun pentru calatorie in Elvetia") de la cel elvetian: pe atunci, desi Europa se gasea in plin razboi de aproape doi ani, formalitatile de obtinere a unui pasaport si a vizelor inca erau simple si lesnicioase, chiar si pentru un opozant al regimului, cum era Istrati, ziarist si militant socialist cu activitate notorie, tracasat de politie, chiar si arestat de cateva ori.

La 30 martie /12 aprilie, Istrati iese din tara, pe la punctul de frontiera Predeal, fiind de presupus ca isi lichidase repede crescatoria de porci de la Braila si se despartise in graba de familie (mama, nevasta), de prieteni si de cunoscuti. Intra in Germania (alesese, prin urmare, ruta nordica) la 16 aprilie, ia o viza de la Directia Politiei din Dresda la 18 aprilie, aici facand probabil o intrerupere, cine poate sti de ce, iar la 19 trece granita elvetiana la Rorschach, un orasel pitoresc aflat pe malul lacului Konstanz, indreptandu-se, cum i se noteaza pe pasaport de catre functionarii de la frontiera, spre Zurich. Nu se stie daca s-a mai oprit undeva in drum; oricum, a traversat Elvetia de la extremitatea estica pana aproape de cea vestica: satul Leysin, unde avea sa se stabileasca pentru un an, astazi o localitate cu aproximativ 3 000 de locuitori, este asezat nu departe de orasul Montreux, la nici douazeci de kilometri de mers pe sosea de coada rasariteana a lacului Leman. Distanta de spectaculoasa priveliste a vaii Rhonului inainte de absorbirea in lac a apelor fluviului este inca si mai mica. Sat de munte, Leysin fusese remarcat, la sfarsitul secolului al XVIII-lea, de pastorul englez devenit economist politic Thomas Malthus. Parintele „malthusianismului" constatase ca locuitorii de la inaltime erau mai longevivi decat cei din vale si pusese diferenta in seama climei. Un secol mai tarziu, la Leysin incepe sa se dezvolte turismul medical. in 1890 se construieste un prim mare hotel, folosit si ca sanatoriu, dupa cativa ani mai este construita si o cale ferata, iar din 1903, cand un medic are ideea de a folosi expunerea la soare pentru tratamentul diferitelor forme de tuberculoza, Leysin devine faimos, hotelurile si sanatoriile se inmultesc, pana la inceputul primului razboi mondial satul ajungand sa figureze printre cele mai reputate statiuni de gen din lume. Dupa descoperirea antibioticelor, turismul sanitar s-a prefacut in turism pur si simplu.

Motivul oficial invocat al calatoriei lui Istrati fusese de buna seama starea precara a sanatatii lui, cel putin pentru obtinerea vizelor, de vreme ce, spre exemplu, aceea de la Consulatul Austro-Ungar era insotita de mentiunea „Krankheitshalber - Schweiz" *(pe*

motiv de boala - Elvetia). in prima lui scrisoare catre Romain Rolland, din august 1919, Istrati marturiseste insa ca plecase din Romania ca pacifist, de teama sa nu fie mobilizat, poate, dar sigur pentru a nu fi acolo la intrarea tarii sale in razboi:

„Iata insa ca tara mea se pregateste sa intre in hora. Cu toate ca nu eram militar, imi iau si eu masuri: la 31 martie imi parasesc mama lasand-o cu ochii in lacrimi... de data asta, pentru a nu o mai revedea!... si ajung in Elvetia, la Leysin." („Correspondance Panait Istrati-Romain Rolland", in *Cahiers Panait Istrati,* nr. 2-3-4, 1987, p. 28.)

Intr-o alta scrisoare catre Rolland, din 1923, unde la cererea explicita a acestuia isi prezinta biografia intr-un mod mai sistematic si mai precis, Istrati inmulteste explicatiile plecarii din Romania. Si-ar fi luat lumea-n cap, povesteste el acum, din cauza neintelegerilor conjugale, dar a dat voiajului (vacantei?!) si un scop medical:

„...fac o asociatie de zugravi, pe urma o crescatorie de porci. Izbucneste Marele Razboi. Ma cert cu Centrul socialist, situandu-ma prea la stanga. Ma casatoresc legal in 1915 cu Janeta Maltus, o evreica inteligenta si orator socialist de mitinguri, dar nu si prea capabila sa creasca porci. Casnicie infernala, si nu numai din cauza ei. Si iata venita ziua grozava de 30 martie 1916, cand imi imbratisez mama pentru ultima oara, imi abandonez nevasta si peste doua zile plec in Elvetia! Cobor la Leysin pentru a-mi ingriji pieptul, serios atins (prima data se intamplase in 1911)." (*Idem,* p. 139)

Cativa ani mai tarziu, in 1927, cand Panait Istrati fusese aureolat de publicitarul mit al „vagabondului" din nascare, de nimic legat si gata oricand sa-si ia talpasita, el ofera intr-un interviu, marcat vizibil de incercarea de a se conforma simpaticei legende, o versiune mai voioasa, saltaret-haiduceasca, a desprinderii de orasul natal si a plecarii spre necunoscuta Elvetie. De aceasta data, la plecare l-ar fi impins eventuala trista soarta a porcilor:

„Martie 1916! Razboiul e la apogeu. imi privesc cireada: patruzeci de porci riscand sa fie inhatati de romani sau de nemti. Prefer sa-i manan eu insumi. ii pun pe cantar: un franc kilul in viu. Am o mie cinci sute de lei la buzunar si la 30 martie, la frontiera elvetiana, primesc in schimb o mie doua sute de franci elvetieni. (...) Ma duc direct la Leysin, unde tragea sa moara unul din prietenii mei. Tocmai salutasem prima ciocarlie inaltata peste pamanturile negre ale intinselor campii brailene si iata ca eram primit, in acest inceput de aprilie, cu impunatoarele zapezi de la Leysin-Village." („Un paysan de Danube: Une heure avec Panait Istrati, conteur roumain, ecrivain francais", par Frederic Lefevre, in *Les Nouvelles Litteraires,* nr. 259, 10 oct. 1927)

In martie 1916 inca nu se stia, totusi, cand si de partea cui va intra Romania in razboi, nemtii ar fi putut fi si aliati, nu neaparat inamici (cum aveau sa fie, de fapt, peste cinci luni, cand Romania declara razboi Puterilor Centrale).

Intr-o alta evocare, din 1933, a evenimentului care avea sa-i schimbe viata, Istrati va inlatura insa cu totul justificarea plecarii prin nevoia de a-si trata boala de piept. Fugise din Romania, afirma el acum, de razboi, si se bizuia pe o cunostinta, un „prieten" din Braila, bolnav cu adevarat acela, care se afla pe atunci la Leysin:

„Prin martie 1916, simtind ca se apropie si «ceasul intrarii noastre in actiune», cum se scria pe atunci, paraseam tara, cu destinatia Elvetia. (...) Am ales deci Elvetia, ca insula crutata de Oceanul in flacari. Si am coborat direct intr-un sat, de a carui existenta nici nu banuiam si nu e cunoscut in lume decat de medici si ofticosi: *Leysin.* Eu nu eram pe-atunci un ofticos care inspira serioase ingrijorari, dar aveam la Leysin un brailean, bun prieten, om de mare destoinicie si greu ingenuncheat de boala, Pincu Schwartz, depozitarul *Adevarului.* M-am hotarat sa ma duc sa-i tin de urat atata vreme cat m-or tine si gologanii ce-i aveam." („Civilizatie", *in Romania literara,* nr. 74, 13 iulie 1933)

Aceasta din urma varianta pare si cea mai plauzibila, in orice caz este de departe cea mai potrivita cu spiritul obisnuit al plecarilor si al calatoriilor lui Panait Istrati. Nu-si mai gasea, este de imaginat, nici un rost la Braila, crescatoria de porci, intreprindere bizara pentru un om cu firea lui, va fi ajuns repede sa-l plictiseasca la culme. Porcii, totusi, ii placeau, mai mult decat oamenii, cel putin in acel moment. „Porcul este un animal mai bine crescut decat omul, din multe puncte de vedere", isi va aduce el aminte de aceasta experienta in 1927, e curat si, mai ales, are o incredere „naiva si emotionanta" in om (Interviul dat lui Frederic Lefevre, loc.cit.). Ca sa poata asigura hrana voracelor patrupede guitatoare, lucreaza de altfel ca zugrav si ajunge chiar sa ceara bani... din Franta, de la parizianul Ionescu (Il cunoscuse si-l fermecase, aiurindu-l cu extravagante si povesti, cu ocazia calatoriei la Paris din 1913-1914, *cf.* amintirile lui Ionescu publicate sub titlul „Le gnaf d'en face" in revista *Europe,* sept. 1952). Proaspat casatorit, cu Janeta nu se-mpaca defel, dar nu fiindca mariajul era in rodaj - odata ajunsa acasa, uneori dupa lungi turnee agitatorice prin tara, de pe la mitingurile unde tinuse inflamate cuvantari, oratoarea socialista isi facea meditativa unghiile si refuza cu o indaratnicie de citadina neinduplecata sa se ocupe si ea de „ramatori", motiv pentru cateodata exasperatul de mofturi si fasoane sot sa-i administreze o conjugala chelfaneala. in casa atmosfera trebuie sa fi fost oricum crispata, fiindca buna mama Joita nu era si o buna soacra, ea nu fusese deloc fericita de casatoria mult, excesiv iubitului ei fiu cu o evreica (Toate aceste detalii sunt scoase din amintirile lui Gheorghe Ionescu, loc. cit). Uitase, pesemne, ca ea insasi il avea pe Panait de la un grec. in fine, de „fratii" socialisti Istrati se indepartase, dezamagit, dupa moartea lui Stefan Gheorghiu, iar miscarea din Romania fusese adanc zguduita si ea, ca peste tot in Europa, de cutremurul razboiului. Iar injur se vorbea numai si numai despre iminenta intrarii Romaniei in hora marelui macel, cu o inconstienta si o frivolitate ce aveau sa fie platite scump (Intrarea Romaniei in primul razboi mondial a insemnat un dezastru militar). Ce alta solutie mai buna decat s-o ia din loc avea?! S-o ia din loc, sa fuga cat mai departe, sa plece-n lumea larga, sa se tot duca, sa scape, sa uite de porci, de nevasta, de mama devenita soacra-poama acra, de vrajbele „tovarasilor" de lupta, de lipsa de bani, sa iasa din mizeria banalitatii si din banalitatea asfixianta a mizeriei suportabile, din stereotipiile mereu atroce ale obisnuitului... Calatoria, orice calatorie, inseamna pentru Istrati o promitatoare alternativa spatiala opusa inabusitorului prezent. E un „maine" realizabil.

Incotro? In Elvetia!

Fiindca exista undeva in lume o tara linistita si primitoare, „refugiu al tuturor persecutatilor, de secole leagan al pacii si libertatii, adapost ospitalier al libertatii de opinie, pastrandu-si cu sfintenie felul sau deosebit de a fi" (Stefan Zweig, *Lumea de ieri*, traducere de Ion Nastasia, Editura Univers, 1988, p. 254.). O tara devenita in anii primului razboi mondial azilul Europei. Pacifisti, revolutionari, artisti, dezertori, bolsevici, dadaisti, ftiziei, anarhisti, escroci, haimanale, celebritati trecute, prezente si viitoare, aventurieri, spioni, afaceristi, urmariti si urmaritori se adunasera de pretutindeni in Elvetia acelui timp. „in restaurante, in cafenele, in tramvaie, pe strada auzeai vorbindu-se in toate limbile." (*Idem,* p. 263) De aici pleaca Lenin spre Rusia in enigmaticul vagon plumbuit, aici, la cabaretul *Voltaire* din Zurich, inventeaza dadaismul poetul roman Tristan Tzara, impreuna cu un neamt si un alsacian, pe aici trec, fara sa stie intotdeauna unii

de altii, Trotki, James Joyce, Romain Rolland, Roza Luxemburg, Marinetti si atatia altii ale caror nume, deocamdata unele ignorate, se vor incrusta adanc in viitoarea istorie a continentului si chiar a intregii lumi.

Aici, in aceasta colcaiala, ajunge si Istrati, parca purtat de ciudatul lui destin, care il face sa fie de fata oriunde ceva important se petrece.

Fiindca el ajunge in Elvetia, curioasa coincidenta!, exact in zilele premergatoare tinerii Conferintei socialiste internationale de la Kienthal (24-30 aprilie 1916), la care delegatii socialistilor romani nu au putut participa, din motive ramase obscure. Sigur este ca autoritatile elvetiene ii interzisesera lui Cristian Racovski, reprezentantul roman, intrarea in tara. Si asta desi principalul initiator si organizator al conferintei anterioare, de la Zimmerwald (octombrie 1915), fusese chiar el, Racovski. Desi sau pentru ca?!

Istoricii considera ca la Conferinta de la Zimmerwald au aparut „germenii Internationalei a III-a, Internationala comunista" (Pierre Broue, *Rakovsky ou la Revolution dans tous Les pays*, Fayard, 1996, p. 111. Pierre Broue este si autorul unei bune istorii a Cominternului, *Histoire de l'Internationale communiste 1919-1943,* Fayard, Paris, 1997), cunoscuta sub numele de Comintern, iar cea de la Kienthal a consolidat aceasta orientare. Pentru viitoarea evolutie a miscarii socialiste si comuniste internationale, cele doua reuniuni din Elvetia au avut rolul de placa turnanta.

Panait Istrati se va referi si el la cele doua Conferinte, ca la repere istorice ale propriei evolutii. O face la 13 ani dupa calatoria care il adusese la Leysin, si anume in cartea scrisa dupa o alta calatorie, cea in U.R.S.S., care va consacra ruptura dintre el si bolsevism (sau, mai degraba, stalinism):

„...aparitia bolsevismului, dupa Zimmerwald si Kienthal, m-a cucerit prin fermitatea, precizia si curajul sau. Am aderat prompt, a doua zi dupa revolutia din Octombrie, fara sa tin seama ca ma gaseam pe atunci in Elvetia si ca puteam plati scump gestul. Aceasta adeziune publica se poate citi in disparuta La *Feuille* a viteazului Jean Debritt, din Geneva." (Panait Istrati, *Vers l'autre flamme,* Gallimard, 1987, p. 20)

Si in aceasta rememorare, ca de altfel mai intotdeauna la Panait Istrati, exactitatea si precizia indicatiilor cronologice, invocate cu mult aplomb, par mai curand sa aiba rolul de a conferi o necesara plauzibilitate unei fictiuni memorialistice. Conferinta de la Zimmerwald s-a tinut in 1915, cea de la Kienthal in 1916, „revolutia din Octombrie" a avut loc in 1917, articolul din La *Feuille*, al carui titlu nu este mentionat, este desigur unul din cele trei publicate acolo in 1919 - convertirea lui Istrati la bolsevism s-a facut, asadar, pe durata a patru ani, n-a fost chiar o „prompta" adeziune. Dar citarea celor doua reuniuni din Elvetia in contextul explicarii unei timpurii adeziuni personale la bolsevism vadeste cel putin o buna cunoastere (din interior?!) a insemnatatii lor istorice. Chiar daca venirea lui Istrati in Elvetia, „pe motiv de boala", cu doar cateva zile inainte de conferinta de la Kienthal, va fi fiind o pura intamplare, coincidenta ramane macar tulburatoare, de nu si enigmatica.

Fiindca *prezenta* lui Panait Istrati in Elvetia are un dublu, *absenta* lui Cristian Racovski la conferinta de la Kienthal.

Intre cei doi existau vechi legaturi, iar in cronica relatiilor dintre ei figureaza si un episod oarecum mai special.

In 1910, cand Racovski, expulzat de guvernul roman, se gasea in exil in Bulgaria, Panait Istrati, pe atunci ardent militant si publicist socialist, trecuse clandestin granita, pentru a-i duce „cateva scrisori confidentiale" din partea celorlalti lideri socialisti romani si a aduce, la intoarcere, altele, de la Racovski catre cei din tara. Traseul biografiei lui Panait Istrati se mai incruciseaza de altfel de cateva ori cu destinul cunoscutului revolutionar international, ce avea sa fie executat de NKVD cateva decenii mai tarziu, din ordinul lui Stalin (Cristian Racovski a fost impuscat la 11 septembrie 1941, la Orei, impreuna cu alti 160 de detinuti politici. Dupa executie, cadavrul lui Racovski a fost taiat in mai multe bucati, ce au fost dispersate pentru a se impiedica eventuala reculegere la ramasitele lui pamantesti - *cf.* Pierre Broue, *op. cit.,* p. 384). Si de fiecare data cu mari consecinte. „Soarta lui Racovski m-a tras aici" (Panait Istrati, „Notes et reportages d'un vagabond du monde", in *Monde,* nr. 2, 16 iunie 1928, p. 3), va spune Panait Istrati, de pilda, despre o alta plecare ce avea sa-i ravaseasca si rasuceasca viata, plecarea in Uniunea Sovietica din 1927.

Atunci, in 1915-1916, Cristian Racovski era una dintre marile figuri ale stangii radicale europene. Cetatean roman, profita din plin de avantajele neutralitatii Romaniei in razboiul ce incendiase Europa din vara lui 1914. La Bucuresti, intre 8 si 21 iulie 1915, se tinuse o reuniune a partidelor socialiste din Balcani (sarb, grec, bulgar si roman). S-a hotarat, atunci, crearea unei federatii a partidelor social-democrate balcanice, avand ca obiectiv lupta pentru o Republica federala a Balcanilor, cu un „regim democratic integral". Federatia dispunea de un Birou, un Comitet Executiv si un buletin (*Cf.* Pierre Broue, *op.cir.*, pp. 110-111). In partea mai umbroasa a existentei sale de revolutionar, Cristian Racovski comunica printr-un „curier secret" cu Lenin, aflat pe atunci la adapost in Elvetia. Acest „curier secret" era un aproape copil, de 16 ani, Valeriu Marcu. Fiu al reprezentantului in Romania al societatii germane AEG, prieten cu Willi Munzenburg, viitorul intreprinzator agent de influenta al lui Stalin printre intelectualii din Europa Occidentala, foarte tanarul Valeriu Marcu voiajeaza liber, era doar cetateanul unei tari neutre!, intre Bucuresti, Paris, Berlin si chiar Moscova, fiind cunoscut si sub numele de „curierul lui Lenin" (*Idem,* p. 113). Devenit dupa razboi „un fel de ministru al culturii" in Ungaria (Andrei Corbea, *Ego, Alter, Alter ego,* Editura Omnia, Iasi, 1993, p. 203), in timpul Republicii Sovietelor conduse de Bela Kun, ajuns pe urma publicist, istoric si scriitor german, Valeriu Marcu (1899-1942) avea sa scoata in 1930 o carte de biografii contemporane (Valeriu Marcu, *Manner und Machte der Gegenwart,* Gustav Kiepenheuer, Berlin, 1930. Cartea, dedicata de autor fostului *spartakist* Paul Levi, pe care Valeriu Marcu il cunoscuse in clandestinitate la Berlin in 1916, este o raritate bibliografica: autorul fiind evreu si comunist, editia a fost pusa la index de nazisti si in buna parte distrusa), *Oameni si forte ale prezentului,* in cuprinsul careia, alaturi de Clemenceau, Lenin, Kemal Pasa, Benedetto Croce, maresalul Foch s.a., figura si Panait Istrati. Pe care Valeriu Marcu il cunoscuse inca la Bucuresti, in 1915 (Andrei Corbea, (Valeriu Marcu) „Repere bio-bibliografice", in *Secolul 20,* nr. 284-285-286/1984, p. 156), si pe care il va vizita, la Nisa, in 1933! Si ar mai fi, poate, de adaugat ca fostul revolutionar rus radical Alexander Helphand, mai cunoscut sub numele de Parvus, emigrat dupa 1905 in Germania, mare bogatas, dar si spion al Imperiului German, omul care a pus la cale intoarcerea lui Lenin din Elvetia in Rusia cu vagonul plumbuit si a facut posibila, dupa unii istorici, victoria bolsevicilor, trecuse si el prin Bucuresti, unde il intalnise pe Racovski (*Cf.* Pierre Broue, *op.cit.,* pp. 113-116). Ambianta...

Sa fi plecat oare Panait Istrati in Elvetia cu o misiune politica, sa fi fost si el (cum mai fusese, n-ar fi fost prima data) un „curier secret" al lui Racovski?

Sa spunem, doar, ca hazardul potriveste uneori lucrurile intr-un chip uluitor. Dar nu sta oare viata lui Panait Istrati sub semnul unui „extraordinar hazard”? Expresia ii apartine chiar lui.

Odata ajuns in Elvetia si stabilit provizoriu la Leysin, Panait Istrati nu se prezinta la un medic, nu se interneaza intr-un sanatoriu si nici nu incepe vreun tratament pentru a-si ingriji „boala de piept”. Comportamentul lui, cel putin in primele trei sau patru luni dupa sosire, este al unui vilegiaturist ori al unui mic rentier. Ori al unui evadat ajuns la adapost. Avea, cum va marturisi in prima scrisoare catre Romain Rolland, ceva parale puse deoparte (*Correspondance,* ed. cit., p. 28). Proveneau banii din lichidarea crescatoriei de porci, din imprumutul probabil de la Gherea, din alta parte? Fiindca bani ceruse si de la amicul cizmar parizian, isi va aminti acesta mai tarziu, oarecum uimit de felul „artistic” in care ii cheltuise esuatul din Elvetia. Si nu s-ar fi cuvenit oare sa lase ceva si familiei, indureratei mame si nevestei abandonate, ambele lipsite de sprijinul unicului barbat din camin? Aparent, grija celor doua femei ramase in indepartata Braila nu-l framanta catusi de putin pe Istrati, altele sunt preocuparile lui odata venit la Leysin. Nevestei hiper-active si hiper-activiste (la doua luni dupa ce se casatorise cu Janeta, aceasta era condamnata, pentru activitati socialiste, la o luna de inchisoare (Condamnarea Janetei Maltus-Istrati este anuntata de gazeta socialista *Romania Muncitoare* in numarul 186, din 11 august 1915. Casatoria avusese loc la 13 iunie 1915) ii pastra, poate, o anumita ranchiuna, dar si mult iubitei mame?! Iar gandul unei eventuale intoarceri in Romania nu-l va incerca niciodata cu adevarat, nici in cei peste trei ani si jumatate petrecuti in Elvetia, nici mai tarziu, dupa 1920, cand trece in Franta.

La Leysin, si dupa amintirile lui, Istrati isi procura un pian, incepe sa ia lectii, foarte probabil nu gratuit (cizmarul Ionescu sustine ca din banii trimisi de el ar fi fost platite), dar mai ales, cel putin dupa confesiunile lui, se apuca sa invete in asalt limba franceza. N-ar fi stiut-o deloc la venirea in Elvetia, abia cat sa poata cere o paine. „Nu stiam limba decat pentru a cere paine si a starni ilaritate; iau *Telemac* (*Les Aventures de Telemaque,* romanul lui Fenelon) si un dictionar si incep sa descifrez. Asa am invatat franceza, in urma cu trei ani si jumatate”, ii scrie lui Romain Rolland la 20 august 1919 (*Correspondance, ed. cit.*, p. 28). Impresionat, desigur, de performanta lui Istrati, dar si avand un bun fler publicitar, Rolland isi va incheia rasunatoarea prefata la *Chira Chiralina,* prin care vestea lumii aparitia unui „Gorki balcanic”, apasand cu eficienta elocventa asupra acestui episod. Era un final cu mare si sigur efect: „Si va trebui sa ne amintim ca omul care a scris aceste pagini asa de vii a invatat singur frantuzeste, acum sapte ani, citind pe clasicii nostri”. Spectaculoasa cucerire a limbii franceze constituie o piesa esentiala a mitului Istrati si va fi evocata in fel si chip ori de cate ori se va scrie despre biografia, personalitatea si literatura fostului zugrav brailean. Panait Istrati insusi relateaza marea aventura, pe larg si cu verva, in ritmul unei irezistibile coride, in convorbirea din 1927 cu Frederic Lefevre:

„...iau taurul de coarne: limba franceza fusese, nu v-am spus-o destul, marea nostalgie a adolescentei mele... Asta se poate constata citind *Mihail,* unde imi evoc adanca admiratie si in acelasi timp surpriza de a-l vedea pe acest tanar zdrentaros devorand *Jack* in original intr-un fund de mahala amarata a unui mic oras dunarean. Cate incercari zadarnice n-am facut de-a lungul acestor noua ani de prietenie fierbinte cu Mihail pentru a ma avanta pe urmele lui catre cucerirea frumoasei limbi internationale... Cu ce emotie imi place sa-mi amintesc, si astazi inca de minutele de dinainte de-a adormi, cand imi spunea cu vocea lui grava si tandra: „Panait, repeta dupa mine: je dors, tu dors, il dort „ Dar asta se scria altfel! Cu jumatati de masura, n-am obtinut nimic niciodata Singura modalitate care li se potriveste pasionatilor si le asigura veritabilele cuceriri este sa se daruiasca sau integral, sau deloc inchis in camaruta unei vile de lemn, pe care o strabateam ca un apucat de calduri, inarmat cu un dictionar si cu vointa m$_{ea}$ salbatica deschid *Telemac: Calypso-ne-pouvait-se-consoler-du-depart...* Nu pricep decat cuvantul *consoler* care este ca in romana... Dictionarul este singurul meu instrument. N-am deschis vreodata o gramatica. Nu conteaza din pagina in pagina, din carte in carte, fara nici un ghid, devor treizeci de clasici - Voltaire, Rousseau, Montaigne, Montesquieu Mme de Stael etc. Febra a durat patru luni. O dubla bucurie, in care se imbinau doua cuceriri, a limbii si a frumoaselor idei frumos exprimate. Patru luni de sihastrie! Cand m-am trezit la realitate, in jurul meu peretii erau gauriti si acoperiti de fise de sus pana jos, dictionarul facut zob, si nu mai aveam decat un singur franc elvetian.” (Interviul dat lui Frederic Lefevre, loc. cit.)

Dar nu fusese un sihastru perfect, un pustnic ireductibil, un solitar claustrat de bunavoie in camaruta unde avea sa se petreaca si desavarseasca frenetica, torida luare in posesie a limbii franceze. Pasionala cucerire a „frumoasei limbi” e insotita, poate si intensificata, dar poate si concurata, de alte pasiuni devorante. Una, am vazut, este tot artistica - a pianului. De ce insa, ne putem intreba, daca a luat lectii de pian nu va fi luat si lectii de franceza?!

Alta e pasiunea amoroasa. in general, Istrati sufera teribil din amor dar se si consoleaza repede, uneori chiar fulgerator, viata lui sentimentala e o nesfarsita succesiune de sfasieri si incandescente Uneori nici nu se desparte bine de o femeie, e pe culmile disperarii, se da de ceasul mortii, dar chinurile nu-l impiedica sa innoade concomitent o noua relatie fierbinte. Episodul elvetian nu face exceptie de la aceasta regula. Cele trei sau patru luni de inaripata si imbatatoare schimnicie intru deprinderea limbii franceze sunt traversate si de o devastatoare pasiune amoroasa, in seama careia, cu alt prilej, Istrati va pune chiar si epuizarea resurselor lui financiare. O „dezlantuire de pasiune amoroasa, care ma arunca in mizerie”, mentioneaza el, sobru si telegrafic, in prezentarea autobiografica intocmita la cererea lui Romain Rolland (*Correspondance,* ed. cit., p. 139). Mai guraliv e Istrati cand isi povesteste aventurile prietenului sau parizian, cizmarul Ionescu. Dupa cum isi va aminti acesta, Istrati cazuse mai intai in mrejele unei cantarete. Se dusese la un *cafe-concert,* i-a placut o actrita, se va fi uitat la ea languros-oriental, cu privirea lui „de catifea”, mentionata de acelasi memorialist, ea i-a cantat *Quand est jolie, jolie comme vous,* au petrecut impreuna pana tarziu. Cand Istrati si-a cheltuit toti banii, fermecatoarea creatura l-ar fi parasit (*Le gnaf d'enface,* loc. cit.). Tot dupa Ionescu, Istrati s-ar fi incurcat in Elvetia si cu o nemtoaica incapatanata, careia ii aplica, scos din sarite pesemne, tratamentul clasic de domesticire folosit si la Braila cu Janeta: o batea. „Cu femeia rea te intelegi numai cand taci si cand ii dai bataie”, va spune el, filozofic, la 50 de ani (*Civilizatie,* loc. cit.). Era acea nemtoaica, Frieda pe numele ei, „rea foc”, dar mai avea si un alt cusur, era nationalista pana la rasism. Se credea reprezentanta „unei natii «kolosale»„ si-i reamintea cam zilnic iubitului ca el e, dimpotriva, „neam de tigani”. Pasiunea trecea totusi peste aceste mici nepotriviri („ne luasem din dragoste si o duceam bine”), dar intrarea Romaniei in razboi, in august 1916, impotriva Puterilor Centrale, a provocat un neasteptat cutremur in viata cuplului: patriotic infuriata, Frieda nu-l primeste pe „tigan” in casa si-i arunca in cap, de la etaj, „papucii, camasa de noapte, peria de dinti si *Secolul lui Ludovic al XIV-lea”*, explicandu-i celui bombardat cu opera lui Voltaire ca natia lui „spurcata” a declarat si ea razboi „patriei” sale. Armistitiul se incheie repede („ne-am impacat pe loc”, probabil totusi in apartament, nu in strada), insa nu va dura mult. Cei doi se despart cand ambii raman someri. In imposibilitate locativa de a se mai „adora” (*Idem*), Frieda se duce sa doarma la o amica, iar Istrati se adaposteste intr-un azil de noapte. Obiceiul de a recurge la viguroase metode stramosesti de domesticire a partenerelor il va pastra insa Istrati pana tarziu. „Rea de

prapadeste pamantul” se va dovedi astfel si alsacianca Anna Munsch, cea de a doua lui nevasta cu acte-n regula, se confeseaza el intr-o scrisoare din 1926, tot acolo consemnand insa si esecul acestei pedagogii deprinse in Baldovinestiul copilariei - „l-am dat vreo doua trei tranteli ca pe legea lui mos Dumitru, si n-am ajuns la nimic: fier rau, cat sa-l bati tot degeaba! „ (Scrisoare aflata la Muzeul Literaturii Romane, doc. nr. 2518.).

In autobiografia trimisa lui Romain Rolland, unde isi evoca viata de nomad in Elvetia dupa ce ramasese fara un sfant, Istrati face el insusi aceasta lista de prezente indispensabile: carti, o femeie, pianul („car pretutindeni cu mine carti, cateodata si un pian si intotdeauna o femeie frumoasa” (*Correspondance,* loc. cit.). O banuiala ca interlocutorul sau nu va fi fiind chiar un sfant avusese si Frederic Lefevre (consemnata sub titlul de rubrica „O ora cu Panait Istrati”, convorbirea incepuse intr-o sambata dupa-amiaza la ora patru si se incheiase duminica noaptea, pe la unsprezece si jumatate - farmecul povestilor balcanice ii tinuse treji peste 30 de ore!), el il intrebase daca in Elvetia traise „ca un singuratic, ca un ascet”. „Nu”, raspunde insufletit Istrati, acum, in 1927, devenit scriitor de succes, „Nu, am avut nenumarate ibovnice. Dar ca sa traiesti in Elvetia cu o prietena trebuie sa fii un erou! Patru cantoane m-au socotit indezirabil. Asa incat atunci cand la Geneva un agent care ne verifica hartiile ne-a zis «totul e-n regula! », amica mea si cu mine am topait de bucurie, strigand «Bravo! Aici se simte Franta! »„ (Interviul dat lui Frederic Lefevre, loc. cit.).

Daca nu exista insa nici un fel de informatii mai precise despre toate insotitoarele feminine din Elvetia ale viitorului scriitor de limba franceza, avem in schimb o lista, fie ea si incompleta, a cartilor si autorilor pe care i-a citit. Sunt cei „treizeci de clasici”, celor mentionati deja li se mai adauga, dupa alte confesiuni, Pascal si Malherbe: curioasa lipsa de interes nu numai pentru actualitatea imediata, dar si, in amintirile lui Istrati despre aceasta perioada, pentru intreaga literatura a secolului al XIX-lea, dublata de o nu mai putin curioasa preferinta pentru autori asa-zicand *de idei,* eseisti, moralisti, filozofi. Se opresc oare intelegerea si gustul lui Istrati la epoca luminilor? E, poate, mai degraba altceva: intre *ganditori* si *artisti,* Istrati pare sa-i aleaga intotdeauna pe cei dintai. in aceasta directie merg constant inclinatiile si optiunile lui. E intotdeauna infinit mai sensibil la idei si atitudini decat la arta. De aceea, probabil, va fi violent atras de literatura lui Romain Rolland, cand o va descoperi. Istrati tanjeste necontenit dupa valorile *inalte,* il atrage, cu o forta magica, tot ce se afla *sus, deasupra.* „Aventurierul” nu e deloc disponibil ori inclinat spre aventura artistica, ba chiar ii este, uneori declarat, de-a dreptul ostil. Raspunzand unor impulsuri profunde, pasiunea lui pentru „clasici” il exprima, desi fara a-l structura.

Inaltarii spirituale obtinute prin deprinderea limbii franceze si asimilarea „clasicilor” i-a urmat, in viziunea rememorarilor ulterioare, o prabusire in cea mai crunta materialitate. Istrati ramane „lefter de franci” tocmai cand ajunsese „toba de carte” („...nestiind o boaba frantuzeste, m-am pus pe ros clasici francezi, timp de trei luni fara preget, la capatul carora ma aflai toba de carte si lefter de franci” (*Civilizatie,* loc. cit.). Nu are incotro si incepe sa munceasca, pe apucate si pe ici-colo, trecand de la o indeletnicire la alta si ducand „o existenta cenusie si de lupta indarjita” (). Dar compensata din plin si chiar iluminata de marea izbanda a cuceririi limbii franceze in doar cateva luni!

Limba pe care, totusi, nu in Elvetia a invatat-o. Exista marturii ca Panait Istrati nu era complet strain de ea inca din perioada primei lui calatorii in Occident, cand a stat la Paris vreme de patru luni (alte patru luni!), din decembrie 1913 pana in aprilie 1914. N-ar fi vorbit, pe atunci, frantuzeste, „dar intelegea putin cand citea” - si citea cu nesat, oriunde, „in tramvai, in metro”, isi aminteste cizmarul Gheorghe Ionescu, de la care, tot cu acel prilej, ar fi imprumutat *Paul et Virginie, Atala, Une vie* de Maupassant, „ceva Zola” (*Le gnafd'enface,* loc. cit., p. 6.). Ca avea unele cunostinte de franceza se poate de altfel deduce si din materia celor trei corespondente trimise de la Paris gazetei *Romania Muncitoare:* in aceste articole Istrati relateaza despre inmormantarile, la care asista, ale unor fruntasi socialisti francezi, rezumand si reproducand fragmentar cuvantarile tinute, dar si adaugind impresii proprii. Prinsese oare gustul Parisului? A muncit si aici, dupa obicei, ici-colo, s-a indragostit de o oarecare Renee, care l-ar fi abandonat cand i-a vazut salopeta de lucrator (il luase drept altceva), a vizitat muzee, a fost la Versailles... Tot socialistul cizmar de lux relateaza ca Istrati „nu voia sa paraseasca Parisul pentru totdeauna: spunea ca o sa invete frantuzeste *mai bine (s.n.)* si ca va reveni peste un an”.

Si este absolut sigur ca, odata intors la Braila, in a doua jumatate a lunii aprilie 1914, Istrati s-a straduit, si nu zadarnic, sa-si insuseasca limba franceza. intr-o scrisoare din 23 decembrie 1924, inedita pana acum, catre Vasile Goras, profesor din Braila si, rezulta din text, cunostinta apropiata din perioada anterioara plecarii in Elvetia, Panait Istrati isi aminteste de vremea cand acesta *ii corija frantuzeasca:*

„Draga Vasilica,

Lasa-ma sa te numesc asa cum isi permitea s-o faca Janeta, fata buna cu care m-am purtat asa de rau. Altfel nu mi-ar fi cu putinta sa-mi reamintesc de niste vremuri ce mi-au ramas scumpe cu toate tristetile ce le invaluie. iti multumesc pentru randurile calde pe cari mi le-ai trimis la Nisa. Constantinescu barbieru (Nicu Constantinescu, frizer din Braila, fost socialist, vechi prieten cu Istrati) imi scria in acelasi timp felul miscator in care ai primit cartea mea. Din ambele scrisori am vazut pe «Vasilica» al Janetei, pe amicul bun, ramas bun, din vremea cand imi corija frantuzeasca: «nu se zice 'a quelque chose *le* malheur est bon', ci 'malheur est bon'». De atunci si pana astazi nu s-a schimbat nimic in mine, decat ca acum sunt mai bun, mai iertator. Chiar si in ce priveste franceza, tot D-ta ai putea sa ma corijezi, caci ceea ce D-ta stii cu precizie, eu nu stiu decat pe ghicite, desi scriu si public in frantuzeste, la Paris.” (Scrisoare catre Vasile Goras. Documentul se afla in anii '80 in arhiva I.S.I.S.P., fond XIII. Vasile Goras era in anii '30 un cunoscut si stimat profesor de latina la Liceul „Nicolae Balcescu” din Braila)

De la o franceza defectuoasa si pana la a nu sti „o boaba frantuzeste” ori a nu intelege decat cuvantul „consoler” pentru ca se aseamana cu corespondentul sau romanesc este, orice s-ar spune, o distanta destul de lunga. E foarte probabil, e chiar ca si sigur, ca de fapt in Elvetia Panait Istrati isi va fi ameliorat, consolidat si imbogatit cunostintele de franceza, poate modeste la sosirea in Leysin, dar nu inexistente si in orice caz nu atat de precare cum ii facea lui placere sa sustina odata devenit celebru. Le avea inca de la Braila, deprinse probabil pe calea lecturilor, poate si a unor incercari de a o invata (singur? cu un profesor?), de vreme ce „Vasilica” il „corija”, nu mai putin si din conversatii. Tanarul, boemul zugrav Istrati era in relatii bune cu multi intelectuali din oras, atat in virtutea activitatii lui de militant si publicist socialist si a preocuparilor literare, cat si, este de presupus, prin apropierea de mediile evreiesti cultivate, facilitata de casatoria cu Janeta (*Cf.* David Seidmann, *L'Existence juive dans l'aeuvre de Panait Istrati,* Librairie A.G. Nizet, Paris, 1984, p. 15), ea insasi o persoana instruita. Iar in acele timpuri „intelighentia” romaneasca folosea in mod curent limba franceza, veritabil indiciu de apartenenta si de identitate sociala si culturala. De aceea, probabil, si fusese franceza „marea pasiune nostalgica a adolescentei” lui Istrati.

Franceza, ca si pianul, echivala cu un blazon. Istrati prindea iute limbile straine, avea ureche buna si o memorie acustica depasind obisnuitul, poate ca si de aceea, mai tarziu, cand il va intalni pe Maxim Gorki, va ramane foarte surprins, neplacut surprins, ca viitorul patron literar al „realismului socialist” nu stia decat ruseste, desi traise mult si calatorise deseori in Europa, iar mijloacele banesti nu-i lipsisera. in cei aproape patru ani de sedere in Elvetia, Panait Istrati nu va iesi din perimetrul cantoanelor francofone: doar aici putea comunica, doar aici „strainul” se putea simti, cat de cat, la largul sau. Si venise, de altfel, oarecum pregatit pentru *continuarea* familiarizarii cu limba franceza: dictionarul facut „zob”, pe care il pomeneste, fusese de buna seama adus de la Braila (Era probabil *Dictionnaire frantais-roumain* de Constantin Saineanu, aparut in 1914 in editia a IlI-a (primele fusesera publicate in 1896 si, respectiv, in 1907), intr-un tiraj de 5.200 de exemplare), fiind greu, chiar imposibil de crezut ca la Leysin putea fi procurat un lexicon francez-roman.

Nu cu necunoasterea limbii franceze, nici cu imposibilitatea de a invata sa cante la pian si nici cu dificultatile si incurcaturile din amor se confrunta insa cu adevarat Panait Istrati in Elvetia, ci cu solitudinea, cu precaritatea si cu anonimatul. Se oprise la Leysin, o spune oarecum in treacat in evocarile ulterioare despre aceasta perioada a vietii lui, din intamplare, pentru ca se gasea acolo un om pe care-l cunostea, braileanul Pincu Schwartz: prezenta unuia sau a mai multor cunoscuti in locurile spre care se indreapta reprezinta, mai e oare nevoie de reamintit?!, o constanta a plecarilor si calatoriilor lui Panait Istrati. Pretutindeni, in Egipt, in Liban, in Siria (pe atunci tinuturi ale Imperiului Otoman), in Grecia sau la Paris, in 1913-1914, Istrati *are pe cineva*, nu este niciodata cu desavarsire singur. Nu porneste in necunoscut si la intamplare. Rareori, cand totusi incearca sa se lase in voia hazardului, va fi constrans sa renunte - ca atunci, spre exemplu, cand porneste haihui spre Napoli, unde nu avea pe nimeni. Aceste cunostinte, presarate peste tot, sunt oameni de conditie modesta, chiar umila, fugari, persecutati, inadaptati, suferinzi, marginali, vagabonzi. O internationala a amaratilor, foarte solidara si generoasa, pe care Istrati se bizuie intotdeauna. Sunt fratii lui, disponibili sufleteste tocmai pentru ca nu sunt fixati, incrustati, integrati pana la alienare intr-o ordine alienanta. Pentru a se apropia de ei, pentru a-i cuceri, Istrati foloseste o arta a seductiei constand esential in starnirea sau dezmortirea elanurilor care ii risipisera in lume. Prima intalnire dintre Istrati si cizmarul Gheorghe Ionescu (Georges Ionesco), roman stabilit la Paris din 1905 si devenit patronul unui atelier-magazin de incaltaminte de lux, este un caz aproape didactic de aplicare a acestei strategii:

„In anul 1913, pe 26 decembrie - imi amintesc data pentru ca era a doua zi de Craciun - in pravalia mea din strada Clichy a intrat un tip mare, slab, a zis «Istrati!»si mi-a insfacat amandoua mainile. «Sunt aici de cateva zile, a zis, adresa ta mi-a dat-o prietenul nostru A., dar nu voiam sa vin, pentru ca ai ajuns un comerciant, un patron; nu mai esti un frate socialist. Numai ca, vezi, azi nu mai am decat douazeci de centime»”

povesteste, dupa doua decenii, cizmarul (*Le gnaf d'en face,* loc. cit., p. 3).

Bineinteles ca „patronului” i s-a trezit fibra de fost „frate socialist” si l-a primit cu necesara generozitate, nu cu acreala de „comerciant”. Dar nici nu avea alta solutie: daca l-ar fi dat pe intrus afara, n-ar fi facut decat sa-i confirme ca dintr-un cald „frate socialist” s-a prefacut intr-un cainos „patron”. Iar pe deasupra Istrati era un om fermecator, povestea cu insufletire, stia tot felul de istorii, facea proiecte fabuloase, trezea nazuinte, inaripa imaginatia, smulgea din moleseala, rasplatindu-si apropiatii cu verva si fantezia lui inepuizabile. Era un amarat, ca si ei, dar si altfel decat ei.

Era scriitor si voia sa fie scriitor.

Era scriitor si voia sa fie scriitor, desi, cu o stranie insistenta, puternica pana la ostentatie si exces, Istrati se va lepada si scutura tot timpul, ca de un stigmat ori de o banuiala oribila, de aceasta calitate. Chiar si atunci cand va deveni un autor cunoscut, cand se va infrupta din roadele si dulci, si otravite ale celebritatii si ale gloriei literare, el nu va accepta ca e scriitor altfel decat din intamplare si intamplator, gata oricand sa dispara in neantul din care s-a ivit. Se poate alcatui o bogata colectie din asemenea deseori vehemente deziceri, sunt risipite pretutindeni si se intind pe toata durata carierei lui literare (totusi!), pana la sfarsitul vietii - in corespondenta, in confesiuni, in publicistica, in frecventele interventii in nume propriu, ca autor, din scrierile de fictiune.

Si a reusit, cu aceste furioase tagaduiri, sa insele pe mai toata lumea. Scriitorii, cand avea sa intre in randul lor, nu l-au socotit totusi vreodata coleg sau concurent; pentru public, si mai ales pentru publicul larg, „de jos”, cu nelamurite aspiratii catre un altceva decat prozaismul cotidianului, era o dovada vie ca *se poate* si ca zidul anonimatului nu e imposibil de strapuns; contemporani sau postumi, criticii si istoricii literari l-au socotit *un caz, un fenomen* bizar si irepetabil. Barbar valah disimulat, strategie vicleana de grec, ascuns in burta inofensivului cal troian spre a patrunde irezistibil in cetate? Dar a vrut el sa insele, sa adoarma vigilente, sa nu trezeasca suspiciuni? Nu s-a temut, cumva, de inrobire si esec, nu i-a fost mai curand frica de a nu fi inca una din victimele nenumarate ale ispitei de a deveni artist? „Abominabila Arta, Moloh care face mult mai triste victime decat razboiul, mizeria si boala! „, va exclama, parca inspaimantat de ravagii totusi ocolite, intr-o confesiune din 1926 (*Les Miracles de la volonte,* text dintr-un volum avand acelasi titlu, aparut in 1927, ce continea raspunsurile a 12 personalitati (psihologi, filozofi, educatori etc.) despre „om si destinul sau”. Apud *Cahiers Panait Istrati,* nr. 9, 1993, p. 74). Sau poate mai degraba (ori poate *si)* un imens orgoliu al neasemanarii si un pariu nebunesc, mergand pana la sfidarea de sine. Luxul de a-si nega ori contraria vocatia nu si-l permit decat cei care o au. Daca exista, si exista!, ceva profund statornic la Istrati, ceva niciodata abandonat, fie in mizeria si suferinta cele mai crunte, fie in clipele de fericire si exaltare, ceva de care nu se poate elibera, ceva de care e stapanit cu o forta careia nu i se poate impotrivi, ceva pus ori aflat intotdeauna mai presus de orice, acest „ceva” este literatura. Obsesie, demon, virus, tinta secreta, patologie, destin, pasiune, ii putem spune cum vrem, dar evidenta aceasta e: Istrati e un contaminat de literatura si scris. Irecuperabil.

Nu se va sti probabil niciodata cu precizie *de ce* s-a dus Istrati in Elvetia in primavara anului 1916 - pentru a fugi de iminenta intrarii Romaniei in razboi, pentru a se ingriji de tuberculoza, pentru ca a avut o misiune clandestina, pentru ca il exaspera mediocra existenta de sedentar si familist ori din toate aceste posibile motive laolalta. Cert este ca episodul elvetian va fi placa turnanta a vietii lui.

A vietii lui de scriitor in primul rand. Fara a fi exhaustive, datele despre cei aproape patru ani petrecuti de Panait Istrati in Elvetia sunt cu mult mai bogate decat cele despre hoinarelile lui prin Levant si despre boema braileana si bucuresteana. inca mai important, ele nu mai provin exclusiv sau aproape exclusiv din amintirile, marturisirile si chiar literatura lui Istrati insusi, in mod aiuristic luata insa de multi drept cert document biografic si citita ca un act notarial irecuzabil. Se stie astfel ca din aprilie 1916, cand a ajuns acolo, si pana catre sfarsitul anului, a stat la Leysin, ca in februarie 1917 avea o adresa la Geneva, ca in aprilie acelasi an era din nou la Leysin, apoi la Lausanne, in august la Vallorbe, pentru a se stabili apoi la Geneva, unde un timp lucreaza, era la inceputul lui 1918, intr-o uzina de

munitii. In vara aceluiasi an primea, nu se stie de cata vreme, un stipendiu („o mica pensiune") de la Comitetul pentru ajutorarea romanilor din strainatate (*Apud* George Macovescu, loc. cit. La aceasta „mica pensiune" Istrati se refera doar intr-o scrisoare catre Legatia Romana din Berna prin care cerea „reinnoirea pasaportului", niciodata in amintirile si evocarile despre perioada elvetiana.) si avea o adresa la Villeneuve. La inceputul lui 1919 e internat intr-un sanatoriu al Crucii Rosii americane, dar pentru scurta vreme. Ramane la Geneva, probabil pana spre sfarsitul anului sau inceputul lui 1920. La 26 ianuarie 1920 cerea iarasi „reinnoirea pasaportului", dandu-si o adresa la Monthey. Se interesa, tot atunci, daca se poate intoarce in Romania „pe spezele Legatiunei" si totodata daca pasaportul ii „poate servi pentru a calatori in alte tari". Legatia Romana ii da pasaportul solicitat, si tot cu scutire de taxa, ca de obicei, dar il instiinteaza ca „nu dispune de fonduri pentru repatrierea romanilor nevoiasi veniti in Elvetia pe propriile lor spese si pentru interese personale" (*Idem*). In primavara lui 1920, Istrati paraseste Elvetia, pe cont propriu, desigur, dar pentru a pleca la Paris, nu in Romania.

Desele lui schimbari de adresa si indeletnicire sunt fara indoiala provocate de precaritatea in care traieste, dar aceasta precaritate nu este mai putin una provocata si de un fel anume de a fi. Traiul de azi pe maine, cand mai inlesnit si cand foarte stramtorat, dupa imprejurari, tine mai degraba de un refuz al asezarii decat de lipsa sanselor de asezare. Si la maturitate, ca si in adolescenta si tinerete, Istrati este nestapanit, nemasurat, nedomesticit. La 32 de ani, cat are in 1916 cand ajunge in Elvetia, prefera ocupatiile ocazionale, improvizatia, intamplatorul. E un intermitent al muncii, ia spuma zilelor. Are, totusi, o meserie stabila sau care ii poate asigura o anumita stabilitate, este zugrav, dar nu recurge la ea decat atunci cand e la ananghie, pentru depanari. Curata de zapada un patinoar, planteaza stalpi de telegraf, desteleneste pamantul cu uri tractor la Vouvry. Cand se angajeaza, la un atelier Peugeot ori la fabrica de munitii Piccard-Pictet din Geneva, nu sta mult, munca industrializata il ingrozeste si o abandoneaza curand, fara grija zilei de maine. Cere bani in dreapta si in stanga, inclusiv ambasadorului („ministrului", cum se numea pe atunci) roman din Berna, se plange mereu de saracie, dar nu-si refuza, cand poate, placerile, e imbracat ingrijit (atat de ingrijit incat, atunci cand e nevoit sa doarma intr-un azil de noapte, e scutit de inspectia rufariei si de dusul obligatoriu), cumpara carti si ziare, se duce la cafenele si restaurante fine (ii *plac faimosii „ melci" de Burgundia*, ca *si faimoasa „fondue",* desigur cu *excelentul vin alb elvetian,* pe care le pomeneste intr-o amintire), a mers probabil cel putin o data si la teatrul din Geneva, fiindca stie ce inscriptie se afla deasupra scenei. Dupa judecata comuna este un risipitor, nu stie si nu vrea sa stranga bani, sa puna deoparte, sa fie cumpatat - si asa va ramane pana la sfarsitul vietii. in scrisoarea trimisa lui Romain Rolland la 20 august 1919, il ruga pe acesta sa nu creada ca suferintele i-au fost vreodata legate de situatia materiala, conditia sociala, de mizerie si de munca; „dimpotriva", exclama el, „eu nu pot trai decat asa si numai in aceste conditii vreau sa traiesc". Tot acolo facea un exaltat elogiu al trudei si al saraciei, vazute ca pret al libertatii si al independentei de spirit:

„Sfanta truda! Sfanta saracie! Datorita voua m-am putut scalda in cea mai perfecta independenta de spirit pe care si-o poate dori un om indragostit de libertate. Numai datorita voua i-am putut trimite la plimbare pe toti cei care, cu banii lor, au vrut sa ma tintuiasca unde nu puteam sa respir. Numai datorita voua am putut iubi pe cel urat de toata lumea si uri pe cei care erau puternici si inaltati in slavi. Numai asa am putut fi eu insumi (...). Si datorita tie, sfanta Mizerie, datorita scolii tale, cea mai inalta institutie unde se poate invata arta de a fi sincer, institutie unde nu pot patrunde mediocritatile, nu sunt astazi, slava Domnului, un om care gandeste cu voce tare toate prostiile." (*Correspondance,* p. 25)

Cincisprezece ani mai tarziu, cand ajunsese celebru si dupa ce adesea castigase mari sume de bani, cheltuite cu frenezie, revenit intr-o Romanie unde „in fruntea tuturor institutiilor de arta, de cultura, de sanatate, de gospodarie... si asa mai departe... se afla numai capatuitii culiselor inexprimabile si ai partidelor politice", Istrati constata decesul istoric al mizeriei romantice pe care o traise, pe care si-o permisese:

„Marturisesc ca, fata de mizeria pe care o vad astazi, mizeria mea personala, care a durat de la 10 la 40 de ani, a fost o floare la ureche. Eu n-aveam paine adesea, fiindca voiam sa am prea multa libertate. Libertate totala. Dar, declar: cu foarte rare exceptii, de cate ori am fost gata sa execut cu bratele mele orice munca, painea nu mi-a lipsit. Or, toata lumea stie astazi ca - impotriva oricarei bunavointe a acestor muncitori si a acestor intelectuali, de care vorbeam adineaori, de-a face orice pentru o bucatica de paine - aceasta paine nu mai exista pentru ei. Painea nu mai exista azi decat pentru clientela politica si a culiselor." („Ceva mai bun, mai omenesc? Panait Istrati despre: mizerie, politica, lichelism si alte aspecte ale vietii sociale contemporane", convorbire realizata de C. Cristobald, in *Facla,* 1 iulie 1933)

Scrisul ori, poate mai exact, aspiratia literara e si in Elvetia ocupatia lui cea mai importanta, grija dintai si singura continua. Este o certitudine, nu o ipoteza. S-au pastrat, din perioada elvetiana, trei manuscrise, toate publicate postum, la cateva bune decenii dupa moartea lui Istrati. Ramasesera, cine poate sti cum si de ce, la cizmarul parizian Ionescu, de aici au ajuns la un alt romano-francez, Jean Stanescu, iar acesta le-a comunicat tarziu, la inceputul anilor '70, Asociatiei „Les Amis de Panait Istrati", doua fiind publicate in prima serie, trimestriala, a „Caietelor" pe care aceasta le scotea, iar un al treilea in seria ultima, anuala (In numarul din iulie 1971 cel dintai, in numerele din noiembrie 1972, aprilie si noiembrie 1973 si martie 1974 al doilea, in numarul 9/1992 al treilea). in traducere, fiindca erau scrise in romaneste (In Romania au fost publicate in *Analele Brailei,* nr. 3, decembrie 1971, in *Manuscriptum,* nr. 4, 1977, si, respectiv, nr. 3, 1975, ulterior fiind incluse in volumul *Panait Istrati - Viata lui Adrian Zografi,* editie ingrijita, prezentare si note de Alexandru Talex, Editura Minerva, 1983).

Aceste putine relicve, salvate din intamplare si regasite miraculos dupa succesive naufragii, atesta in primul rand *vechimea* preocuparilor literare istratiene si dau sens, alt sens!, unor afirmatii si referinte ce parusera obscure sau neinsemnate. Cand, in august 1919, i-a scris lui Romain Rolland prima scrisoare, unde isi evoca experientele, Panait Istrati mentiona ca isi intemeiase crescatoria de porci de la Braila, in 1915, cu gandul de *a se retrage din vacarm* si pentru *a privi un pic in manuscrise* (*Correspondance,* p. 27.). Nu precizeaza, totusi, ce fel de „manuscrise", dar puteau fi altfel decat literare?! In decembrie 1922, ii marturiseste lui Romain Rolland ca e framantat de personajul Stavru „de zece ani"; cu un an mai inainte, in martie 1921, ii scrisese ca nu mai e la varsta cand „iti faci mana" si se intreba retoric daca va sti vreodata cineva numarul *incercarilor* lui *literare* aruncate in foc neterminate, fiindca nu-i placusera la recitire; o luna mai tarziu, isi evoca *opera epopeica* pe care *a copt-o in minte de ani de zile,* iar altadata, in septembrie 1922, se refera la *hartiile* si *insemnarile* facute *vreme de douazeci de ani* si pe care le-a pierdut in crizele furioase din aprilie 1919, cand a aflat de moartea mamei, si din ianuarie 1921, cand a incercat sa se sinucida la Nisa. Explicatie verosimila. Cand e disperat, Istrati pare sa-si piarda temporar mintile, in intelesul cel mai propriu al expresiei, iar cel mai des i s-a intamplat din amor; chiar tentativa de sinucidere de la Nisa

pare sa fi fost macar in parte provocata de *o slaba creatura din popor,* care-l abandonase, relateaza un jurnalist din acea vreme, care se interesase indeaproape de caz (Fernand Despres, de la *L'Humanite,* intr-o scrisoare adresata lui Romain Rolland la 15 martie 1921. Acesta e, de altfel, adevaratul „descoperitor" al lui Istrati - pentru amanunte, vezi capitolul urmator).

Cele trei manuscrise, e de presupus, vor fi fost salvate in 1919 si vor fi ajuns la cizmarul Ionescu in 1920, cand Istrati vine la Paris, fiindca dupa incercarea de sinucidere din 1921 hartiile ii fusesera luate de politie si nu le-a mai regasit.

Unul dintre ele este localizat si datat „Geneva, ianuarie 1918", altul este dedicat, in franceza, cuiva cu initialele D.B. („a mon ami D.B.") si incepe printr-o referire la o discutie avuta cu acesta la Lausanne, iar celalalt nu poarta nici o mentiune.

Cel dintai, *Evadatul de peste Rhin,* este singurul incheiat, singurul de mici dimensiuni (11 pagini) si singurul avand un caracter mai degraba publicistic decat literar, din text deducandu-se de altfel ca era destinat unui ziar elvetian neprecizat. Celelalte doua sunt, ambele, ample fragmente din scrieri literare de mare intindere, fie neincheiate, fie pierdute, nu se poate sti. Unul, *Mos Popa,* are 56 de pagini, altul, *Fratii saraci,* 57. Amandoua fac parte din cate un ciclu, titlurile fiind indicate pe manuscris - *Amintiri din Braila,* pentru cel dintai, *Pagini de calatorii,* pentru cel de al doilea. Materia epica, tonul si structurile narative sunt asemanatoare pana la identitate cu cele din cartile lui Istrati de mai tarziu. Mai mult, pe o pagina separata a manuscrisului *Fratii saraci* figureaza un proiect de sumar al primului volum din ciclul *Pagini de calatorii.* Volumul urma sa aiba, sau va fi avut, de va fi fost dus pana la sfarsit, trei parti, fiecare compusa din mai multe capitole, zece cu totul. Unul dintre titlurile de capitole - *Pescuitorul de bureti* - este acelasi cu al unui volum din 1930 *(Le Pecheur d'eponges),* iar altele sugereaza o atmosfera, personaje si chiar intamplari din carti de mai tarziu.

Sunt aceste manuscrise doar ale unor inceputuri abandonate ori sunt fragmente din scrieri pierdute probabil pentru totdeauna, nu se poate sti. Mai sigur este ca ele nu prefigureaza opera lui Istrati de mai tarziu, ci ii apartin, ceea ce face inca mai dificila, daca nu anuleaza cu totul, fixarea nasterii lui ca scriitor dupa tentativa de sinucidere din 1921 si din indemnul lui Romain Rolland.

Scrise in romaneste, cele doua fragmente trebuie apoi puse intr-o dubla relatie cu opera ulterioara: de continut, cu cea scrisa in franceza, de continut si limba, cu cea tradusa (rescrisa) de Istrati in limba lui materna. Fiindca Istrati, nemultumit de cum ii fusese tradusa in romaneste *Chira Chiralina* in 1924, si-a asumat el insusi transpunerile, iar pana la sfarsitul vietii a reusit sa dea versiuni romanesti pentru aproape doua treimi din opera literara scrisa initial in franceza. Iar romana lui Istrati din „manuscrisele elvetiene" este daca nu chiar identica, macar foarte apropiata celei din traducerile pe care avea sa le faca mai tarziu, dupa 1930 cele mai multe: o romana in care exista o certa presiune a limbii franceze. Explicabila, de buna seama, pentru traducerile facute din limba „de scriitura" in limba materna, aceasta presiune ramane insa intrucatva curioasa, pentru ca foarte timpurie, pentru „manuscrisele elvetiene". Cum nu s-a facut, inca, vreo analiza sistematica a romanei lui Istrati din literatura pe care si-a tradus-o din franceza (exista doar studii, in Franta, despre prezenta romanei in franceza folosita de el ca limba a scrisului literar), ajunge semnalarea numai catorva imprumuturi lexicale si a unor decalcuri. Istrati scrie astfel „privindu-ma cu o *fransa* dusmanie", „ca e *sampion* al ei", *„se arata descurajat"*, *„luase o mina* uimita", *„lipsa* totala *de parada", „dau* mare *luare aminte"*, „in calatorie, ca si in dragoste, ei baga de seama ca dupa placere *se gasesc* despuiati", „isi pierdu cumpatul, bineinteles, dar *fara ridicul".* incerca, oare, sa se adapteze interior francezei, era pur si simplu rezultatul influentei mediului lingvistic in care traia, va fi avut gandul unei traduceri ulterioare a acestor texte scrise in romana? Ultima ipoteza nu e cu totul de exclus, de vreme ce *Mos Popa* incepe ca o epistola adresata unui prieten (acelasi, oare, cu cel caruia ii este dedicat, in frantuzeste, textul?!), acesta l-ar fi indemnat, *cu staruinta,* sa evoce figura personajului al carui nume e folosit ca titlu al scrierii. Un inceput care este insa mai degraba un artificiu literar, un procedeu retoric, fiindca autorul se intreaba daca personajul sau e sau nu „tipul potrivit gustului literar de astazi". *Enigmaticul batran despre care ti-am vorbit in treacat in Lausanne si asupra caruia tu-mi ceri cu staruinta sa reviu mai pe larg nu e, poate, tipul potrivit gustului literar de astazi* - aceasta e prima fraza din *Mos Popa.* Istrati pune pe hartie, pentru un amic si la cererea acestuia, o poveste despre un om pe care-l amintise in treacat, dar se intreaba daca personajul in care se intrupeaza persoana evocata corespunde sau nu „gustului literar de astazi"! Interesul autorului merge catre literatura, asadar, nicidecum catre satisfacerea curiozitatii unui prieten. Iar ceea ce urmeaza il arata pe Istrati foarte preocupat de ceea ce avea sa se cheme „problematica receptarii", el, obscurul vagabond roman ratacind de colo-colo prin cantoanele francofone ale Elvetiei anilor 1916-1920 folosind chiar termenul *lector* si sugerand ca era constient de existenta unor *coduri,* a unor *conventii,* carora, cu o insolenta nemaipomenita daca se tine seama de conditia lui, le opune propriul cod, propria conventie. Fiindca textul continua asa:

„Rousseau spune, in *Confesiunile* sale, ca cititorul nu va gasi demn de luare aminte tot ce-l intereseaza pe dansul; ca multe icoane din trecut, scumpe lui, vor parea lipsite de sens lectorului, dar ca aceasta nu-l va impiedica sa retraiasca clipele de altadata cu toata miscatoarea lor intindere, caci autorul scrie pentru propria-i multumire, nu pentru lector.

Observatia asta a lui Rousseau e *adevarata* ori de cate ori e vorba de un fapt din viata pe care tu vrei sa-l redai asa cum l-ai vazut cu ochii tai, cu temperamentul tau, si nu cu ochii si temperamentul altora."

Scrisa in franceza si pentru un alt cititor decat cel roman, literatura lui Panait Istrati cuprinde in mod obisnuit numeroase prezentari si referinte de ordin istoric, geografic si cultural anume destinate unui public nefamiliarizat cu spatiul romanesc, balcanic si levantin. Asemenea „inserturi" explicative sunt insa prezente si in manuscrisele elvetiene, desi acestea sunt scrise in romaneste. In fragmentul pastrat din *Fratii saraci,* de pilda, unde actiunea se petrece in Egipt, se dau informatii despre „dragomani", ghizi-traducatori: „Dragomanii din Egipt sunt, in cea mai mare parte, de origine romaneasca, adica ovrei din Romania, o buna parte din Rusia si prea putini ovrei spanioli. Pe timpul sezonului, ei aduc mari servicii turistilor, care s-ar lipsi mai curand de picioarele lor decat de pretiosii dragomani".

Tinta presupusa in *Mos Popa* si in *Fratii saraci,* publicul occidental, cel elvetian mai precis, este insa explicit vizat in *Evadatul de peste Rhin.* Si acest manuscris face parte dintr-un proiectat (sau realizat?!) ciclu, *Siluete romane de razboi,* desi ar putea fi si un titlu de rubrica pentru o gazeta elvetiana. il va fi dat, il va fi propus Istrati vreunei redactii?! Textul pastrat a fost scris, in orice caz, cu aceasta intentie. Istrati relateaza aici povestea unui roman, taran din Slatioara Oltului, cazut prizonier la Turtucaia, dus intr-un lagar la Munchen, evadat impreuna cu patru francezi si ajuns in Elvetia, dupa ce trecusera toti inot Rinul. Autorul, care il intalneste la Consulatul roman si dupa aceea dejuneaza impreuna, la o masa oferita de Comitetul de ajutor al romanilor, se hotaraste sa scrie despre el impresionat de „sbuciumul intern, ascuns si stapanit al acestui salbatic taran". O face schitand o reverenta („sa ne fie iertat, daca indraznim sa umplem o coloana sau doua de ziar elvetian, impartasind si altora cate ceva din impresia produsa asupra noastra de acest umil erou"), ba chiar

asumand el insusi o ipostaza auctoriala modesta („autorul acestor modeste linii" - cu un nou decalc dupa franceza, *linii* in loc de *randuri),* insa o face pentru a-i asigura pe elvetieni, cititorii potentiali, de recunostinta ce le va fi pastrata de strainii primiti si adapostiti in tara lor:

„Ne vom intoarce intr-o zi in tara, si dintre cati straini va cer astazi sa le faceti parte din bucata voastra de paine, taranul ce vi-l prezint va fi cel dintai sa povesteasca, cu aceeasi adanca simtire, copiilor adunati in juru-i, chipul cum taranul elvetian e totdeauna pe malul Rhinului, ca sa culeaga pe un fugit de razboi si, cu tot numarul lor mare, sa gaseasca intotdeauna in lada-i o haina si o pereche de pantaloni cu care sa-i incalzeasca oasele inghetate."

Discreta, estompata, pusa in surdina in evocarile si confesiunile lui ulterioare despre „perioada elvetiana", preocuparea *literara* a lui Istrati era insa foarte probabil extrem de vizibila pentru cei din jur. Chiar si pentru necunoscuti. Internat la inceputul lui 1919 pe cheltuiala Crucii Rosii americane intr-un sanatoriu de langa Lausanne, Sylvana sur Lausanne, loc in care petrece trei luni, Istrati este remarcat... pentru ca discuta cu pasiune despre literatura! Nu se poate sti daca se internase fiindca avea intr-adevar nevoie de tratament sau fusese o solutie, inca una, de depanare, datele verificabile despre gravitatea tuberculozei de care suferea sunt mai curand absente pentru aceasta perioada (insasi vechimea bolii este incerta, singurele informatii existente au ca sursa confesiunile si amintirile lui Istrati insusi, iar acestea sunt suficient de contradictorii, inceputurile lui de ftizie sunt situate fie injur de 1906, fie pe la 1911, fie bagatelizate; intr-o scrisoare catre Rolland, el evoca alte doua maladii, una de piele, *ihtioza,* incurabila si de care ar fi suferit din nastere, alta venerica, un *sifilis,* care l-ar fi „otravit" pe la 1913-1914 (Scrisoarea din 19 august 1919, *Correspondance,* p. 27). intr-o zi, la masa, un alt locatar al stabilimentului, probabil intrigat de vehementele lui Istrati pe teme literare, il intreaba daca Tolstoi nu-i ajunge. Nu, raspunde contestatarul, iar comeseanul este de acord, Tolstoi e intr-adevar „plicticos" cu Evanghelia lui, dar Balzac?! Da, zice pacientul roman, il prefera pe Balzac, dar „e tot literatura", iar el ar vrea..., ar vrea „un fel de cantec din inima... o mana fierbinte pe ceafa"! Poate expert, poate din intamplare, celalalt il intreaba daca il stie pe Romain Rolland - si-i recomanda sa citeasca romanul *Jean-Christophe,* dar dupa cele trei *Vieti ale oamenilor ilustri* (Panait Istrati, „Les trois phases de mon Romain Rolland", text publicat in 1926 in volumul omagial *Liber amicorum Romain Rolland,* reeditat in culegerea *Le Pelerin du caeur,* Gallimard, 1984, in romaneste tradus de Alexandru Talex sub titlul *Cei „ trei" Romain Rolland ai mei* (Panait Istrati, *Amintiri, evocari, confesiuni,* Ed. Minerva, 1985; traducerea e greoaie) Asa ar fi aflat Istrati de existenta totusi celebrului exilat francez in Elvetia, pacifist si laureat cu scandal al premiului Nobel pentru literatura pe 1915... Relatiile dintre cei doi vor fi fost totusi mai aprofundate decat aceasta discutie intre necunoscuti aflati intamplator impreuna la o masa de sanatoriu, de vreme ce Istrati isi va aminti, sapte ani mai tarziu, ca fostul lui interlocutor din sanatoriu ii citise intr-o seara, lui si unei *vicontese* costelive, desigur tot o pacienta, manuscrisul unui roman. Pe acel fost coleg de sanatoriu, al carui nume ii ramasese necunoscut, Istrati il va regasi cand va ajunge el insusi celebru, iar in amintirea vechiului moment de fraternitate intru literatura si tuberculoza ei chiar vor scrie impreuna un roman (Romanul *La Familie Perlmutter,* aparut in 1927. „Necunoscutul" intersectat de Panait Istrati in sanatoriul Sylvana sur Lausanne era scriitorul, jurnalistul si militantul sionist Josue Jehouda (1892-1966). Originar din Ucraina, emigrase la 13 ani din cauza pogromurilor anti-evreiesti si, dupa o escala la Viena, se stabilise la Geneva. in 1923 a intemeiat *La Revuejuive de Geneve,* al carei director a fost pana in 1948). Anonimul roman incepea sa fie vazut...

Si nici nu va mai fi chiar un „anonim". La sfarsitul lunii mai 1919, ziarul „de idei si avangarda" *La Feuille* din Geneva publica, la rubrica *La Parole a tous,* un articol semnat *P. Istrati, ouvrier, De la redaction de „Lupta"* (*La Feuille,* Journal d'idees et d'avant-garde, ne se rattachant a aucun parti. Dir.-Red. en chef: *Jean Debrit.* Anul doi, nr. 234, marti 27 mai 1919. *La Feuille* a fost un ziar pacifist intemeiat si condus de Jean Debrit, jurnalist elvetian aflat in cercul lui Romain Rolland) si intitulat „Sur la conference «Un peuple martyr»„. Era o rubrica de opinii si destinata probabil scrisorilor trimise redactiei, textul lui Istrati fiind de altfel direct adresat, in subtitlu, directorului publicatiei *(Monsieur le Redacteur).*

Pana la proba contrarie, acest articol reprezinta debutul lui Panait Istrati in limba franceza, desi nu este vreodata mentionat in amintirile lui. Drept debut publicistic in limba in care peste cativa ani va deveni celebru ca scriitor, el va indica mereu un alt articol, acelasi insa de fiecare data, „Tolstoisme ou bolchevisme? ", aparut tot in *La Feuille,* dar o luna mai tarziu, la 24 iunie. Acest al doilea articol este semnat *P. Istrati, journaliste roumain.* Un al treilea, „Lettre ouverte d'un ouvrier a Henri Barbusse", a fost publicat la 16 septembrie 1919, cu o semnatura iarasi partial modificata - *Panait Istrati, ouvrier du batiment, de la redaction de „l'Organisation socialiste roumaine* Lupta" (Cele trei articole au fost reproduse in *Cahiers Pandit Istrati,* nr. 10, 1993, nu fara erori, unele existente si in forma din *La Feuille (Neoiobagia,* titlul studiului lui C. Dobrogeanu-Gherea, e tiparit *Neviobagia)* si ramase nesemnalate si necorectate, altele provenite din lipsa de familiarizare a editorilor cu numele romanesti *(Carp,* scris corect in *La Feuille,* devine *Cap* in *Cahiers...).* in ziarul genevez Istrati a mai publicat un articol, „Daignerez-vous", acesta semnat insa cu un pseudonim, *Un cannibale* (numarul din 11 octombrie 1919).

Articolele lui Istrati din *La Feuille* nu sunt totusi importante doar in masura in care ii atesta incercarea de a se exprima, jurnalistic deocamdata, in limba franceza. O franceza, s-a remarcat de altfel, inca foarte „stangace" (Monique Jutrin-Klener, *Panait Istrati, un chardon deracine,* Frantois Maspero, Paris, 1970, p. 43), insusi inceputul celui dintai dintre ele fiind gramatical impiedicat *(Malgre que reduit a l'impuissance en pays etranger, je voudrais, toutefois, faire quelques remarques...* - locutiunea *malgre que* cere obligatoriu un verb). Nici fiindca intr-unui din ele exista adeziunea lui patetica la bolsevism ca doctrina a actiunii, in opozitie cu pasivitatea „tolstoismului".

Pentru doua din cele trei articole semnate cu numele lui, Istrati isi declina apartenenta la publicatia *Lupta,* denumita intr-un caz si „organizatie socialista romana". Indicatie curioasa si apartenenta enigmatica.

Pana in martie 1916, cand Istrati pleaca din Romania, *Lupta* fusese doar un efemer titlu de circumstanta al gazetei socialiste *Romania muncitoare,* care se numise asa vreme de numai o saptamana, in 1914 (de la 12 la 20 septembrie). Devenise dupa aceea, pentru mai mult de un an si jumatate, *Lupta zilnica* (21 sept. 1914- l aprilie 1916): era vorba de „lupta" impotriva razboiului, social-democratii romani erau pacifisti si partizani activi ai neutralitatii. O denumire, asadar, adoptata din nevoile si urgenta campaniei anti-razboinice (o „editie speciala" a *Romaniei muncitoare,* scoasa in 1914, la izbucnirea razboiului in Europa, se va numi, timp de o saptamana, de la 7 la 11 septembrie, *Jos razboiul!).* Publicatia *Lupta zilnica (Romania muncitoare)* si-a incetat aparitia aproape concomitent cu plecarea lui Istrati din Romania, intre cele doua evenimente nefiind probabil nici o legatura.

Avea sa reapara in septembrie 1917, de aceasta data insa numai cu denumirea *Lupta,* si avea sa reapara... in Rusia, la Odesa, unde a fost scoasa (pana in martie 1918) de socialisti romani bolsevizati, ajunsi acolo in imprejurari spectaculoase.

La 1 mai 1917, la Iasi, soldati rusi anarhizati il eliberasera „in numele Revolutiei ruse” (Dupa Pierre Broue, *op. cit,* p. 127) pe Cristian Racovski, aflat in arest la domiciliu. Acesta tinuse de indata un discurs in care le urase suveranilor din tarile balcanice sa aiba aceeasi soarta ca tarul Nicolae al II-lea (care insa la acea data inca nu fusese ucis, doar detronat), apoi inca unul, in care cerea crearea *Republicii Romane.* in aceeasi zi si in acelasi chip este eliberat inca un cunoscut socialist, M.Gh. Bujor, fost redactor la *Romania muncitoare,* pe care Racovski il sfatuieste sa mearga cu el in Rusia, la revolutie: seara, cu un tren special pus de sovietul militarilor rusi la dispozitia lor si insotiti de o garda de onoare, cei doi pleaca din Iasi catre Odesa. Chiar din tren (*Cf.* Mihail Gheorghiu Bujor, *Scrieri social-politice (1905-1961),* studiu introductiv, antologie si note de Nicolae Copoiu, Editura Politica, Bucuresti, 1979, p. 40. infiintarea „inca din tren” a acelui „Comitet de actiune social-democrat roman” este relatata de Bujor intr-un text memorialistic neinclus in antologia mentionata, dar din care citeaza alcatuitorul ei, pseudo-istoric de partid. Citarea este suspecta de falsificare, fiindca este de presupus ca in amintirile lui, redactate prin anii '50, M.Gh. Bujor nu-l va fi pomenit pe Cristian Racovski, numele acestuia fiind inca proscris. Ca si alte victime ale terorii staliniste, Racovski va fi „reabilitat” in Romania abia in a doua jumatate a anilor '60, moment pe care Bujor, mort in 1964, nu l-a mai apucat. Cel care il introduce pe Racovski in amintirile lui Bujor, vindecandu-i postum amneziile de partid, este „istoricul” N. Copoiu. Numele lui Racovski nu apare in nici unul dintre articolele memorialistice publicate de Bujor in anii '50!), Racovski si Bujor au pus la cale infiintarea *Comitetului de actiune social-democrat roman.* „Actiune”, se intelege, revolutionara. Racovski pleaca apoi la Petrograd, Bujor ramane la Odesa. in vara anului 1917 calatoreste de mai multe ori clandestin la Iasi, vine cu manifeste tiparite la Odesa si pentru a „coordona” actiunile socialistilor. La Odesa creeaza pe urma un batalion de lupta revolutionara, iar cu ajutorul acestuia rechizitioneaza nave romanesti aflate in porturile din Rusia si le trece in slujba revolutiei bolsevice, cu aceasta ocazie fiindu-le schimbate si denumirile (vasele rebotezate revolutionar se cheama *Republica Romana, Revolutia sociala, Dezrobirea, 1907 ele).*

La 5 septembrie 1917, la Odesa apare si primul numar al gazetei *Lupta,* infiintata si redactata de *Comitetul de actiune social-democrat roman,* cu sprijin bolsevic (M.Gh. Bujor, „Presa noastra la Odesa”, in *Presa noastra,* anul IL, nr. 5, mai 1957, pp. 6-8). Era „organul” Centrului Revolutionar Roman si, precizeaza M.Gh. Bujor in evocarea acestui moment, „mai purta denumirea de «social-democrat», cum o mai pastrau inca si bolsevicii, dar nu se mai considera legat de partidul cu acelasi nume din tara, de care se indeparta chiar de la inceput, sub influenta revolutiei ruse, atat principial, cat si tactic” (*Idem*). Atat Bujor, cat si Racovski, trecuti de partea bolsevicilor dupa lovitura de stat data de acestia, vor primi direct de la Lenin insarcinari speciale pentru regiunea din sud-estul Rusiei: „Ma aflam atunci la Odesa, unde conduceam centrul nostru revolutionar roman si ziarul lui, «Lupta»„ - va evoca Bujor acest moment (Mihail Gheorghiu Bujor, *op.cit.,* p. 318). La numai o zi dupa preluarea puterii la Petrograd de catre bolsevici, *Lupta* a iesit intr-o editie speciala, editorialul fiind incheiat cu *Traiasca Revolutia, traiasca Republica!.* La inceputul lui decembrie 1917, Bujor se duce la Petrograd, ramane acolo cateva luni, e primit de Lenin, iar acesta ii va da cu mana lui decretul de numire in conducerea unui „inalt colegiu care sa conduca lupta impotriva contrarevolutiei de la sud”. Evenimentul s-a petrecut in februarie 1918, sustine memorialistul, poate inselandu-se (*Idem*). Va fi fost totusi mai devreme, fiindca la 10 ianuarie 1918 la Odesa se infiintase *Comitetul national roman impotriva contrarevolutiei din Romania* (Pierre Broue, *op. cit.,* p. 137). Cristian Racovski, fostul sef al socialistilor romani, era acolo. Urma „sa ia masurile necesare, cu ajutorul guvernului si al trupelor rusesti, pentru a elibera Romania de sub jugul imperialist” (*Idem*). Avea, oficial, titlul de „comisar al organizarii pentru partea de sud a RSFSR”, functie in care fusese numit tot de Lenin.

Iar *Lupta, Lupta* de la Odesa, va fi gazeta folosita de *Comitet* si de cei doi, Racovski si Bujor, pentru propaganda „revolutionara” impotriva Romaniei „contrarevolutionare”. „Luptam impotriva guvernului roman, nu a muncitorilor, taranilor si soldatilor romani, pe care ii consideram fratii nostri si carora le aducem ajutorul nostru revolutionar pentru a rasturna guvernul burgheziei si al mosierilor romani”, se scria intr-un manifest al Comitetului aparut in numarul din 3 februarie 1918, tot aici anuntandu-se inceperea unei ofensive militare, la 16 februarie, impotriva „generalilor romani contrarevolutionari” si pentru „apararea Revolutiei ruse” (Dupa Pierre Broue, *op.cit.,* p. 138). Patru zile mai tarziu, manifestul din *Lupta* este reprodus de *Izvestia,* dar sub semnatura lui Cristian Racovski (Pierre Broue, *op.cit.,* p. 137): pentru conducerea bolsevica de la Petrograd, numele lui atarna probabil mai greu decat al Comitetului social-democrat roman. Ofensiva militara bolsevica impotriva „ocupantilor Basarabiei”, cum se exprima antipatic tendentios istoricul francez Pierre Broue (Pierre Broue, *op.cit.,* p. 137), avea sa esueze, fosta provincie romaneasca anexata in urma cu un secol de Rusia tarista se va uni cu Romania, dar succesorii revolutionari ai tarilor nu vor accepta destramarea imperiului. Un an mai tarziu, in primavara lui 1919, la o conferinta socialista internationala tinuta la Petrograd intre 2 si 6 martie, se infiinteaza Internationala Comunista (Comintern), numita si „a treia”. Conferinta devine congres de intemeiere pe baza adoptarii unei motiuni a lui Cristian Racovski; acesta, impreuna cu Lenin si Trotki, face parte din conducerea Cominternului, al carui presedinte este insa Zinoviev. Fiindca Racovski avea, din ianuarie 1919, alta misiune. Fusese numit de Lenin seful guvernului provizoriu bolsevic al Ucrainei, fiind totodata „comisar” (ministru) de externe si al apararii, precum si membru al Biroului politic al partidului comunist din Ucraina. La 25 ianuarie, doua zile dupa ce ajunsese de la Petrograd in Ucraina, la Harkov, si o zi dupa ce-si alcatuise guvernul, Racovski redactase o proclamatie in care „lasa sa se inteleaga ca Romania, Basarabia, Bucovina, Galitia, Polonia tin de asemenea de politica guvernului sau” (*Ibidem,* p. 147). La 1 mai, Racovski cerea printr-un ultimatum ca armata romana sa se retraga in 48 de ore din Basarabia si Bucovina, cele doua provincii urmand „sa intre in patrimoniul Rusiei si Ucrainei” (Dupa *Istoria Basarabiei de la inceputuri pana in 1998,* volum coordonat de Ioan Scurtu, editia a Il-a, Editura Semne, Bucuresti, 1998, p. 89): el avea „un plan ofensiv in privinta Romaniei” (Pierre Broue, *op.cit.,* p. 153). Un sef militar bolsevic, Hudiakov, vorbise de altfel inca de la 24 aprilie de „eliberarea Basarabiei” pentru a se face jonctiunea cu „rasculatii din Dobrogea”, in vederea instituirii „puterii proletariatului” in Romania (*Idem,* p. 154), in martie, la doua saptamani dupa infiintarea Cominternului, la Budapesta fusese proclamata Republica Ungara a Sovietelor, la inceputul lui aprilie se constituise o republica sovietica si in Bavaria, iar Cristian Racovski se exaltase telegrafic de viziunea unei *Armate Rosii a Republicii sovietice a lumii* (Dupa Pierre Broue, *op.cit.,* p. 154). Etc.

Nu poate incapea indoiala ca la sfarsitul primaverii 1919 Istrati auzise, in Elvetia, de (re)aparitia *Luptei* si de caracterul ei de „organizatie”, altfel nu si-ar fi declinat calitatea de component al redactiei „organizatiei socialiste romane *Lupta".* Nu exista totusi nici un fel de dovada si nu se poate face nici o presupunere daca el si vazuse vreun numar din gazeta scoasa la Odesa in 1917 si daca avea cunostinta de noua ei orientare, dupa cum nu este cu totul exclus sa nu fi stiut de disparitia ei, in februarie 1918. Si, chiar daca aflase, isi

va fi inchipuit, poate, ca vechii lui amici socialisti deveniti bolsevici, ambii fosti colegi de redactie cu el la *Romania muncitoare,* M.Gh. Bujor si mai ales Cristian Racovski, ajuns una dintre cele mai proeminente figuri ale puterii sovietice, continuau sa o publice, pe undeva prin necunoscutele intinderi ale Rusiei *scaldate in sange.* S-ar fi vrut alaturi de ei, impreuna cu ei? Nu se poate sti.

Sigur este, si detaliul are importanta lui, daca un „detaliu" este, ca in primavara anului 1919, in Elvetia, dupa trei ani de absenta din Romania si din „miscare", dupa toate rasturnarile aduse de razboiul mondial abia incheiat, dupa zguduirea produsa de revolutia ruseasca si de eruptia bolsevismului, Istrati se afla intr-o uimitoare concordanta de atitudine cu cei mai radicali dintre fostii lui tovarasi de socialism. Cu cei trecuti integral si cu entuziasm la bolsevism.

Fiindca in primul lui articol din *La Feuille,* cel intitulat „Sur la conference «Un peuple martyr»„ Istrati combate dorinta guvernului de la Bucuresti de a obtine recunoasterea internationala a justificarii unirii Transilvaniei cu Romania. O face in cei mai expliciti termeni.

La Geneva se tinuse intr-o vineri, probabil la 23 mai socotind dupa data aparitiei scrisorii lui Istrati, o conferinta despre „cauza transilvana". Veniti de la Bucuresti, doi „emisari ai guvernului Bratianu" incercasera sa castige „simpatia" elvetienilor pentru *„martiriul* poporului transilvan sub jugul maghiar". Dupa autorul articolului, a carui interventie, precizeaza el, este destinata deslusirii „colegilor sai" muncitori genevezi care fusesera la conferinta, nu contrazicerii celor care o organizasera, simpatia pentru cauza transilvana nu trebuie insa transferata asupra „stapanilor de maine ai *poporului martir".* Fiindca transilvanenii, scrie Istrati, „nu vor face nimic altceva decat sa-si schimbe stapanii". Conferentiarii veniti de la Bucuresti, remarca el, nu au spus „in ce proportie este reprezentata clasa taraneasca si muncitoreasca din cele doua tari (Romania si Transilvania *-n.n.)* in adunarile nationale care le pregatesc in acest moment soarta de maine". Si nici nu puteau spune, observa malitios Istrati, fiindca el stie, si scrie, „ca tot ce avea mai inteligent si mai generos miscarea muncitoreasca din Romania a fost masacrat in ultimele batalii de strada de la Bucuresti, din ordinul sinistrului om de stat care astazi reprezinta Romania la Conferinta de pace de la Paris". *Sinistrul* este, desigur, Ion I.C. Bratianu, presedinte al Consiliului de Ministri in acel moment, iar „bataliile de strada" se refera la reprimarea violenta a manifestatiei de la 13/26 decembrie 1918, din fata Teatrului National din Bucuresti, cand au fost omorati peste o suta de oameni si raniti cateva sute, iar dupa aceea au fost arestati numerosi militanti socialisti. „Martiriului" transilvanenilor „sub jugul maghiar", invocat de conferentiarii veniti de la Bucuresti, Istrati le opune „veritabilul martiriu al poporului roman sub jugul satrapilor romani, suferinte necunoscute in istoria Europei moderne". Caci, scrie el dezlantuit, „regimul oligarhic maghiar, inclusiv persecutiile si exploatarile, n-a intrecut niciodata in duritate regimul roman de teroare, iar taranii din Transilvania nu au dorit niciodata sa treaca sub sceptrul administratiei noastre". Si, continua Istrati, „cei care cunosc cele doua tari n-au vazut nicaieri in Transilvania colibele de trogloditi, zdrentarosii si pelagrosii pe care in Romania ii intalnesti la fiecare pas". Este evocata, pe ton incendiar, fireste, rascoala de la 1907, reprimata sangeros de „acelasi Bratianu care vrea acum sa-si schimbe parul" si cand politicieni romani erau gata sa ceara „concursul armatei austro-ungare" (aici e mentionat *Carp,* desigur P.P. Carp). Iata, exclama profetic Istrati, *iata spre ce prapastie este tarat poporul transilvan.* Celor doi „emisari", preotul (Vasile) *Lucaciu* si *Commene* (probabil transcriere gresita in ziar a numelui *Comnen,* Nicolae Petrescu-Comnen, viitor ambasador al Romaniei in Elvetia de altfel, incepand din 1923), le sunt aduse de asemenea grele reprosuri, celui dintai pentru ca facuse campanie pentru intrarea Romaniei in razboi, iar celuilalt pentru ca tinuse candva la Bucuresti conferinte impotriva socialistilor. Articolul se incheie in registrul sarcasmului patetic, „toate frazele patriotice pe seama Transilvaniei le putem rezuma prin cea scapata candva de *marele* Jan Bratiano, tatal actualului, care a spus intr-o zi: *Vreau Transilvania, dar fara transilvaneni* /...". Desigur, *Jan Bratiano* este *Ion Bratianu.*

Vehementele antiliberale si antibratieniste fiind pentru socialistii romani o deprindere impartasita si de Istrati, reactivarea lor nervoasa la cateva mii de kilometri distanta si dupa un exil al carui continut paruse vreme de trei ani complet strain de preocupari politice romanesti nu are totusi nimic surprinzator. Mai surprinzator ar fi fost daca, odata ajuns in Elvetia, Istrati s-ar fi lasat absorbit de prudentele si grijile traiului de obscur refugiat lipsit de mijloace, eventual si de placerile boemiei. Ca si „manuscrisele elvetiene" pentru aspiratia literara, articolele din *La Feuille* sunt marturia lipsita de echivoc a persistentei revoltei. Ispititor si facil de situat astazi in linia cunoscutelor teze cominterniste, cu ecouri si reminiscente pana in zilele noastre in lucrarile unor autori occidentali de stanga, dupa care unificarea romana din 1918, parafata de tratatele de pace din 1920, ar fi fost o „anexiune" imperialista, atitudinea lui Istrati din primul lui articol publicat in limba franceza are totusi alte surse si alt inteles. Doua sunt, rezulta din text, motivele indignarii lui Istrati.

Cel dintai, atitudinea triumfalist-demagogica a „emisarilor" oficialitatii de la Bucuresti, careia el ii opune dezastrele provocate Romaniei de razboi. Istrati il desemneaza pe Lucaciu drept „unul dintre responsabilii pentru cei 750.000 de morti, militari si civili, pentru cei 50.000 de mutilati si pentru o tara complet distrusa", iar asta fiindca „in compania lui Filipescu, Delavrancea si a demagogului Take (nume transcris *Jake* in *La Feuille)* Ionescu, a strabatut Romania de la un capat la altul in 1915-1916 cerand «intrarea in actiune» si afirmand peste tot ca dobandirea Transilvaniei va fi tot atat de usoara ca si faimoasa «plimbare» de trista memorie in Bulgaria din 1913".

Se insela Istrati nevazand in Romania anului 1919 o tara victorioasa? Controversa nu este nici astazi incheiata. Romania intrase in marele razboi in august 1916, intr-o ambianta de patriotica „bucurie contagioasa si colectiva" a strazii bucurestene, cu mari „urlete si urale" de insufletire, cum scrie un memorialist. Nu lipsisera nici aici previziunile optimiste de razboi scurt, desi ceea ce se intampla din 1914 pe fronturile europene ar fi trebuit sa indemne la oarecare prudenta: premierul Ion I.C. Bratianu era convins ca armata romana va cuceri Transilvania in 15 zile. S-a intamplat exact pe dos. La zece zile de la intrarea in razboi, armata romana avea sa sufere un dezastru de mari proportii, la Turtucaia: peste sase mii de militari morti si raniti, peste 25.000 luati prizonieri. Trei luni si ceva dupa delirurile tricolore care insotisera declaratia de intrare in razboi, Bucurestii erau ocupati de armatele germano-austro-ungare. Din micul regat roman mai ramane libera doar Moldova. Toti istoricii, chiar si cei mai indemnati de simtaminte (fals) patriotice sa rotunjeasca socoteala, sunt de acord ca prima cauza a catastrofei a fost starea mizerabila a armatei. Explicatiile erau simple: coruptie, minciuna, incompetenta, debandada. Fondurile pentru inzestrarea armatei au mers in buzunarele politicienilor, furturile au fost acoperite cu sforaitoare declaratii de patriotism, nepotismul si clientelismul politic au adus in functii militare cheie nulitati notorii. „Putregai politic" numeste memorialistul din care am mai citat (C. Argetoianu) ceea ce a iesit la iveala dupa intrarea Romaniei in razboi, el notand ca Bratianu „plangea cu capul intre maini" la sedintele de guvern, plangea „in fata ramasitelor inutilizabile ale unui aparat de stat, perfectionat cu truda, decenii de-a lungul, si menit sa asigure dominatia unui om si a unei clase foarte restranse de profitori". Un sistem ce „se baza numai pe minciuna si fatarnicie", dincolo de care se afla „cardasia tuturor intereselor personale pentru exploatarea «Puterii»„. incat Romania a fost constransa sa semneze o

dezastruoasa pace separata, in primavara anului 1918, pace prin care ceda in intregime Dobrogea, crestele Carpatilor si facea enorme concesiuni economice. Dar nimeni nu a fost tras la raspundere si nimeni nu a platit pentru dezastru. Prabusirea imperiilor tarist si austro-ungar a facut posibile declaratiile de unire ale Basarabiei, Bucovinei si Transilvaniei, ce aveau sa fie ulterior omologate de tratatele internationale de pace de la Paris. S-a incheiat un ciudat armistitiu cu memoria, catastrofa a fost uitata, de nu si mincinos prefacuta in victorie, iar vinovatii au devenit eroi ai neamului si intemeietori de tara. in felul sau, Istrati intuise aceasta metamorfoza.

Al doilea motiv al indignarii ce determinase reactia lui din scrisoarea adresata ziarului genevez era escamotarea patriotic-nationala a realitatilor sociale si politice romanesti. „Trei milioane de romani din Transilvania nu aveau decat cinci reprezentanti in parlamentul maghiar", spusese Lucaciu la conferinta, dar, observa Istrati, nu si daca „legea electorala a Ungariei era mai nedreapta decat legea cenzitara din Romania, unde cincizeci de tarani abia obtineau un vot". Si se opreste aici, biruit de acel sentiment al zadarniciei in fata indiferentei si ignorantei occidentale pe care il vor incerca atatia exilati din Est de-a lungul intregului secol XX: „Cat despre maniera politieneasca si terorista in care se proceda la alegerile din Ungaria si despre vesnicii jandarmi unguri ai parintelui Lucaciu, nu le voi compara cu ceea ce se petrecea in Romania, fiindca la Geneva se poate vorbi despre aceste tari cu aceeasi nerusinare cu care se poate vorbi despre hotentoti. Cine sa verifice?".

Incontestabila, apropierea dintre atitudinile lui Istrati si ceea ce avea sa devina platforma politica oficiala a Cominternului tine astfel mai putin de o pretimpurie inregimentare sau de o adeziune cu implicatii ideologice, cat de o afinitate situata predominant, de nu si exclusiv, in spatiul sensibilitatii. O sensibilitate de revoltat, careia socialismul ii oferise o forma si un cadru si pentru care bolsevismul aparea ca o solutie certa de realizare a utopiei. Tot o *intampinare,* cel de al doilea articol al lui Istrati din *La Feuille* (Nr. din 24 iunie 1919) este scris, dupa marturia insasi a autorului facuta in text, „in calitate de socialist". In calitate de socialist si „pentru ca partidul socialist genevez a organizat aceasta conferinta" -o conferinta despre *Rusia actuala*, tinuta de Paul Birukov, un rus exilat in Elvetia, prieten cu Lev Tolstoi si care avea, din decembrie 1915, relatii de amicitie cu viitorul „descoperitor" al lui Istrati, Romain Rolland (*Cf.* Bernard Duchatelet, *Romain Rolland tel qu 'en lui meme,* Albin Michel, 2002, p. 193). Pe un cu totul alt ton decat cel despre conferinta „emisarilor" guvernului de la Bucuresti, un ton nu doar deferent, ci fara ezitare admirativ fata de calitatile lui Birukov („conferentiar impartial", caruia „ii cunosteam convingerile, credinta profunda", incapabil sa minta, „s-ar lasa mai degraba ars decat sa spuna o minciuna"), dar si foarte ferm, Istrati opune pacifismului tolstoist si „non-rezistentei in fata raului" predicate de acesta virtutile si eficienta marxismului. Tolstoi insusi, sustine „jurnalistul roman", cum semneaza acum Istrati, fara a mai preciza ca apartine unei redactii sau organizatii romanesti, s-a convins catre sfarsitul vietii ca „oprimatii" au dreptul de a striga „razbunare". Si argumenteaza doct, facand o trimitere la *Viata lui Tolstoi* de Romain Rolland si chiar indicand numarul de pagina unde se afla dezicerea lui Tolstoi de „tolstoism".

Aceste doua articole, din mai si iunie 1919, sugereaza un alt Istrati decat cel proiectat de amintirile si confesiunile lui ulterioare. Fara a fi neaparat contrazisa ori contestata, stilizata imagine a zugravului roman tuberculos si vesnic in cautare de lucru si bani, zbatandu-se penibil intre mizerie si nedeslusite impulsuri, nu ramane totusi neatinsa de ceea ce spun indirect aceste texte despre autorul lor. Departe de a se lasa inchis in autismul conditiei lui de refugiat, Istrati e prezent la intruniri publice, fie romanesti, fie de interes general. Este interesat si la curent cu ce se petrece in indepartata lui tara, probabil prin corespondenta si din gazete, dar si cu marile evenimente ale lumii. O disponibilitate si o deschidere ce sunt dublate de dorinta, realizata, de a se exprima si de a se implica. Se produsese, in acest an 1919, o schimbare in conduita lui, dintr-o cauza ramasa necunoscuta? Fusese asa de la bun inceput, dar lipsesc indiciile si dovezile? Schimbarea, daca „schimbare" va fi fost, trebuie oricum deplasata catre sfarsitul lui 1917 - inceputul lui 1918, daca se tine seama de manuscrisul povestirii *Evadatul de peste Rhin,* destinat unei necunoscute gazete elvetiene si datat ianuarie 1918.

Si este atras, nimic neobisnuit, catre actiunile, cercurile, publicatiile si personalitatile de stanga (sau considerate de el ca atare): aceasta e „familia" lui, nefiresc ar fi fost sa nu o caute. in vara si (sau) toamna lui 1919, Istrati ajunge de altfel chiar sa lucreze pentru *La Feuille*, nu in redactie insa, ci in serviciile auxiliare, la expeditie. I s-ar fi propus si sa scrie la gazeta (Monique Jutrin-Klener, *op. cit.*, p. 42), dar productivitatea lui ca jurnalist este, dupa datele cunoscute, cu totul modesta, patru texte cu totul in sase luni. Nu e de aceea neasteptat ca viitorul lui veritabil descoperitor, jurnalistul francez Fernand Despres, care in 1919 era la Geneva si colabora la *La Feuille,* nu-l remarcase pe la gazeta si nu-si va aduce aminte de el in primavara lui 1921, nici ca pictorul gravor Frans Masereel, care dadea zilnic jurnalului un desen pentru „a-ntaia", isi aminteste, in 1965 (*Idem,* p. 43), ca-l vazuse doar „de doua sau trei ori", dar fara a banui ca scrisese deja in romana, nici ca avea sa scrie in franceza.

Mai neasteptat este ca articolele lui Istrati din *La Feuille* nu il arata pe autor prea interesat de jurnalism in sens profesionist. Chiar daca se prezinta ca „jurnalist roman" si component al unei „redactii", Istrati nu adopta atitudinea unui om de meserie, el face mai degraba figura de autor pentru care publicistica nu este decat un intamplator mijloc de a se exprima. Scrie pentru a-si spune cuvantul, nu pentru a se face cunoscut. Nu se afirma, ci se implica. Toate articolele lui din *La Feuille* sunt de fapt niste „tribune", *opinii,* luari de pozitie, interventii. Sunt ocazionale si au, invariabil, forma si structura unor *scrisori deschise,* fie de interpelare furioasa (cazul celui despre conferinta „Un popor martir", tinuta de „emisarii" guvernului de la Bucuresti), fie de controversa deferenta, dar categorica („Tolstoisme ou bolchevisme? „), fie de afirmare in raspar a unui crez artistico-social („Lettre ouverte a Henri Barbusse"). De fiecare data, Istrati vorbeste (scrie) *ca un reprezentant* - al muncitorimii (in „scrisoarea" catre Barbusse), al socialistilor increzatori in solutia bolsevica (articolul despre conferinta lui Paul Birukov), al social-democratilor romani (intampinarea facuta conferintei despre Transilvania). Asa se va fi si explicand, probabil, de ce isi declina de fiecare data calitatea de *„ouvrier du batiment,* de *journaliste roumain"* sau de membru in *„Organisation socialiste roumaine* Lupta". Autorul acestor articole nu-si cauta identitatea, el are una, pe care tine sa si-o precizeze cu o curioasa insistenta.

Si cu un imens orgoliu. Lumile la care Istrati isi revendica apartenenta in articolele din *La Feuille* sunt, toate, marginale sau exotice (muncitor in constructii, jurnalist roman, membru al unei redactii si organizatii socialiste romanesti), dar el se adreseaza interlocutorilor sai cel putin de la egal la egal, daca nu chiar de pe o pozitie de superioritate. „Va inselati" *(Vous vous trompet),* nu se sfieste obscurul „Panait Istrati, muncitor in constructii, din redactia Organizatiei socialiste romane *Lupta"* sa-i spuna, verde-n fata, lui Henri Barbusse, scriitor celebru in acel timp, proaspat laureat al premiului *Goncourt* pentru romanul *Focul* (1917), unul dintre primele romane europene despre ororile razboiului. Fostului combatant devenit figura proeminenta a pacifismului, chiar unul dintre liderii spirituali ai ravasitei lumi abia iesite din transee, care se ridicase impotriva „prejudecatii absurde si nedrepte" dupa care „muncitorii

manuali vadesc neincredere, chiar dispret pentru muncitorii intelectuali", Istrati ii riposteaza ca, dimpotriva, „clasa muncitoare" e prea increzatoare si nu-i dispretuieste indeajuns pe „facatorii de fraze", pe „artistii farsori si pe literatii epuizati si speculanti". Daca detesta ceva la „clasa" careia ii apartine, replica Istrati, nu detesta „neincrederea si dispretul pe care (ea) le manifesta fata de acest gen de reptile", ci credulitatea prosteasca si „lipsa de discernamant in admiratiile ei pentru reformatori si democrati zelosi". Parca uitand ca i se adreseaza lui Barbusse in calitate de muncitor *(„Je suis ouvrier"),* Istrati sfarseste prin a schita portretul unei alte specii de artisti, specia artistilor „care stiu sa sufere, dar nu pentru a face sa triumfe o cauza dreapta, ci pentru a-si satisface o nevoie a sufletului lor". Acestia, mai adauga el, sunt insa „rari si sfarsesc aproape intotdeauna prin a plati cu propria viata satisfacerea acestei rare nevoi", restul fiind „inselatorie, platitudine si farsa". *Restul,* adica majoritatea.

Portretul era un autoportret. Cu exact o luna inainte de aparitia *scrisorii deschise* catre Henri Barbusse (*La Feuille,* 19 sept. 1919), Istrati ii scrisese una *inchisa,* privata, lui Romain Rolland. Nu-l cunostea direct, dar il citise, ceea ce era acelasi lucru, daca nu si mai mult. La sfatul lui Josue Jehouda, intamplatoarea cunostinta din sanatoriul Sylvana sur Lausanne, Istrati citise romanul *Jean-Christophe* si, apoi, alte carti ale lui Rolland (in articolul despre conferinta lui Paul Birukov citeaza din *Viata lui Tolstoi),* cu sentimentul unei intense regasiri de sine. Se identificase, oare, in personajul lui Rolland? Este foarte plauzibil.

„Ma cunoasteti, m-ati trait; iar eu, eu nu va cunosc mai putin, v-am trait si eu" - navalea, impetuos, in intimitatea celebrului scriitor, anonimul roman ce se prezenta drept „muncitor, zugrav, nascut in tinutul unde Dunarea face un cot pentru a se desparti in trei brate si a se arunca in Marea Neagra". inca mai navalnic era inceputul insusi al scrisorii, un inceput irezistibil - *„Un om care moare va roaga sa-i ascultati spovedania. (...) va interesati de viata si de aceea va scriu. Cel care va scrie aceste randuri este de asemenea un om care cunoaste viata si care, in acest moment, pluteste in deriva pe marea furtunoasa a suferintei; el nu moare insa atat din cauza trupului sau slabit, cat din zdruncinarea credintei".*

Istrati citise intr-un ziar genevez ca Romain Rolland venise la un hotel din Interlaken pentru o „lunga sedere". La 20 august, cand tocmai implinea 35 de ani, ii scrisese lui Romain Rolland epistola muribunda, lunga de 16 pagini manuscrise, si i-o trimisese pe adresa hotelului. Ghinion, informatia din ziar fusese falsa, Romain Rolland statuse acolo mai putin de 24 de ore si plecase. Scrisoarea ii este inapoiata expeditorului. Pe plic (Scrisoarea este reprodusa la inceputul volumului de *Corespondenta* mentionat, in Fondul Romain Rolland de la Biblioteca Nationala din Paris este pastrat si plicul. Stampilele postale din Geneva si Interlaken sunt din aceeasi zi, 22 august 1919. Exista si o stampila trilingva, in germana, franceza si italiana *(Abgereist/Parti/Partito),* precum si o mentiune manuscrisa - *Parti sans adresse,* Plecat fara adresa) se mentioneaza ca destinatarul a plecat fara sa-si lase adresa.

Istrati va pastra scrisoarea si o va lua cu el in Franta, unde pleaca dupa aproape o jumatate de an. Cand, in ianuarie 1921, incearca sa se sinucida la Nisa, scrisoarea este gasita, cu plic cu tot, printre hartiile lui si trimisa la redactia ziarului *L'Humanite,* de unde ii va fi expediata lui Romain Rolland. Si isi va face efectul, cu o intarziere de peste un an si jumatate de cand fusese scrisa: Rolland ii raspunde recunoscandu-i „flacara divina a Sufletului" si „forta", dar si indemnandu-l sa se realizeze in „opere" ce-i vor supravietui.

O asemenea *opera* era de fapt chiar aceasta scrisoare.

Recunoasterea

Adresata lui Romain Rolland, scrisoarea lui Istrati are totusi mai mult caracteristicile unei scrieri literare cu destinatar public decat ale unei epistole personale. Desi este prezentata de la cea dintai fraza ca o zbuciumata confesiune pe patul mortii *(Un om care moare va roaga sa-i ascultati spovedania),* nu are nimic suferind sau lugubru. Bucuria solara de a povesti surclaseaza tristetea sumbra a circumstantelor. Scriind-o, autorul pare sa uite ca e in pragul sfarsitului si se lasa dus cu voiosie de torentul imaginatiei evocatoare. Proximitatea mortii il insufleteste, recea suflare a iminentului frig final il face volubil, confesiunea muribunda se intinde, ca un binecuvantat taifas, pe saisprezece pagini manuscrise. Departe de a fi unul stins si agonic, ritmul povestirii e impetuos vital, iar placerea de a (re)trai se intrupeaza in verva sacadata a naratiunii autobiografice. Prilejul e macabru, dar textul luminos. Tenebrele se risipesc, pofta de viata revine patetic, *Je veux vivre!*, „Vreau sa traiesc!", exclama *omul care moare* spre capatul acestei spovedanii incepute in registru funerar.

Intrucatva ambigua este si atitudinea lui Istrati fata de aceasta compunere epistolara. A scris-o, ori mai degraba a incheiat-o, la 20 august. A pus-o la posta, dupa stampilele existente pe plic, pe 22, dar pe 25 i-a fost adusa inapoi, fiindca destinatarul fusese de negasit. *Omul care moare* nu dispera totusi, cateva zile mai tarziu el o transmite, insotita de cateva randuri, lui Jean Debrit, directorul ziarului *La Feuille.* Confesiunea *omului care moare* iese astfel din domeniul comunicarii private si este administrata de *omul care a scris-o* ca un produs (semi)public, in orice caz de circuit mai larg.

Reactia lui Jean Debrit reflecta echivocul situatiei. La 5 septembrie, asadar foarte curand dupa esecul incercarii lui Istrati de a intra in legatura cu Romain Rolland, directorul de la *La Feuille* ii si raspunde (Scrisoarea lui Jean Debrit s-a pastrat, se afla in sectiunea „Panait Istrati" a Fondului Romain Rolland de la Biblioteca Nationala din Paris, si a fost reprodusa in volumul *Correspondance Panait Istrati-Romain Rolland.*), oarecum nedumerit in privinta intrebuintarii pe care ar fi urmat sa o dea textului. „Scrisoarea dumneavoastra", il instiinteaza el incurcat pe Istrati, „nu-mi indica in mod clar daca trebuie sa incerc sa i-o dau lui Romain Rolland". Debrit, care il cunostea pe Rolland, crede ca pe acesta „l-ar interesa cu siguranta, mai ales prima parte" (partea accentuat narativa), dar, cum nu stie „intentiile" lui Istrati „in aceasta privinta", i-o trimite inapoi. Nu insa fara a-i spune ca a citit-o „de la un cap la altul" si ca l-a „captivat" enorm *(elle m'a infiniment captive).* Normal, autorul ei avea talent.

Dupa toate aparentele, Istrati nu i-a mai dat vreodata lui Jean Debrit lamuririle cerute. Si-a recuperat insa in chip cert scrisoarea catre Rolland si va fi amestecat-o, impreuna cu nedumeritul ravas de la Jean Debrit, printre celelalte „hartii" care erau averea lui: ambele epistole aveau sa fie gasite si sa ajunga la Romain Rolland abia prin februarie sau martie 1921, prin intermediul altui jurnalist, parizian de aceasta data, si el foarte impresionat de talentul literar si de forta expresiva a romanului.

Deocamdata, in acest inceput de toamna 1919, Istrati are alte griji. Repede consolat, s-ar parea, dupa ratarea incercarii de contactare privata a lui Romain Rolland, el se indreapta catre alta proeminenta figura literara a pacifismului militant, Henri Barbusse, caruia, devenit poate mai prudent, ii trimite insa o *scrisoare deschisa,* publicata in *La Feuille.* Solutia se dovedeste mai eficienta decat in cazul scrisorii „inchise" catre Romain Rolland, fiindca Barbusse ii raspunde cu o scrisoare privata. Istrati ii trimite si el cateva, doua sau trei (Acest schimb epistolar cu Barbusse, care nu s-a pastrat (ori nu a fost inca gasit), este mentionat de Istrati intr-o scrisoare catre

Rolland (din 22 martie 1921, *Correspondance,* ed.cit., p. 51), primeste raspuns, dar intre cei doi comunicarea nu se incheaga si abia inceputa lor corespondenta se stinge de la sine. Evocand-o ulterior, Istrati isi reproseaza ca scrisorile trimise lui Barbusse nu-l reprezentau *(nedemne de mine,* le caracterizeaza el, ca si cum ar fi fost vorba de scrieri literare!), si ca, in consecinta, ar fi primit de la autorul *Focului* „raspunsul plat pe care il meritau". Scanteia nu s-a produs, curentul nu a trecut, „atat eu, cat si Barbusse am corespondat intr-o zi proasta. Nici el nu ma va putea judeca dupa ce a primit, nici eu pe el dupa raspunsul lui" - continua Istrati explicarea acestui esec, datorat, dupa el, mediocritatii schimbului epistolar („M-am asezat pe pamant pentru a-i scrie, iar el a coborat la subsol pentru a-mi raspunde" (*Correspondance,* p. 51.). El are nevoie de flacara, vapaie si incendiu, nu de molcome sau reci banalitati. Rolland - de negasit, Barbusse - conventional si plat, va fi incercat Istrati sa intre in legatura si cu alte celebritati literare franceze ale momentului?! Nu se poate sti, dar este de notat ca lui Anatole France ii va pastra o nestearsa ranchiuna, intre altele si pentru ca arunca la cos, nedesfacute, scrisorile pe care le primea...

in primavara anului 1920, Istrati paraseste Elvetia si vine la Paris. Se infiinteaza la vechiul lui amic, Ionescu. Era elegant, bine imbracat, arata „ca un domn", isi va reaminti acesta (*Le gnaf d'en face,* loc. cit.). Nu venise de unul singur, ci insotit de doua femei, o fiica si o mama. Istrati o intalnise pe fiica la un bal mascat, unde tanara femeie era costumata in fluture. A placut-o si, dupa obicei, a cucerit-o instantaneu, pe urma, povesteste cizmarul cu vaga admiratie pizmasa, i-a sucit capul si mamei acesteia. Avand si sustinere psihologica materna, „fluturasul", o blonda mereu surazatoare, si-a abandonat sotul (era maritata), cele doua femei si-au vandut mobilele si au plecat impreuna cu Istrati la Paris.

Instalat intr-un hotel din Montmartre, descurcandu-se, acum, bine, gasind de lucru, stiind frantuzeste, Istrati ii apare cizmarului memorialist foarte schimbat fata de cum il cunoscuse cu sase-sapte ani inainte. Progresase mult, observa acesta, avea maniere aproape de „domn", se ducea la muzee, la reuniuni, „frecventa" teatrul, cumpara carti, e drept ca in editii ieftine, isi incropise o mica biblioteca, duminicile iesea „sa se refaca" in afara Parisului. Citea si scria, povestea intruna („El trebuia sa povesteasca: era hrana lui"). Uneori era insa cufundat in ganduri, trebuia, relateaza pantofarul de lux, sa-l strigi, sa-l trezesti din visul lui, iar atunci facea figura buimaca („lugubra", zice Ionescu) a cuiva desteptat brusc din somn. Nu era totusi fericit, isi abandona deseori munca, rareori, mentioneaza Ionescu, isi pastra locul o saptamana intreaga, de sase zile, cat era pe atunci saptamana de lucru. Mai multa tragere de inima in activitatea de zugrav a pus Istrati pentru a-si ajuta prietenul. in acel an 1920, Ionescu isi cumparase o noua pravalie, in *rue du Colisee, nr. 24,* iar Istrati a muncit trei luni alaturi de amicul patron la instalarea si zugravirea localului. Priceperea lui de zugrav il impresioneaza chiar si retrospectiv pe Ionescu, el insusi, se pare, un meserias bun si constiincios. Dupa mai mult de un deceniu si jumatate, cand isi deapana amintirile despre Istrati unei jurnaliste altfel rau intentionate din motive ideologice, cizmarul parizian de lux nu-si poate stapani admiratia naiv exprimata („lucra ca o stea"!) pentru arta de zugrav a prietenului sau.

Spre toamna, Istrati paraseste Parisul si pleaca la Nisa, un amic de-acolo ii promisese ca-i va gasi un loc de munca sigur. Luase bani de la Ionescu, isi abandonase iubita (si pe mama acesteia), iar la Nisa ar fi lucrat ca salahor la un librar, apoi la un farmacist. Dormea, zice Ionescu, intr-o debara, impreuna cu prietenul care-l chemase. Nu o ducea deloc grozav, de vreme ce prin decembrie i-a cerut iarasi bani, cincizeci de franci, lui Ionescu. Agasata, foarte probabil, de asemenea balcanice obiceiuri, frantuzoaica Marthe, nevasta cizmarului, l-a refuzat, mai rau, i-a cerut sa nu (mai) conteze pe ei. Contrariat de refuz si chiar vazand in asta o tradare a sfantului sentiment al prieteniei in general, nu doar a celui particular care-l lega de cuplul franco-roman („Din cauza ta mi-am taiat gatul", i-ar fi marturisit lui Ionescu, sustine acesta, loc. cit.), dar si parasit, s-ar parea, de o noua iubita, Istrati petrece un trist Craciun si inca un si mai trist Revelion. Singur si deprimat, se hotaraste sa se sinucida, insa inainte de a trece la actiune mai compune o epistola catre Romain Rolland. Intitulata *Ultime cuvinte* si incepand, ca si cea de la Geneva, intr-un chip teribil *(„Astazi incepe anul 1921, dar pentru altii. Pentru mine este inceputul sfarsitului."),* aceasta va fi citita de Rolland abia in octombrie 1922, cand o primeste chiar din mana lui Istrati, cu ocazia primei lor intalniri.

Pana atunci se vor intampla insa multe. La 4 ianuarie 1921, sub titlul *Disperatii* si cu un subtitlu rezumativ, *Un supus roman isi taie gatul in fata monumentului centenarului. Starea lui e grava,* un ziar local din Nisa, *Le Petit Nigois,* publica o relatare despre un atroce fapt divers:

„Un supus roman, numit Gherasim Istrati, in varsta de 36 de ani, de profesie zugrav si domiciliat in strada Marceau, nr. 15, a incercat sa se omoare taindu-si gatul cu un brici. Disperatul s-a prabusit peste gardul gradinitei care inconjoara monumentul; pierdea sange din abundenta din cauza groaznicei rani pe care si-o facuse si suferea atroce. Trecatorii, pe care acest act tragic ii impresionase puternic, s-au ingramadit in jurul nefericitului. Unul dintre ei a anuntat despre asta politia, desi ar fi fost mult mai simplu ca ranitul sa fie pus imediat intr-o masina si sa fie dus la spital fara intarziere. De indata ce-a fost instiintat de acest teribil eveniment, dl Soulie, comisar de politie al arondismentului 1, s-a dus insotit de secretarul sau, dl Martin, la disperat si a facut sa fie transportat la spitalul Saint-Roche, unde acestuia i-au fost date ingrijirile cele mai grabnice. Din nefericire, se scursese mai mult de o jumatate de ora din clipa in care nenorocitul isi trasese lovitura de brici, iar hemoragia care survenise ii facea cazul inca si mai grav. Este foarte putin probabil ca disperatul sa supravietuiasca teribilei lui rani. Printre hartiile aflate asupra romanului, dl Soulie a gasit o scrisoare in care Istrati declara ca se omoara pentru a scapa de griji morale si materiale." (Dupa *Correspondance,* p. 41)

Scrisoarea pe care o gasise politia in buzunarele „supusului roman" era adresata ziarului *L'Humanite* si era una *deschisa (Lettre ouverte a „L'Humanite").* Nu a fost regasita, dar esentialul poate fi reconstituit, fiindca multe fragmente din ea sunt citate intr-o scrisoare pe care, doua luni si ceva mai tarziu, spre 14-l5 martie, i-o trimite lui Romain Rolland administratorul ziarului *L'Humanite,* Fernand Despres (Scrisoarea lui Despres, aflata la Fondul Romain Rolland de la Biblioteca Nationala din Paris, a fost reprodusa in volumul de *Correspondance Panait Istrati-Romain Rolland,* aparut intr-un numar special, triplu, din *Cahiers Panait Istrati.* Editia a fost ingrijita si adnotata de Al. Talex. Devotamentul si fidelitatea acestuia fata de memoria lui Panait Istrati nu au fost insotite insa si de o competenta istorico-literara pe masura. Desi Despres, care mentioneaza *Scrisoarea deschisa catre „L'Humanite",* citeaza pe larg din ea, Al. Talex afirma, intr-o nota, ca epistola a fost „luata de politie" si ca „a disparut fara sa lase vreo urma". Nu este singura adnotare superficiala, neglijenta sau de-a dreptul aberanta). Acestuia ii parvenise, catre sfarsitul lui ianuarie, explica el, o scrisoare trimisa ziarului de un prieten al lui Istrati, poate chiar impreuna cu acea *Scrisoare deschisa.* intre timp, sinucigasul de la Nisa fusese salvat. Interesat de caz, Fernand Despres ii scrie, supravietuitorul ii raspunde, intre ei incepe un schimb epistolar. La Despres mai ajung foarte probabil si alte „hartii",

printre ele in mod cert si vechea epistola trimisa lui Romain Rolland din Geneva, in august 1919. Fusesera trimise de cineva (politie, un prieten) la *L'Humanite* diverse „hartii" gasite la „supusul roman", le trimisese Istrati insusi, dupa ce primise raspunsul lui Despres?! Sunt plauzibile ambele ipoteze.

Spre deosebire de *Ultime cuvinte,* compunerea destinata la 1 ianuarie 1921 lui Romain Rolland, care, ca si cea din august 1919, era un admirabil text literar, o foarte convingatoare proba a insusirilor scriitoricesti ale autorului sau, epistola de adio trimisa ca *Scrisoare deschisa* la *L'Humanite* era confesiunea unui militant zdrobit de viata si pasiuni nestapanite. Nu lipsurile, explica el tovarasilor de la *L'Humanite,* l-au facut sa ia tragica hotarare de a se sinucide, fiindca mizeria l-a insotit „toata viata" si „nu l-a inspaimantat niciodata". E insa doborat de „privatiuni neomenesti" indurate in ultima vreme, sanatatea ii e zguduita, iar pe deasupra a avut de suportat groaznice umilinte, care „l-au facut odios in propriii ochi". Fostul sindicalist si social-democrat roman intuieste virtutile autocriticii, chiar daca la data aceea transformarea acestei atitudini intr-o metoda de supravietuire politica (mai apoi si de supravietuire, pur si simplu) abia era in curs in indepartata tara a Sovietelor: el isi reproseaza public excesele temperamentale. „Am sacrificat douazeci de ani tacuti pentru a cultiva calitati vizibile, dovedite si utile cauzei", scrie el in chip de recomandare, adaugind insa ca „o lipsa totala de suplete si de adaptare la evenimente, ca si o viata aventuroasa si prea pasionata de libertate si de independenta au facut ca totul sa esueze" (Toate citatele din aceasta *Lettre ouverte a „L'Humanite"* sunt extrase dintr-o scrisoare trimisa de Fernand Despres lui Romain Rolland la 15 martie 1921, unde ii dadea acestuia informatii despre Istrati. Dintr-un scrupul de obiectivitate, de buna seama, dar poate si pentru a fi mai convingator, Despres reproduce lungi fraze si pasaje din scrisoarea lui Istrati catre *L'Humanite,* redactata in ajunul incercarii de sinucidere). Nu era totusi o cainta, era mai degraba justificarea unui esec asumat. Temperament „prea pasional", cum se descrie disperatul hotarat sa-si puna capat vietii, „singuratatea si izolarea" ii sunt mai grele decat moartea, mai ales, culmea, ca fusese si abandonat de „o slaba creatura din popor care ii era atasata". Istrati isi incheie misiva catre *L'Humanite* cu un salut adresat proletariatului francez „ pentru curajosul pas infaptuit" si isi exprima, dupa relatarea lui Despres, „profunda admiratie pentru pionierii Cachin si Frossard, ca si pentru literatii sai preferati, Henri Barbusse si Romain Rolland", („Pasul curajos infaptuit" de proletariatul francez era, foarte probabil, infiintarea Partidului Comunist Francez (decembrie 1920, Ia Tours). Frossard (Oscar, Louis, 1889-1946) a fost cel dintai prim-secretar al PCF. in vara anului 1920 facuse, impreuna cu Marcel Cachin (1869-1958), o calatorie in Rusia Sovietica, in cursul careia au fost convinsi de justetea cauzei bolsevice si au aderat la Internationala a IH-a (Comintern). Cachin a fost directorul ziarului *L'Humanite* din 1918 pana in 1958 *(cf. Komintern: L'histoire et Les hommes, Dictionnaire biographique de VInternationale communiste,* Les Editions de l'Atelier, Paris, 2001).

incheiere cu talc. Istrati s-a adresat ziarului comunist pentru a-si explica sinuciderea nu numai dintr-o solidaritate de clasa confuz-patetica, dar, se poate presupune, si dintr-un scrupul de militant: dupa o ulterioara marturisire epistolara, el facuse o vreme parte din sectiunea de la Nisa a Partidului Comunist, de unde insa a fost eliminat pentru ca nu si-a platit la timp cotizatiile (Scrisoare catre Marcel Martinet, din 2 octombrie 1923, *Cahiers Panait Istrati,* nr. 8, 1991, p. 194). Era o recidiva, totusi. Probleme cu plata cotizatiilor mai avusese Istrati si in Romania, pe vremea cand era sindicalist si socialist, s-ar zice ca impetuozitatile lui militante se poticnesc inevitabil in constrangerile birocratice si organizatorice... Luptator, da, ostas disciplinat al partidului niciodata. Al nici unui partid.

Norocul lui Panait Istrati s-a numit Fernand Despres, nu Romain Rolland. Fara interventia omului de la *L'Humanite,* Rolland n-ar fi aflat probabil niciodata de existenta obscurului „supus roman" Istrati, sinucigasul de la Nisa. Si, poate, nici ideea de a-l prezenta ca *un nou Gorki, din tarile balcanice* nu i-ar fi venit lui Romain Rolland fara Fernand Despres. Semnalandu-i-l, Despres il numise pe Istrati *un Gorki roman,* formula pe care Romain Rolland doar a preluat-o si a imbunatatit-o prin extinderea ariei de referinta. Discret, de culise, rolul lui Fernand Despres in descoperirea si recunoasterea lui Panait Istrati ca scriitor a fost, de fapt, capital, reconstituirea in detaliu a momentului nu lasa vreun dubiu.

Catre sfarsitul lui ianuarie 1921, la cateva saptamani dupa incercarea de sinucidere a „disperatului" de la Nisa, cand acesta probabil iesise deja din spital, lui Fernand Despres ii este data o scrisoare venita la redactie de mai multa vreme si ramasa pana atunci fara raspuns. Despres reactioneaza prompt, ii scrie lui Istrati, iar supravietuitorul ii raspunde. Ca si altadata Jean Debrit de la *La Feuille,* „infiniment captive" de scrisul epistolar al lui Istrati, Fernand Despres este cucerit si el de forta de expresie a necunoscutului roman. Intrat, nu se stie cum, in posesia textului de prezentare autobiografica redactat de Panait Istrati in Elvetia in august 1919 si destinat lui Romain Rolland, jurnalistul de *la L'Humanite* se decide sa-l trimita acestuia si sa-l determine sa-i scrie romanului o scrisoare de incurajare. Nu era totusi nimic neobisnuit in acest demers. Pacifist el insusi, fost jurnalist la publicatii sindicaliste, apropiat de cercurile anarhiste, aflat in Elvetia in perioada razboiului, unde colaborase la ziarul *La Feuille,* Fernand Despres il cunostea bine si de cativa ani buni pe Rolland. Legaturile dintre ei datau cel putin din 1915 (Fondul Romain Rolland de la Biblioteca Nationala din Paris conserva mai multe carti postale si scrisori trimise de Fernand Despres lui Rolland. Cea dintai este din 21 septembrie 1915, iar formula de adresare este protocolara („Cher Monsieur Rolland"), dar un an mai tarziu, in 1916, devine amicala („Mon cher ami") si erau de natura amicala, intelectuala, nu mai putin si politica. Apartineau aceleiasi orientari si acelorasi grupuri si grupari, se situau pe pozitii foarte apropiate, de nu si identice, functionau in retea, se sprijineau reciproc, isi coordonau actiunile.

Nu se stie cand anume i-a scris prima oara Fernand Despres lui Rolland despre Istrati. in sectiunea „Panait Istrati" existenta in Fondul Romain Rolland de la Biblioteca Nationala din Paris se gasesc doar doua scrisori trimise de Despres, una este datata 14 martie 1921, cealalta 15 martie. Ambele sunt redactate pe hartie cu antetul ziarului *L'Humanite* (*„L'Humanite,* journal socialiste quotidien, 142, rue Montmartre, Paris." La acea data, in martie 1921, aceasta titulatura devenise insa anacronica. Ziarul fusese intemeiat in 1904 de Jean Jaures, ca organ al Partidului Socialist (SFIO). Dupa Congresul de la Tours, cand s-a infiintat Partidul Comunist Francez, principalul sau actionar s-a alaturat comunistilor, iar *L'Humanite* a devenit organul PCF si a ilustrat fidel politica si propaganda partidului. Dupa mai mult de trei sferturi de secol, in 1999, calitatea de „organ" al PCF a fost abandonata, *L'Humanite* a ramas doar ziar „comunist", iar doi ani mai tarziu, in 2001, s-a deschis capitalului privat.).Nu incape insa nici o indoiala ca Despres ii mai scrisese cel putin una inaintea celei din 14 martie si ca primise de la Romain Rolland un anume raspuns. Prima, in ordine cronologica, dintre cele doua scrisori conservate incepe asa: „Sunt bucuros de interesul pe care il aratati pentru viata lui Istrati. ii remarcasem puterea de expresie. Este cu atat mai de admirat cu cat se exprima intr-o limba care nu e a lui". La acea data, se deduce lesne din aceste prime fraze ale scrisorii, Rolland aflase deja de Istrati, chiar citise ceva scris de el, de vreme ce-i ceruse amicului de la *L'Humanite* informatii suplimentare despre uimitorul necunoscut, iar Despres ii raspunde ca si el ii „remarcase puterea de expresie". Scrisoarea lui Despres din 14 martie este in chip evident *un raspuns* dat lui

Rolland, prin urmare „tema Istrati” aparuse in relatiile dintre ei ceva mai devreme. Aparuse printr-un schimb de scrisori care nu s-au pastrat ori poate chiar cu prilejul unei intalniri, fiindca tot atunci jurnalistul de la *L'Humanite* promite ca nu-i va spune romanului ca il vazuse pe Rolland („Je ne lui dirai pas que je vous ai vu”). Rolland era la curent, mai rezulta din scrisoarea lui Fernand Despres din 14 martie, si cu anterioara prezenta a lui Istrati la Geneva si cu trecerea lui pe la *La Feuille,* ceea ce face verosimila ipoteza ca in acel moment el ii cunostea deja lunga epistola din august 1919. Despres nu si-l aminteste insa deloc pe Istrati din perioada elvetiana („je ne garde de lui aucun souvenir, meme si je l'ai croise a *La Feuille”),* tot ce stie a aflat numai din scrisorile lui Istrati insusi („De son sejour a Geneve je ne sais rien de plus que ce qu'il en dit dans ses lettres”), asadar citise, ii erau cunoscute mai multe. ii citise, il mai instiinteaza pe Rolland in aceeasi scrisoare din 14 martie, chiar si un text literar, „o povestire cu greve”, pe care o daduse apoi directorului literar de la *L'Humanite,* in vederea publicarii (Aceasta povestire, „Nicolai Tziganou”, a si aparut, intr-adevar foarte repede, in *L'Humanite,* la 27 martie 1921. Strict documentar, debutul lui Panait Istrati ca scriitor de limba franceza acesta este).

In privinta inzestrarii scriitoricesti a lui Istrati, Fernand Despres nu are insa nici o rezerva. El crede - si-i comunica lui Romain Rolland aceasta convingere fara a schita nici o rezerva, fie si din prudenta - ca Istrati este capabil de lucruri mari („Cred ca daca si-ar scrie viata de lupte si calatorii ar da una din scrierile cele mai coplesitoare si mai intunecate din toate literaturile”). Drept care il indeamna pe Rolland sa-i scrie romanului („O scrisoare a dumneavoastra i-ar satisface dorintele cele mai scumpe”).

Doar o zi mai tarziu, la 15 martie, insufletit pesemne de presentimentul unei mari descoperiri, Fernand Despres ii scrie din nou lui Rolland. „Am gasit in hartiile lui Istrati cateva precizari pe care nu vi le-am putut furniza in scrisoarea mea de ieri”, incepe aceasta a doua epistola. La *L'Humanite* se gasea, prin urmare, un lot de „hartii” istratiene, pe care Fernand Despres le-a putut consulta mai atent si, probabil, tot mai atras si mai fermecat de personalitatea necunoscutului lor autor. Provenienta, natura si cantitatea „hartiilor” nu sunt insa precizate. in aceasta a doua scrisoare catre Rolland reproduce Fernand Despres extrase din textul redactat de Istrati pentru *L'Humanite* in ajunul incercarii de sinucidere.

Si tot aici, sub puternica impresie lasata de citirea „hartiilor”, Fernand Despres schiteaza cel dintai portret psihologic si literar al lui Panait Istrati datorat unui occidental. Este un portret bazat exclusiv pe textele, pe „hartiile” lui Istrati ajunse nu se stie cum la *L'Humanite,* azi cu totul uimitor prin adancimea si finetea observatiilor, chiar prin anume premonitii, daca se tine seama ca la data aceea viitorul celebru scriitor nu-si scrisese opera, iar tribulatiile lui de militant social filo-bolsevic si entuziast „tovaras de drum” devenit apoi ireductibil anticomunist erau inca foarte departe de a fi macar presimtite.

Despres ii remarca astfel „gustul profund pentru independenta”, greu de impacat, zice prietenul artistilor anarhisti care era jurnalistul de la *L'Humanite,* „cu exigentele unei societati disciplinate pana la absurd si in care sarmanii care nu se resemneaza sunt zdrobiti intotdeauna”. Apoi, dupa Despres, „acest Istrati este un om care in mod sigur simte adanc”. Nuvela trimisa (este vorba de „Nicolai Tziganou”) dezvaluie *„o putere de gandire si de revolta ce fac sa te gandesti la Gorki”.* Entuziasmul lui Despres creste pana la a-l numi pe Istrati *„acest invins de geniu”.* ii repeta lui Rolland ca o scrisoare de la el i-ar face lui Istrati „o imensa bucurie”, ca i-ar reda „increderea pierduta” si, poate, „i-ar decide vocatia”. Fiindca, se hazardeaza Despres in pronosticuri, „chiar daca nu va scrie decat o singura carte, povestea vietii lui, el va lasa o opera ce nu va putea trece neobservata”. Revine apoi la chestiunile practice ale sustinerii lui Istrati si evoca din nou povestirea incredintata spre tiparire directorului literar al ziarului - „Nu stiu daca Martinet (Marcel Martinet (1887-1944), scriitor si jurnalist. Director literar la *L'Humanite.* Din 1927 redactor la editura pariziana Rieder, unde a fost publicata cea mai mare parte a operei literare a lui Panait Istrati. Marcel Martinet a ingrijit editarea romanelor *Nerantula, Casa Thuringer* si *Biroul de plasare.* Apropiat de Romain Rolland si admirator al operei acestuia, Marcel Martinet s-a despartit public de el in anii '30, din cauza atitudinii fata de regimul stalinist. Rolland devenise un sustinator fara rezerve al lui Stalin, Martinet denunta teroarea din Uniunea Sovietica si „fascizarea regimului nascut din revolutia rusa” (Bernard Duchatelet, *Romain Rolland tel qu'en lui meme,* ed. cit., p. 329) banuieste intreaga valoare a lui Istrati. Nu-i stie decat povestirea pe care trebuie sa o publice si a carei lungime l-a cam descurajat. Cu tribuna literara de care dispune, prietenul nostru ii poate face mult bine acestui *Gorki roman” (s.n.).* Generozitatea, capacitatea de entuziasm, solidaritatea nu erau vorbe goale in mediile de stanga, spre care Istrati se orientase in chip natural inca din tineretea lui braileana.

In aceeasi zi, 15 martie 1921, fiindca era la Paris si foarte probabil cu Despres comunica prin eficienta posta pneumatica, Romain Rolland ii scrie la Nisa lui Panait Istrati cea dintai scrisoare dintr-o viitoare lunga serie (Ultima scrisoare a lui Romain Rolland catre Panait Istrati va fi din 28 martie 1935. Este si singura ramasa fara raspuns: Istrati a murit, la Bucuresti, doua saptamani mai tarziu, la 16 aprilie 1935. Corespondenta lui Romain Rolland catre Panait Istrati (97 de scrisori si 3 carti postale) se afla la Biblioteca Academiei Romane. Corespondenta lui Istrati catre Rolland (200 de scrisori si carti postale) se afla in Fondul Romain Rolland de la Biblioteca Nationala din Paris. O copie microfilmata exista (sau exista, in anii '80) la Arhivele Statului din Bucuresti (sectia microfilme, rola 157). Corespondenta Panait Istrati-Romain Rolland din anii 1921-1922 a fost publicata integral in romaneste in *Caiete critice* nr. 3-4/1985 (numar integra) dedicat lui Panait Istrati), pp. 128-192, cu o introducere de M. Iorgulescu si in traducerea lui Al. Talex, partial revizuita si ameliorata in redactie cu incuviintarea autorului). O scrisoare de *recunoastere* si de *incurajare:*

„Fernand Despres imi da scrisoarea dumneavoastra de acum doi ani. Cum e posibil ca Debrit (atat de bun si de primitor, de altminteri) sa nu mi-o fi transmis? Cu siguranta ca as fi raspuns de indata, asa cum fac astazi. Si nu numai pentru ca suferiti si pentru ca scrisoarea dumneavoastra m-a emotionat. Nu. Ci pentru ca vad in ea stralucind in fulgere focul divin al Sufletului. Nu stiu ce se va intampla cu aceasta forta care exista in dumneavoastra. Ce-i mai bun in ea poate ca a ars - arde - in pasiuni, dar ea este in dumneavoastra. Trebuie incercat sa se concentreze si sa se exprime intr-o opera comemorativa, in memoria celor pe care i-ati iubit. (...) Nu va mai abandonati disperarii. Nu trebuie sa parasiti viata inainte de a fi epuizat incercarile de a implini visurile, vietile disparute, chiar pasiunile care v-au locuit, in opere care va vor supravietui! Curaj” (In prezentarea scrisa dupa doi ani pentru revista *Europe* (nr. din 15 august 1923), cand a fost publicata ca „nuvela” *Chira Chiralina,* Romain Rolland a modificat binisor datele. Aceasta prezentare, care a fost apoi reluata ca prefata a volumului cu acelasi titlu (*Kyra Kyralina*, Rieder, 1924 - debutul editorial al lui Istrati), il elimina pe Despres de pe traseul descoperirii lui Istrati si privatizeaza observatia acestuia despre noul „Gorki”. Este intitulata *Un Gorki balcanic* si incepe asa: *„in primele zile ale lui Ianuarie 1921, o scrisoare mi-a fost transmisa de la spitalul din Nisa. Fusese gasita la un disperat, care isi taiase beregata. Era putina nadejde sa mai scape. Citii si ma simtii patruns de sbuciumul geniului. Era ca un parjol cotropitor peste timpii. Era spovedania unui nou Gorki, din tarile balcanice”.* Aceasta prefata insoteste toate editiile *Chirei Chiralina*)!

Pentru Istrati, scrisoarea de la Romain Rolland era tot ce-i trebuia, era exact de ce avea nevoie: sa fie *recunoscut* de cineva in care el insusi se regasise. De cineva pe care, in sistemul lui de valori si autoritati spirituale, il situa foarte sus, acolo unde el nu doar nazuia sa ajunga, ci era, fusese dintotdeauna convins ca se afla.

Si mai mult: *Istrati voia sa fie recunoscut de cineva pe care il recunostea el insusi.* Acel Romain Rolland de la care asteapta *recunoasterea* este unul creat de el, este chiar, pana la un punct, un *alter ego.* Reflectandu-se in acest Romain Rolland *al sau,* Istrati se reflecta in sine insusi, el asteapta si primeste ca raspuns, in definitiv, propria imagine. Descoperindu-l pe Rolland prin lecturi, Istrati se descopera de fapt pe sine, face un pas decisiv catre precizarea, ca intr-o oglinda, a propriei identitati. Complexitatea si profunzimea relatiei dintre ei implica deopotriva un *complex al bastardului* in cautarea legitimarii, lesne detectabil la Istrati, intre altele si in permanentul lui sentiment de exilat, de strain, de fiinta mereu nelalocul ei in lumile *joase* in care a fost aruncata, si o pulsiune aproape vampirica de luare in posesie, de cotropire, absorbtie si asimilare pasionala a celuilalt. Determinat exterior de dezacordurile in privinta regimului sovietic, inghetul intervenit intre ei mai tarziu, la sfarsitul anilor '20, are ca suport fizic imixtiunea teribilei rusoaice Maria Kudaseva, „printesa sovietica”, in viata lui Romain Rolland (cand se intalnesc prima data, la inceputul toamnei 1929, si petrec „trei saptamani de pasiune si fericire” (Bernard Duchatelet, *op. cit.,* p. 291), Rolland avea 63 de ani, iar moscovita ce avea sa-i devina sotie 34), despre ea Istrati spunandu-i, cu o brutalitate numai pasional explicabila, ca este *o larva* (*„Cest une larve”,* scrisoare din 13 martie 1930, *Correspondance,* p. 355. Maria Pavlovna Kudaseva (1895, Sankt Petersburg - 1985, Paris) se casatoreste cu Romain Rolland in 1934. Filo-stalinismul lui devine dupa aceasta data total, iar cercetatorii il pun in seama influentei exercitate de falsa „printesa”).

Istrati primeste scrisoarea de la Rolland la 18 martie (era la Nisa). O citeste, o reciteste, a doua zi raspunde, iar scriind este in plin miracol al invierii sufletului. Miracol pe care il si descrie, punand in contrast revenirea biologica la viata dupa incercarea de sinucidere (A circulat si ipoteza ca Istrati si-ar fi inscenat sinuciderea, pentru a forta intrarea in literatura. Uneori doar insinuata, alteori chiar formulata de-a dreptul, aceasta presupunere provine fie dintr-o neintelegere a personalitatii lui, fie dintr-o certa vulgaritate de gandire. Argumentul esential ca nu a fost „o sinucidere simulata in vederea slujirii ambitiei lui literare” a fost adus de Monique Jutrin-Klener, dupa care nu trebuie „sa confundam cauzele si consecintele acestei incercari de sinucidere”. imprejurarea ca tentativa de sinucidere a facut ca Istrati sa fie confirmat ca scriitor de Romain Rolland *(via* Fernand Despres) nu devine o explicatie a gestului. „Singuratate, mizerie, boala, prietenie dezamagita, amor nefericit, intervenit intr-un moment de deprimare: motivatia, probabil, a fost multipla” (Monique Jutrin-Klener, *op.cit.,* p. 51). Chiar momentul cand se produce criza, de Anul Nou, este un indiciu de autenticitate a gestului. Istrati are mistica datelor festive (era de altfel superstitios, credea pana si in datul in bobi!), daca de sarbatori sau in preajma lor e singur, amaraciunea izolarii il doboara. Nu mai exulta ca e altfel decat ceilalti, liber si *in afara lumii,* acum aspira la comunicare si comuniune, dar se descopera exclus, alungat, respins. Sunt momentele in care diferenta il copleseste, nu-l mai fortifica. De altfel, si prima scrisoare, *confesiunea muribunda,* catre Rolland fusese compusa cand implinise 35 de ani: din aniversare se-ntrupase jalea, asa cum din scris tasnise bucuria. Prefacerea spovedaniei *omului care moare* intr-o alerta, stralucitoare si incantata de ea insasi evocare autobiografica ii atesta, in fond, autenticitatea psihologica) si reinvierea *inimii* sub efectul scrisorii lui Romain Rolland:

„Inchipuiti-va acest miracol: dupa dimineata tulbure, cand deschisesem ochii dupa operatie intr-o sala de spital, orbit de o lumina necunoscuta ce inunda camera prin marile ferestre si simtisem in mine tresarirea animalului ranit, dar bucuros ca totusi traieste, de ieri seara, citind si recitindu-va scrisoarea, iar acum scriindu-va, simt ca mi se deschid stavilarele inimii sub apasarea acestui flux de viata pe care abia o recunosc. Dar ce viata!... ce viata cruda!... Cum o sa ma impiedice lumea asta urata care ma-nconjoara sa-mi deschid inima maretiei, maretiilor ei, si s-o inund in bucuria mea?... Scopul vietii mele, iata, este atins! Nu cer mai mult, n-am cerut niciodata mai mult. Niciodata! Sa ma pot refugia pe o insula, ca altadata, pe o insula de lumina intr-un ocean de bezna si sa strig, strangand o mana prietena, sa strig: *«Lumina!... Si totusi, lumina!»...*Iata. E totul.” (Scrisoare din 19 martie 1921, *Correspondance,* p. 48)

Nu era totul. Istrati nu-i expediaza lui Rolland raspunsul de indata ce-l incheie. Pe 20, dimineata, ii adauga un *post scriptum,* care este de fapt o a doua scrisoare, iar pe 22 ii scrie din nou, si tot lung. Un potop epistolar, dar si un *talaz de viata care izbucneste din fiinta* lui, cum spune cateva zile mai tarziu Romain Rolland (Scrisoare datata „Vinerea Mare 1921” (data postei - 27 martie; in acel an, Vinerea Mare fusese pe 25 martie), *Correspondance,* p. 53) cand raspunde acestui val, fara a fi totusi evident ca nu folosise inspirata formula doar ca pe o conventionala figura de stil. Pentru ca a doua lui scrisoare catre Istrati e mai degraba rece si contine chiar o aluziva invitatie la retinere facuta navalnicului sau corespondent („trebuie sa recunosc, de asemenea, ca usa nu mi-e deschisa oricui vrea sa intre. N-ar intra, in noua cazuri din zece, decat palavragii si curiosii sterpi, iar mie nu mi-ar ramane mai mult de-o ora pentru a-mi ingriji ogorul si a-l semana. Daca vrei sa faci bine celorlalti, trebuie sa te aperi de ei. Recolta e pentru toti, aratul nu e insa decat al nostru”).

Dar samanta fusese aruncata, pentru a ramane in registrul metaforelor agreste. Pentru Istrati, cea dintai scrisoare primita de la Romain Rolland insemnase mai mult decat o recunoastere a aptitudinilor lui literare: insemnase, poate in primul rand, o recunoastere a exceptionalitatii lui. Asa, cel putin, o interpreteaza el. Rolland ii confirma ca este o fiinta deosebita, iesita din comun, dar meritul acestei confirmari ii revine lui, lui Istrati. El este cel care, de fapt, a facut primul pas catre *intalnirea* lor, el, Istrati, este cel care *l-a ales* pe Rolland pentru a se lasa descoperit, recunoscut de el. Aproape ca i-a facut lui Rolland o favoare! Raporturile se inverseaza, obscurul zugrav roman care incercase sa-si taie gatul la Nisa ii comunica, el, *marelui* Romain Rolland ca i-a confirmat asteptarile. „Ieri seara am primit, in sfarsit, *dupa doi ani* de asteptare, scrisoarea dumneavoastra. Este asa cum am imaginat-o. Cu dumneavoastra nu m-am inselat, nu ma puteam insela, iar la randul dumneavoastra nu v-ati inselat, nu va veti insela”: cine pe cine recunoaste, cine pe cine confirma?! *Recunoasterea* se preface astfel in *regasire,* „da, *va regasesc,* trebuie sa fi trait uneori impreuna ca doua petale ale aceleiasi flori”, ii raspunde Istrati lui Rolland intr-una din cele mai extraordinare fraze din prima lui scrisoare de dupa ce primise intaia epistola de la acesta.

Timp de o luna, pana la jumatatea lui aprilie, Istrati ii trimite lui Rolland opt scrisori (intre ele si cea dubla, de la 19/20 martie), doua dintre ele fiind insotite si de cate o povestire. El primeste patru.

Dezechilibrul balantei epistolare fiind evident, ramane altceva de semnalat: refuzul neasteptat si vehement al lui Istrati de a accepta protectia lui Rolland pentru a i se publica texte literare.

La 27 martie 1921, in editia de duminica a ziarului *L'Humanite* aparuse povestirea „Nicolai Tziganou” (*L'Humanite-Dimanche,* 27 martie 1921. Textul a fost reeditat in volumul *Panait Istrati - Le Pelerin du caur,* Gallimard, 1984 (pp. 68-75). Otraducere in limba romana exista in volumul *Panait Istrati - Amintiri, evocari, confesiuni,* editie, prefata, traduceri si note de Alexandru Talex, Editura

Minerva, 1985 (pp. 65-70), dar este exagerat de infidela), cu titlul schimbat in „Nicolai Iziganov", probabil dintr-o eroare redactionala, terminatiile rusesti fiindu-le prin traditie mai familiare francezilor decat cele romanesti, si sub pseudonimul *P.I. Dellabraila,* asta insa prin vointa autorului. Istrati ii trimisese acest text lui Fernand Despres dupa ce jurnalistul de la *L'Humanite* intrase in corespondenta cu el, de presupus ca prin februarie-inceputul lui martie. in scrisoarea adresata lui Romain Rolland la 14 martie, Despres se refera la aceasta „povestire cu greve", instiintandu-l ca a dat-o directorului literar al ziarului pentru publicare si aratandu-se convins ca buna impresie a interlocutorului sau despre Istrati va fi intarita cand o va citi (*„Jai communique a Martinet un recit de greves qui, j'en suis sur, ne pourrait que fortifier l'opinion que vous avez de ce garcon").*

Doua zile dupa aparitia in ziar a povestirii, Rolland ii scrie lui Istrati si, intre altele, il anunta ca s-a intalnit de curand cu Marcel Martinet, insarcinat cu directia literara la *L'Humanite.* Martinet, scrie Romain Rolland, este hotarat sa publice povestirea trimisa de Istrati lui Despres si o va face sa treaca in ziar cat mai curand posibil, intr-unui din viitoarele numere de duminica, zi in care exista o pagina rezervata literaturii („Je viens de voir Marcel Martinet, qui est charge de la direction litteraire de *L'Humanite.* IL est bien decide a publier le recit que vous avez envoye a Despres. Et il le fera passer le plus tot qu'il pourra, c'est-a-dire dans un des prochains numeros du dimanche (ou il y a une page reservee a la litterature)" -Scrisoare din 29 martie, *Correspondance,* ed. cit., p. 67). Ignora, se vede, ca povestirea aparuse deja.

Istrati ii raspunde furios, a doua zi, la 30 martie. in loc sa-i bucure, aparitia povestirii l-a nemultumit. Desi reprezenta debutul lui ca scriitor in limba franceza, considera publicarea textului un esec. in consecinta, ii comunica el taios lui Rolland, a hotarat sa nu mai continue. O iritare la limita exasperarii musteste in aceasta apriga scrisoare:

„Publicarea in *L'Humanite* a povestirii mele a avut un efect contrar a ceea ce se putea astepta, iar asta ridica o problema care imi va fi fatala. Nu voi accepta niciodata sa mi se publice povestirile asa cum imi ies de sub condei si il rugasem pe Despres sa puna *o mina franceza* in povestirea mea, *gandita si scrisa in romana.* Ca el n-a avut timp, e una; dar povestirea nu si-a pastrat nici macar putinele ingrijiri pe care eu le facusem in manuscris. Pana si titlul, clar si usor de descifrat, e schimbat *(Iziganov* in loc de *Tziganou),* asa incat e rusesc in loc sa fie romanesc. Cat despre ortografie si cuvinte sarite, sa nu mai vorbim. Mi-a fost rusine de oamenii de aici, care m-au recunoscut sub pseudonim. N-am scris nimic la *L'Humanite,* in afara de un cuvant de multumire tovarasului Martinet, si nu le voi spune nimic: face fiecare ce poate; dar eu nu mai continui. As fi putut publica in limba mea volume intregi de literatura de felul asta, si chiar mai eleganta, daca as fi tinut in mod absolut sa fiu un scribalau. in toate faptele mele (incep sa-mi pierd orice modestie!) am vrut insa perfectiunea, perfectiunea posibila, *totul sau nimic*! „ (Scrisoare din 30 martie 1921, *Correspondance,* ed. cit., p. 68)

Furia e transparenta, motivatia ei ramane insa opaca. Nu o justifica nici neglijentele, reale, ale tiparirii, nici invocata rugaminte facuta lui Fernand Despres si nerespectata de acesta, ca textului sa i se indrepte stangaciile de limba franceza. ii ceruse Istrati, intr-adevar, lui Despres, sub forma de conditie absoluta, sa-i asigure trecerea textului printr-o „mana franceza"?! Nu e foarte sigur si nici nu se poate verifica, scrisorile pe care si le-au scris atunci nu s-au pastrat. Cert este doar ca Istrati ii trimisese povestirea cu intentia de a-i fi publicata. Si chiar o scrisese (ori o tradusese din romana, cum ii marturiseste lui Rolland) in vederea publicarii eventuale in *L'Humanite.* Nu o spune, el, nicaieri, dar strategia compozitionala nu lasa loc de indoieli in aceasta privinta. Departe de a fi o simpla „povestire cu greve", cum o calificase Despres dupa criterii tematice, „Nicolai Tziganou" este un text cu tinta precisa, construit cu dibacie pentru atingerea acesteia. Sunt respectate abil cateva reguli care sa-i asigure tiparirea intr-o gazeta cu un profil politico-ideologic precizat, cum era *L'Humanite,* pentru ca la adapostul oferit de acest camuflaj autorul sa-si poata lua toate libertatile, in primul rand pe aceea de a fi el insusi.

„Nicolai Tziganou" incepe ca o simpla marturie, ca o evocare jurnalistica modesta, fara pretentii, a unui moment din activitatea revolutionara a unui militant dintr-o tara indepartata, chiar exotica, *„Acesta este un episod al inceputului luptelor revolutionare din orasul meu, aflat departe de aici".* O dubla distanta, una calitativ istorica *(„inceputul* luptelor revolutionare" sugereaza imaturitatea, naivitatile, chiar nepriceperea acelor „lupte"), alta geografica il separa pe cititorul prezumtiv al ziarului comunist francez de universul care ii va fi infatisat. E un fel de invitatie la intelegere, chiar la ingaduinta, pentru o lume nu tocmai evoluata, mai degraba cam primitiva, de vreme ce autorul tine sa precizeze ca este vorba de o greva dintr-un „oras dunarean", unde „muncitorii din port apartineau acelei parti din omenire ale carei obiceiuri nu pot decat sa intristeze o civilizatie". Urmeaza, pe scurt, si prezentarea acelor urate obiceiuri - „Beau pana la abrutizare, toti purtau cutite si pentru orice nimic isi spintecau burtile". Ales secretar al sindicatului din port la intoarcerea dintr-o calatorie (conditia de voiajor implica si sugereaza subtil desprinderea in spirit a autorului-personaj-narator de arierata lume pe care o descrie), un sindicat ce era insa „una dintre cele mai puternice organizatii din tara mea", memorialistul de mai tarziu stie insa cu cine are de-a face si nu se lasa „inselat de aparenta lor docila". Desfasurarea grevei, la care iau parte „peste zece mii de suflete" (nou indiciu de importanta), e rezumata rapid gazetareste, registru stilistic abandonat insa dupa ce se face mentiunea ca sub presiunea autoritatilor aparusera „spargatorii de greva" si exista riscul unei dezlantuiri de violenta. Aici se trece la povestea propriu-zisa, relatarii jurnalistice informative si neutre pana la impersonalizare i se substituie o evocare epica subiectiva. Trecerea este de altfel si grafic marcata, schimbarea de perspectiva pare sa-i fi cerut autorului o constructie secventiala.

Intorcandu-se acasa dupa o sedinta de comitet sindical prelungita pana tarziu in noapte, personajul autor al evocarii este interpelat de un vlajgan intunecat iesit „ca din pamant". Namila, un ins „de proportii gigantice", il linisteste pe liderul sindical, nu are intentii rele, vrea, dimpotriva, sa-i propuna *ceva pentru binele cauzei* si-i cere sa-l insoteasca „intr-un loc mai sigur". E momentul cand sindicalistul il recunoaste: barbatul cu statura colosala era Nicolae Tiganu, cel mai mare bautor din port, cel mai trufas si cel mai violent. Omorase mai multi oameni si, ca sa-l scape de ocna pe viata, mama lui vanduse doua proprietati pentru a plati avocati „influenti", dar de teama salbaticiei fiului, nu din dragoste materna. Nicolae Tiganu facuse totusi vreo cincisprezece ani de munca silnica la minele de sare. Secretarul sindical este condus intr-o taverna din port unde se gaseau, cu bautura in fata, niste insi de aceeasi teapa cu Tiganu (personaj care, s-a remarcat, il prefigureaza pe Codin). Aici i se spune ca poate fi ajutat sa castige greva, prin aplicarea de catre oamenii lui Tiganu a „legii obisnuite", de aceasta data insa *pentru cauza.* Fostul ocnas ii explica sindicalistului ca greva se va prabusi in ciuda discursurilor lui si ca singura sansa de a o salva este interventia bandei lui de batausi. ii da si sfaturi tactice, „nici unul dintre *ai nostri* nu figureaza in registrele voastre", sindicale, se-ntelege, asa incat „de la tribuna" actiunea lor poate fi chiar ipocrit denuntata.

A doua zi, „spargatorii de greva" sunt ciomagiti de oamenii lui Tiganu, comitetul sindical se delimiteaza de actiunea lor brutala, insa miscarea grevista poate continua, iar dupa alte cateva zile chiar se ajunge la un acord favorabil cu patronii si autoritatile. Cheia

povestirii se afla in ultimele ei fraze, Nicolae Tiganu trece pe langa liderul sindical si-i reaminteste ca in noaptea pactului secret ii spusese ca daca ai de-a face cu lupii trebuie sa urli ca ei, iar cu „oamenii de drept” trebuie sa vorbesti despre Dreptate, „oamenii de drept” fiind banda lui de batausi. „Asta tine de cod”, ii explicase el la taverna sindicalistului.

Care, in ipostaza lui de peste ani, de autor si memorialist, va proceda in acelasi chip, proba ca lectia fusese inteleasa si asimilata. Istoria pe care o trimite Istrati la *L'Humanite* e ambalata in codul unei anodine relatari despre lupte sindicaliste („povestire cu greve”) de demult si de departe. Ortodoxia tematica a ziarului e respectata, inclusiv in privinta interesului pentru tovarasii de lupta de pe alte meridiane, expresie a internationalismului si a vointei de infratire proletara universala. Este flatat si orgoliul „civilizatilor” cititori francezi ai ziarului, prin contrastul presupus dintre ei si betivanii inapoiati si violenti din „orasul dunarean”. Ceea ce se povesteste insa nu are nimic de-a face cu o lupta sindicala dusa dupa toate regulile, iesita victorioasa prin buna organizare, constiinta de clasa etc, triumful ei este asigurat exclusiv prin interventia unui grup care are alt „cod”, nu atat salbatic si primitiv, cat vital si autentic, nefalsificat de „discursuri tinute de la tribuna”. Spre *aceasta* lume a vietii reale inclina de fapt autorul, narator si deopotriva personaj, si nu spre uscata, mortificanta disciplina sindicala. Diferenta dintre paloarea impusa a secventei in ton jurnalistic si cromatica puternica si libera a celorlalte doua confirma si la nivel stilistic aceasta atractie secreta. Aici se afla Istrati pe terenul sau, aici este liber de conventii, aici isi ia prima data libertatea de a introduce in limba franceza, fortand-o, chiar *violand-o*, cuvinte si expresii idiomatice romanesti. inca de la inceputul celui de al doilea segment al povestirii, cel in care isi va face aparitia Nicolae Tiganu, ivirea acestuia este precedata (si, poate, inconstient anuntata) de precizarea ca pe drumul de intoarcere spre casa naratorul-personaj fusese „insotit de o garda de oameni *negri in cerul gurii”*, cititorului francez, caruia ii era destinat textul, precizandu-i-se ca este vorba de o „expresie a noastra” *(accompagne par une garde de gens „au palais noir”, selon notre expression).* E o schimbare de taram, de lume, de univers. Prima replica a lui Nicolae Tiganu, uriasul desprins din intuneric, va contine de altfel un cuvant romanesc, *tovarase*, transcris pur si simplu in ortografie franceza *(tovarache)* - „Tiens-toi tranquille, tovarache; ce n'est pas moi pour te faire du mal que je viens te trouver...” *(Stai linistit, tovarase, nu te caut sa-ti fac rau...).* Era un procedeu folosit cu premeditare, de vreme ce totusi intr-o nota se dadea si traducerea in franceza *(camarade).*

Supararea lui Istrati la aparitia povestirii in *L'Humanite* nu avea nici o legatura cu nivelul deficitar al francezei folosite de el, nici cu eroarea de corectura care dusese la rusificarea titlului. Provenea mai degraba, chiar daca, poate, nu si integral, din susceptibilitate si orgoliu ranit si fusese provocata, fara voie, de Romain Rolland, cand acesta il instiintase ca s-a intalnit cu directorul literar al ziarului si a vorbit cu el despre tiparirea textului. Istrati e furios fiindca presupune ca, poate, povestirea i-a fost publicata datorita influentei lui Rolland, nu pentru calitatile ei (ale lui, in fond). Posibilitatea existentei unui aranjament de culise, pe care o deduce din scrisoarea de fapt numai binevoitoare a lui Romain Rolland, i-a otravit bucuria si l-a aruncat intr-o manie stapanita cu greu. Lui Rolland nu-i poate insa marturisi adevaratul motiv al crizei de furie, de aceea invoca schimbarea titlului, erorile de limba etc, adica motive plauzibile si, mai ales, politicoase, nu insa si adevarate. Cauza adevarata este expusa intr-o scrisoare catre Marcel Martinet, directorul literar de la *L'Humanite,* fata de acesta Istrati nu se sfieste sa spuna direct ce l-a nemultumit si de ce nu mai vrea sa publice:

„Draga prietene Martinet,

Va multumesc pentru randurile amabile pe care mi le trimiteti in amabila scrisoare a lui Despres. Nu asteptam aceste cuvinte pentru a va trimite si alte povestiri, desi cunoscand viata de redactie, cu dedesubturile, plictiselile si complezentele ei, nu-mi puteam invinge teama ca, *poate,* povestirea mea a fost publicata datorita uneia dintre aceste «complezente», care adesea m-au facut sa musc din lamaie pentru a face sa treaca gustul «pilulei», cum se spunea pe la noi. Cu atat mai mult cu cat R.R. imi vorbise de o intalnire cu dumneavoastra si aproape imi anuntase chiar ziua publicarii. intelegeti: exista ceva care sa-i poata fi refuzat lui R.R.? Si daca eu cred ca in romana am dreptul de a fi mai putin modest, nu pot spune, vai!, acelasi lucru daca e vorba de franceza. Or eu nu tin sa public *cu orice pret. Nu frumoasa mea franceza* vreau sa o prezint eu celor care citesc *L'Humanite,* ci *ceea ce am eu de spus,* iar *eu stiu ce am de spus si ce vreau sa spun.* Pentru a o putea face trebuie sa mi se dea insa posibilitatea, iar aici ajung la motivul pentru care renunt sa va mai trimit povestiri. Acest motiv e dificultatea tehnica a ziarului, a oricarui ziar, care nu poate tipari decat ceea ce ii permite cadrul. Stiu asta de multa vreme si de multa vreme am renuntat sa scriu pentru un ziar altceva decat articole politice, pe care le poti manui aproape cum doresti. Nu poti manui insa o povestire in care vrei sa spui altceva, cu totul altceva (...).” (Scrisoare catre Marcel Martinet din 12 aprilie 1921. A fost descoperita, comunicata si prezentata de Daniel Lerault *(Reperes bibliographiques: Lettres Panait Istrati-Marcel Martinet,* Editions „Les Amis de Marcel Martinet”, Plein Chant, Dijon, 1984). Reeditata in franceza si romana in volumul *Panait Istrati in corespondenta cu scriitori straini,* editie, traduceri si note de Alexandru Talex, Editura Minerva, 1988, pp. 307-310, reprodusa de asemenea in *Cahiers Panait Istrati,* nr. 8, 1991, pp.

Satisfactia eventuala si oricum fireasca de a se vedea publicat in pagina literara a cotidianului comunist i-a fost, rezulta din aceasta scrisoare, intunecata de aproape certitudinea ca aparitia povestirii s-a datorat interventiei lui Romain Rolland. Ca a fost o „complezenta”, nicidecum o recunoastere veritabila. Iar Istrati nu e amator de „complezente”, stie de altfel ca are un handicap, cel al insuficientei stapaniri a limbii franceze, dar il asuma pentru ca *are ceva de spus,* iar ce are el de spus merita un statut special, iesit din cadrele obisnuite ale ziarului. Nu numai ca nu are nevoie de nici o protectie inalta, de o recomandare, de o „pila”, in franceza *un piston,* lui, dimpotriva, trebuie sa i se creeze o „posibilitate” pe masura, de nu, abandoneaza. Punct!

Si chiar abandoneaza. La 20 aprilie 1921 ii trimite lui Rolland o scrisoare scurta, prin care il anunta ca dispare, se da la fund:

„Plec; mai bine zis, dispar. Abandonez, in voia soartei, familie plapanda si prieten delicat, fara speranta de a astepta de la mine - ca si de la restul lumii, de altfel - cel mai mic semn de viata atata vreme cat oceanul in care ma voi arunca ma va tine in el inainte de a ma scoate iarasi la suprafata. Fiindca intr-o zi o sa ma scoata. Cand? Imposibil de prevazut. in ce stare voi fi atunci? E ceea ce ma inspaimanta. Voi fi insa puternic, fiindca nu sunt singur; ma insotiti. Strangandu-va mana pentru aceasta temporara *ultima data,* va urez sa va regasesc maine asa cum sunteti astazi. Adio, asadar, pentru un timp.” (*Correspondance,* ed. cit., p. 80)

Mai exista o scrisoare nesemnata, cu aspect mai degraba de ciorna a unei insemnari personale, din 9 mai, apoi nimic (Un manuscris intitulat *Hors du monde, dans le monde et pour le monde (in afara lumii, in lume si pentru lume)* a fost prezentat ca fiind alcatuit din insemnari facute de Istrati in perioada acestor noua luni de absenta epistolara *(cf.* notele lui Alexandru Talex la publicarea textului in volumul *Le Pelerin du cosur,* ed. cit., p. 108, si in volumul *Amintiri, evocari, confesiuni,* ed. cit., pp. 503-504). insemnarile din manuscris fiind datate - prima e din 15 aprilie 1921, ultima din 5 mai acelasi an -, eroarea de situare este evidenta. Istrati avea sa-i trimita

lui Rolland aceste insemnari, ca si o scrisoare din 12 aprilie, in care ii ceruse bani, dar pe care nu o mai expediase, fiindca dupa ce o scrisese i se paruse „un sacrilegiu", la revenirea din decembrie. Unica evocare a acestor luni de „disparitie" a fost facuta de Istrati intr-o „nota a autorului" la aparitia povestirii „Sotir" in revista *Adevarul literar si artistic* din octombrie-noiembrie 1924). Vreme de aproape noua luni, pana la 22 decembrie 1921, Istrati nu mai da nici un semn de viata. Abia atunci, in ajunul Craciunului (iarasi influenta oculta a datelor festive!), ii scrie din nou lui Rolland. ii scrie fiindca *nu mai poate rezista* si fiindca Rolland este *unicul punct cardinal* in jurul caruia gandurile i se *invartesc fara incetare.* N-ar fi crezut niciodata ca o sa-i scrie atat de repede, dar *vointa* i s-a dovedit slaba. Nu e totusi o revenire adevarata, nu vrea sa-l agaseze pe Rolland cu *lamentatii,* doar sa aiba de la el „un cuvant de usurare, cum e pentru un scafandru gura puternica de aer pe care o trage inainte de a se cufunda din nou". Fiindca plecase, marturiseste ca in treacat, desi aceasta e cheia scrisorii, *pentru a reveni intr-o zi cu cativa copii bine spalati, pieptanati si imbracati de sarbatoare,* cu manuscrise bine puse la punct intr-un limbaj mai putin inflorit (Scrisoare trimisa din Nisa, la 22 decembrie 1921, in *Correspondance,* ed. cit., pp. 83-84). O zi mai tarziu, la 23 decembrie, speriat la gandul ca totusi Rolland s-ar putea sa nu-i raspunda („Cuprins de spaima ca ma veti judeca defavorabil dupa scrisoarea singura pe care v-am scris-o si temandu-ma de tacerea dumneavoastra mai rau decat de moarte"), Istrati ii trimite ce scrisese in lunile cand se daduse la fund. ii trimite precipitat, in catastrofa, fara sa aleaga, parca ingrozit ca l-ar putea pierde pe cel care il recunoscuse, aproape cerseste un raspuns, si isi ia, ca si cum ar vrea sa-l induplece sa-i dea un semn, angajamentul ca in primavara se apuca din nou de scris:

„M-am hotarat brusc in aceasta dimineata sa va trimit tot, asa cum e. in graba mea, descopar ca multe hartii s-au pierdut, altele sunt fara sir, in toate dezordine si incoerenta. Nu conteaza. Le veti prefera demoralizarii mele. Vreau sa aflu ca nu ma mai gasesc in aceasta deprimanta singuratate, ca inca ma bucur de prietenia dumneavoastra. Pe urma, dupa ce trece anotimpul de munca, la primavara, am sa ma asez sa-mi continui scrierile abandonate." (Scrisoare din 23 decembrie 1921, *Correspondance,* ed. cit., pp. 84)

Iar miracolul se produce, Rolland ii raspunde. Si repede - la 27 decembrie, si printr-o scrisoare neobisnuit de lunga si, ceea ce este inca mai important, reconfirmandu-i calitatile si indemnandu-l sa se adune. *Daca ati pune in arta dumneavoastra fortele pasionale pe care le risipiti in afara ei, ati fi un mare artist* - o fraza ca un balsam pentru Istrati, desigur. Scrisoarea lui Rolland il face sa reinvie. ii raspunde febril si exaltat, pe tonul unui indragostit ce-si regaseste iubita dupa ce disperase crezand ca a pierdut-o pentru totdeauna, chiar il invita pe Rolland sa-i fie oaspete „incognito" la Nisa, castiga bine si poate, se lauda el, sa asigure „intretinerea a cel putin trei prieteni"! Si-l ispiteste, ca un Mefisto al prieteniei incandescente - *Nu-i asa ca veti veni sa-l vedeti pe Istrati al dumneavoastra si sa redeveniti tanar?* (Scrisoare din 29 decembrie 1921, loc. cit., pp. 88-90) Insa Rolland pune gheata pe acest jaratic, raspunsul lui vine tarziu si e scurt, doar cateva randuri, cat sa-l aduca pe Istrati cu picioarele pe pamant, „nu caut afectiuni («tempi passati»...), caut opere. Nu astept de la dumneavoastra scrisori exaltate, astept de la dumneavoastra opere" (Scrisoare din 18 ianuarie 1922, *idem,* p. 90).

Astepta Istrati acest nou indemn, avea el nevoie sa fie biciuit, *scuturat,* cum spune, pentru a se apuca serios de scris, pentru a se dedica scrisului, pentru a-si face din scris preocuparea dominanta, daca unica ii era imposibil? *Recunoscut,* fusese; dar trebuia sa si *dovedeasca.* ii raspunde, intrucatva spasit, dar si inciudat, lui Romain Rolland *(„Opere! Da, lucrez, cand pot. Am sa incerc sa fac mai mult acum, cand, cu o scuturatura buna, ma repuneti pe picioare"* (Scrisoare din 22 ianuarie, *ibidem,* p. 91). Si... scrie. Acum, in ianuarie 1922, un an de la incercarea de sinucidere, si tot la Nisa, unde isi retezase gatul, scrie „Sotir" (Precizare facuta de Istrati in „nota autorului" la publicarea acestei povestiri in *Adevarul literar si artistic,* 5-2 octombrie 1924. „Sotir" este una dintre cele cateva povestiri care au fost tiparite de Istrati mai intai in limba romana (in franceza a aparut in 1930, in volumul *Le Pecheur d'eponges).* Aceasta nota este reprodusa integral in Addenda volumului *Panait Istrati - Chira Chiralina,* editie ingrijita, prefata si note de Alexandru Talex, Editura Minerva, 1982, pp. 629-631), prinzand, va spune, *pofta de scris* („Cand am terminat «Sotir», am prins pofta" - loc. cit.).

Nu era, totusi, de-ajuns. Venit la Paris, in primavara lui 1922, Istrati e pus pe impacari. Vrea sa repare podurile pe care le arsese. Prin martie-aprilie reluase legatura epistolara cu Marcel Martinet, caruia ii trimisese si o povestire, insotind-o de cateva randuri prin care isi cerea scuze pentru comportamentul abrupt din anul precedent; o alta scrisoare de scuze, inca mai explicita, i-o trimisese mai inainte prin Romain Rolland (Scrisoare catre Marcel Martinet din martie-aprilie 1922, *Cahiers Panait Istrati,* nr. 8, 1991, p. 193). Cand ajunge la Paris, in mai 1922, se infiinteaza de indata la cizmarul Ionescu, al carui refuz de a-i trimite bani in decembrie 1920 il deznadajduise si contribuise in buna masura la depresiunea ce-l impinsese la tentativa de a-si lua zilele. Vine, ca semn al iertarii si al impacarii, cu un buchet de liliac, il priveste lung si patrunzator, pret de „doua, trei minute", cat sa-l hipnotizeze (Istrati avea, dupa Ionescu, o „privire de sarpe", irezistibila mai ales pentru femei), apoi ii intinde mana (*Le gnaf d'enface,* loc. cit.). Ce mai putea face bietul Ionescu altceva decat sa-i sara, biruit, de gat?! Prietenia se regaseste instantaneu, bun moment pentru Istrati sa se impauneze cu scrisorile de la Rolland, veritabil certificat ca este ceva de capul lui. Si ce, inca: sa fii recunoscut ca *mare artist,* fie si potential, de Romain Rolland! Efectul scrisorilor asupra lui Ionescu e napraznic, iar povestea se precipita: ii propune lui Istrati sa-i dea, el, cizmarul roman exilat la Paris, bani timp de cateva luni, numai sa stea sa scrie, sa-si scrie operele, fara nici o grija materiala (Subliniind „datoria" lui Istrati fata de Romain Rolland si Gheorghe Ionescu, Monique Jutrin-Klener considera ca el „isi datoreaza cariera acestor doi oameni, care au avut incredere in el". Daca ar fi fost „lasat in seama lui, n-ar fi devenit scriitor" (*op.cit.,* p. 62).

Istrati accepta.

Dupa nici o luna, la 16 iunie, il anunta pe Rolland ca manuscrisul la care lucreaza „capata proportiile unei carti".

La 4 septembrie ii trimite un manuscris de 406 pagini (Descrierea acestui manuscris si analiza evolutiei scrisului lui Panait Istrati sunt cel mai bine infatisate de cercetatorul Zamfir Balan, autorul celei dintai editii stiintifice existente pana acum a operei scriitorului romano-francez *(Kyra Kyralina/Chira Chiralina,* Muzeul Brailei, Casa Memoriala „Panait Istrati", Braila, 1994; *Oncle Anghel /Mos Anghel,* Editura Istros-Muzeul Brailei, Casa Memoriala „Panait Istrati", 1995; *Codine/Codiri, idem,* 1996; *Tsatsa Minnka/Tata Minca, idem,* 1997; *La maison Thiiringer/Casa Thuringer, idem,* 1998).

La 13 septembrie Rolland ii confirma primirea.

La 24 septembrie ii scrie lui Istrati ca a terminat de citit. *Am citit. (...) Previziunile mele sunt confirmate. Daruri dintre cele mai inalte ale vietii si ale artei exista in unele dintre aceste povestiri. Unele dintre ele, tineti-va bine!, au valoarea celor mai bune de Gorki sau aproape a povestirilor populare ale lui Tolstoi.*

La sfarsitul lui octombrie si inceputul lui noiembrie, Istrati se duce in Elvetia, unde il intalneste pentru prima data pe Rolland.

Se intoarce la Paris.

Scrie.

Trimite lui Rolland capitol dupa capitol.

In decembrie, cand primeste si citeste *Chira Chiralina,* Rolland e coplesit. Stilul epistolar i se istratianizeaza brusc:

„Prietene, nu stau sa gasesc timp pentru a-ti scrie... *nu pot sa astept,* dupa ce am devorat «Chira Chiralina», in miezul noptii... Trebuie sa-ti spun de indata: *e formidabila!* Nu exista nimic in literatura de azi de taria aceasta. Nu exista nici un scriitor de azi - inclusiv eu, inclusiv toti -care sa fie capabil sa o scrie. (...) Magnific! „

Era 23 decembrie 1922. Ajun de Craciun.

Cu doi ani inainte, la Nisa, Istrati luase hotararea sa se sinucida.

Addenda

Afacerea „Dosarul de la Siguranta al Iui Panait Istrati"

In anul 1974, in numarul 3 al revistei *Manuscriptum,* a fost publicat „Dosarul de la Siguranta al lui Panait Istrati" (Loc. cit., pp. 93-110).

Scopul declarat al publicarii nu era insa punerea la dispozitia celor interesati de biografia scriitorului sau de ambianta epocii a unei colectii de documente pana atunci necunoscute si eventual utilizabile de catre cercetatori. *Eventual,* caci, data fiind provenienta, precautiile se impuneau de la sine: politiile secrete nu sunt posesoare ale adevarului absolut si au, prin insasi natura lor, o specific perpetua inclinatie catre autolegitimare, autovalorizare si supralicitare, inevitabil tradusa in deformarea interesata, pana la caricatura, a faptelor si a situatiilor ce fac „obiectul muncii" lor.

Prin publicarea „dosarului de la Siguranta al lui Panait Istrati" se urmarea, marturisit, o *demonstratie,* politica in fond si semi-juridica in forma, a inocentei scriitorului, care fusese acuzat in presa franceza de obedienta stalinista din anii '30 ai secolului trecut ca ar fi fost un *agent* al politiei secrete romane. Prezentarea facuta documentelor reproduse era explicita in acest sens, publicarea lor avea sensul unei *dovediri,* una socotita fara drept de apel:

„iata, intre alte documente, dovedindu-se aici, negru pe alb: Panait Istrati nu numai ca nu a fost un «provocator», un «vandut», un agent secret, dar Siguranta l-a supus unei supravegheri nemiloase, ca pe un ins de o periculozitate extrema pentru siguranta statului burghez."

In acest spirit justitiar si demonstrativ, nu mai putin si puternic ideologizat, documentele tiparite se metamorfozau in *„noi dovezi pe care le invocam in fata tribunalului impartial al istoriei, in vederea unei definitive si drepte judecari a «cazului» sau"* (al lui Panait Istrati, *n.n.).*

Textul explicativ care insotea publicarea „Dosarului de la Siguranta al lui Panait Istrati" era semnat de Al. Oprea, in acel moment director al Muzeului Literaturii Romane si al revistei *Manuscriptum.*

Membru titular al Uniunii Scriitorilor din 1954, desi pana atunci nu publicase nici macar o brosura, devenit membru in Comitetul de conducere al Uniunii Scriitorilor in 1962, fara sa fi fost la acea data autorul vreunei carti, Al. Oprea debutase editorial in 1964 cu o monografie despre Panait Istrati. Initial activist de partid pe taramul literaturii (dupa un stagiu la Moscova, intre 1952 si 1954, isi incepuse ori isi continuase completarea studiilor in 1954, cand s-a inscris la Universitatea Serala de Marxism-Leninism de pe langa Comitetul Orasenesc Bucuresti al PMR -"universitate" absolvita in 1957), Al. Oprea a fost unul dintre acei literati de incredere carora, spre sfarsitul anilor '50 si inceputul anilor '60, li s-a dat sarcina de partid sa „reabiliteze", prin monografii, prefete, studii introductive etc., pe unii dintre scriitorii ce fusesera pusi la index in prima perioada a regimului comunist. Octavian Goga a fost „reabilitat" astfel de I.D. Balan, Lucian Blaga de George Ivascu si Ov.S. Crohmalniceanu, Ti tu Maiorescu de Paul Georgescu etc. Lui Al. Oprea i-a fost „repartizat" Panait Istrati.

Era un „caz" dificil, cu implicatii politice internationale. Militant si jurnalist socialist in Romania, pana in 1916, cand a plecat in Elvetia, stabilit apoi in Franta, unde a ajuns celebru scriitor de limba franceza, Istrati fusese in anii '20 un rasfatat al stangii franceze si al regimului sovietic. Buna parte din atitudinile lui publice si publicistice din anii 1924-1928 se afla sub influenta incontestabila a propagandei cominterniste. Dupa o lunga calatorie in U.R.S.S. (octombrie 1927- februarie 1929), calatorie in timpul careia si-a anuntat de cateva ori intentia de a nu se mai intoarce in Occidentul burghez si de a se stabili definitiv in Uniunea Sovietica, Istrati a revenit insa la Paris si a publicat o carte patetica si vehementa in care denunta regimul stalinist ca tradator al revolutiei. in versiunea romaneasca, titlul acestei carti a fost *Spovedania unui invins* (in franceza, *Confession pour vaincus)* (Este vorba de o trilogie, avand titlul general *Vers l'autre flamme.* Toate volumele erau semnate de Panait Istrati, dar numai cel dintai *(Apres seize mois dans l'URSS*) ii si apartinea, autorii celorlalte doua, *Soviets 1929* si *La Russie nue,* fiind Victor Serge si, respectiv, Boris Souvarine. In Franta, primul volum, cel care ii apartinea lui Istrati, a fost tras in mai multe editii succesive, in 1929 si 1930. A fost apoi reeditat, intr-o editie nepusa in comert, in 1977, de Fundatia Panait Istrati. Prima reeditare veritabila a avut loc in 1980 (colectia 10/18, ed. Christian Bourgois), iar a doua in 1987 (Gallimard, colectia „Folio"). Conform editiei originale, *Confession pour vaincus* era doar titlul unuia dintre cele patru capitole ale volumului scris de Istrati. Din motive necunoscute si neexplicate de editorii ulteriori, editiile franceze din 1977, 1980 si 1987 au dat intregii carti titlul acestui capitol, in Romania, cartea a fost tradusa la inceputul anilor '30 sub titlul *Spovedania unui invins (Rusia Sovietica)* (Editura Cugetarea, f.a.), de catre P. Ioanid (pseudonimul lui Ion Pas). Dupa instalarea regimului comunist, a fost interzisa si epurata din biblioteci. in 1990, la editura Dacia, sub titlul *Spovedanie pentru invinsi,* a fost publicata o noua traducere, neizbutita si lacunara, facuta de Al. Talex. Volumele lui Victor Serge si Boris Souvarine nu au fost vreodata reeditate in Franta, iar in Romania nu au fost niciodata traduse). Distantarea lui Istrati de stalinism s-a radicalizat ulterior pana la anticomunism si a sfarsit prin asimilarea comunismului cu nazismul, ceea ce a avut drept consecinta „demascarea" lui in publicatii comuniste mai ales franceze, dar si unele romanesti, ca „haiduc al Sigurantei", „agent provocator" si, aproape inevitabil, „nationalist", „patriot", „fascist" si „antisemit" - acestea erau, pentru stanga stalinizata a epocii, calificativele dezonorante de serviciu.

O „reabilitare", fie ea si pur literara, a lui Istrati nu putea face abstractie de rechizitoriul antistalinist din *Spovedania unui invins* si de ceea ce i-a urmat. Cu o abilitate remarcabila, Al. Oprea a gasit pentru monografia lui o solutie ingenioasa: a facut din Istrati un ins cam neintreg la minte, un apucat, aproape un smintit, un dezechilibrat „cu salturi ciudate de la o umoare la alta". Un caz patologic. Dar, cum-

necum, a vorbit despre carte - si asta era atunci esential: sa fie macar pomenita. *Spovedania unui invins* figura pe lista cartilor interzise si retrase din biblioteci in anii 1947-1948, cine o citea risca puscaria.

Iar „reabilitarea” lui Istrati era, indirect, si o marturie, un semn, un indiciu de independenta fata de Moscova, noua atitudine a autoritatilor comuniste de la Bucuresti; semnele, indiciile, marturiile de acest gen faceau parte dintr-un cod ininteligibil pentru cine traia in afara sistemului comunist. Monografia lui Al. Oprea a aparut de altfel in 1964, anul „Declaratiei din aprilie”, prin care o anumita desprindere a Romaniei de Uniunea Sovietica fusese explicit exprimata.

Nu este deloc lamurit de ce abia dupa zece ani de la aparitia acestei monografii s-a hotarat Al. Oprea sa publice in *Manuscriptum,* revista pe care o conducea din 1971, ceea ce a numit el „Dosarul de la Siguranta al lui Panait Istrati”. ii era cunoscut inca din 1964. *„in primavara anului 1964, intreprinzand investigatii documentare, de ultima ora, in arhiva Comitetului Central al Partidului, am dat peste dosarul de la Siguranta al lui Panait Istrati. Senzationala descoperire! (Monografia mea, aflandu-se sub tipar, n-am putut valorifica documentul decat in notele de subsol)”* - marturisea el in prezentarea facuta publicarii „documentului” in revista *Manuscriptum.*

Sigur ca idilica imagine a unui cercetator care face „investigatii in arhiva Comitetului Central al Partidului” si descopera, el, un document de importanta dosarului de la Siguranta al unui scriitor devenit anticomunist nu trebuie luata in serios. Cine avea acces in 1964 (Situatia a ramas de fapt aceeasi pana la caderea regimului comunist, in decembrie 1989. La jumatatea anilor '80, pe cand autorul cartii de fata traia in Romania si se documenta pentru scrierea ei, incercarea lui de a obtine permisiunea sa consulte acel „dosar” a esuat. Desi cererea lui fusese sprijinita oficial de editura Minerva si se facuse chiar o interventie „amicala” la unul dintre cei mai inalti demnitari ai regimului, Gogu (Gheorghe) Radulescu, raspunsul a fost negativ. Dupa informatii aparute in presa, arhiva Comitetului Central ar fi fost preluata de armata dupa lovitura de stat revolutionara din decembrie 1989 si depozitata la o unitate militara din sau de langa Pitesti. Unde se afla acel „dosar” in momentul de fata, nu se stie) la arhiva Comitetului Central?! Doar un strain putea sa creada ca arhiva Comitetului Central este una publica si ca poate oricine „sa intreprinda investigatii” acolo, cum scria cu dezinvoltura Al. Oprea. Mult mai plauzibil este ca dosarul i-a fost pus la dispozitie, din anume interese deloc literare.

Desi Al. Oprea sustine ca a descoperit el dosarul, „in primavara anului 1964”, fragmentele publicate zece ani mai tarziu in *Manuscriptum* poarta o mentiune bizara: ca „transcrierea documentelor” a fost facuta ie Diana Cristev. in buna logica, se intelege ca atunci, „in primavara lui 1964”, Al. Oprea fusese insotit, pe cand „intreprindea investigatii” in arhiva Comitetului Central al partidului, de Diana Cristev. Din motive necunoscute, Al. Oprea s-a multumit sa „descopere” dosarul, lasand-o pe Diana Cristev sa... transcrie documentele ce aveau sa fie publicate insa abia zece ani mai tarziu.

Si este adevarat ca in 1974 printre cercetatorii de la Muzeul Literaturii Romane se afla si dna Diana Cristev (nascuta Crevedia: era fiica scriitorului N. Crevedia). Numai ca in aprilie 1964, pe cand Al. Oprea „intreprindea investigatii” si „descoperea” Dosarul de la Siguranta al lui Panait Istrati, Diana Crevedia (viitoare Cristev, prin casatorie) era doar studenta in anul IL la sectia *clasice* a Facultatii de Filologie a Universitatii din Bucuresti si foarte probabil habar n-avea ca va fi candva cercetator la Muzeul Literaturii Romane si redactor la *Manuscriptum* (publicatie care nu exista in 1964, aceasta revista a fost infiintata in 1970). il insotise ea, studenta fiind, pe Al. Oprea la „intreprinderea investigatiilor” din 1964, in vederea pregatirii pentru o cariera profesionala la Muzeul Literaturii Romane? Ipoteza este oarecum absurda, fiindca Al. Oprea insusi va incepe sa lucreze la Muzeul Literaturii Romane abia din 1968, numit acolo in functia de director adjunct dupa scoaterea din cea de redactor-sef adjunct la *Gazeta literara* (devenita in acelasi an, cu o redactie schimbata, *Romania literara).*

Misterul „transcrierii” sporeste si mai mult din cauza unei curioase mentiuni facute intr-o nota la textele publicate in *Manuscriptum,* unde se precizeaza ca *„documentele au fost transcrise fotografic, mentinandu-se particularitatile de exprimare specifice acestor rapoarte”* (Loc. cit., p. 95). Cum adica *transcrise fotografic?!*

Dar nu este numai atat.

Al. Oprea sustine, in prezentarea din *Manuscriptum,* ca atunci cand l-a descoperit nu a putut „valorifica documentul decat in notele de subsol” ale monografiei din 1964. Se sugereaza astfel ca poate „valorifica documentul” abia acum, cu ocazia publicarii in *Manuscriptum.*

Simpla comparatie a „notelor de subsol” ale monografiei din 1964 cu ceea ce s-a publicat in 1974 in *Manuscriptum* contrazice insa aceasta dorita impresie (operatiunea nu a fost facuta de nimeni). Notele cartii lui Al. Oprea din 1964 sunt, in realitate, considerabil mai bogate in date si informatii decat *documentul,* dupa titlul din revista presupus ca integral, publicat zece ani mai tarziu.

Caci in 1974, sub titlul pompos „Dosarul de la Siguranta al lui Panait Istrati”, Al. Oprea NU a publicat catusi de putin acel dosar. Si nu a publicat nici macar o selectie de documente eventual revelatoare.

In *Manuscriptum* sunt reproduse cu totul 21 de documente, circulare, instructiuni, note informative si rapoarte de politie, cele mai multe fiind, ca valoare documentara, insignifiante, de nu si de-a dreptul aberante daca sunt puse in relatie cu date certe si de alta provenienta decat „dosarul de la Siguranta”.

Inca si mai socant este ca *toate* cele 21 de documente se refera exclusiv la primele doua vizite facute de Istrati in Romania dupa ce ajunsese scriitor in Franta: cea dintai, in septembrie-octombrie 1925, cea de a doua intre 27 august si 10 octombrie 1929. Mai exact, sunt publicate 6 documente din 1925, despre prima lui venire dupa noua ani de absenta, si 11 despre calatoria din 1929, celelalte 4 avand ca obiect o brosura cominternista scoasa la Paris in 1926, ce fusese prefatata de o „scrisoare-introducere” de Panait Istrati (*Valea Plyngerei, Au pays du dernier des Hohenzollern, L'histoire d'un crime. Avec une lettre-introduction de Panait Istrati,* Edite par le Comite pour la Deferise des Victimes de la Terreur blanche dans Les Balkans, f.a. Pe coperta se afla fotografia agentului sovietic Pavel Tkacenco, desemnat drept „victima” *(la victime),* si un portret in desen al lui I.I.C. Bratianu, „calaul” *(le bourreau)*).

Nu exista insa nici un document, *nimic,* din mult mai lunga perioada dintre 1930 - cand Istrati a revenit si s-a stabilit in Romania - si aprilie 1935, data mortii lui!

Oarecum imprudent, Al. Oprea mentioneaza, in aceeasi prezentare explicativa din *Manuscriptum,* ca „supravegherea de catre Siguranta” a lui Istrati „nu slabeste nici in ultimii ani, cand el se face vinovat de atitudini regretabile, ba, chiar, nici dupa moarte”; prin „atitudini regretabile” trebuie sa se inteleaga, desigur, atitudini anticomuniste.

Logic ar fi fost insa ca documentele din perioada in care Istrati a trait si a locuit in Romania sa fie considerabil mai numeroase decat cele referitoare la cele doua scurte vizite anterioare. Cu atat mai mult cu cat in „notele de subsol” ale editiei din 1964 a monografiei lui Al. Oprea chiar erau citate documente din acesti ani si existau trimiteri la ele. Nu numai ca nu se intampla asa, dar documentele din perioada 1930-1935 lipsesc cu desavarsire. Completa lor absenta din ceea ce s-a publicat in 1974 in *Manuscriptum,* cand se pretinde ca, in sfarsit!, se procedeaza la o „valorificare”, devine astfel proba cea mai evidenta, o proba eclatanta si incontestabila, a traficarii acelui „dosar”.

Si nu era, apoi, normal ca la publicarea, chiar selectiva, a „Dosarului de la Siguranta” sa se fi facut macar o prezentare succinta a tuturor documentelor continute, chiar, la nevoie, doar sub forma de inventar?

O grosolana operatiune propagandistica, o inscenare istorico-literara pe baza de documente autentice folosite in scopuri politice ale momentului a fost de fapt publicarea din 1974 a „Dosarului de la Siguranta al lui Panait Istrati” in revista *Manuscriptum.*

In Romania de atunci, publicarea asa-zisului „Dosar de la Siguranta al lui Panait Istrati” a avut un ecou cu totul firav. Dar nu din cauza lipsei de rigoare stiintifica si a dubiilor pe care chiar si o sumara analiza le-ar fi trezit: ci din motive conjuncturale. Panait Istrati fusese confiscat de Eugen Barbu (care ii traducea in romaneste opera, inclusiv cartile traduse de Istrati insusi, sub cuvant ca o facuse prost) si de Al. Oprea, iar reactia criticilor si a istoricilor literari la aceasta anexiune consta in evitarea subiectului. Doar Alexandru Talex, un publicist care il cunoscuse pe Istrati cu patru luni inainte de moartea acestuia si se devotase apoi memoriei lui, incerca, dar cu slabe mijloace, sa faca fata auto impropietaririi lui Eugen Barbu si Al. Oprea cu „domeniul Istrati”.

In Franta, efectul si ecoul contrafacerii din *Manuscriptum* au fost, in schimb, pe cat de prompte, pe atat de puternice. Exista aici o asociatie, „Association des Amis de Panait Istrati”, creata in 1969 de un grup de entuziasti si avandu-l ca presedinte de onoare pe Joseph Kessel, membru al Academiei Franceze. Acesta prefatase o somptuoasa editie in patru volume a operei literare a lui Istrati, publicata in aceeasi perioada la editura Gallimard (Voi. I si II - 1968, voi. III - 1969, voi. IV - 1970. Tot atunci apar in Franta cele dintii carti *despre* Istrati - *Panait Istrati, Vagabond de genie* de Edouard Raydon, Les Editions Municipales, Paris, 1968, si *Panait Istrati, Un chardon deracine* de Monique Jutrin-Klener, Francois Maspero, Paris, 1970, aceasta din urma fiind o lucrare fundamentala pentru exegeza istratiana. Edouard Raydon a fost initiatorul asociatiei „Les Amis de Panait Istrati”, creata in 1969). Asociatia scotea un caiet trimestrial, in care au fost editate corespondenta si numeroase inedite. Nici unul insa dintre pasionatii „prieteni” francezi ai lui Panait Istrati nu stia romaneste. Nici unul nu avea o cunoastere aprofundata a istoriei si a culturii romane. Era un grup de oameni entuziasti si generosi, cei mai multi cu sensibilitate radicala de stanga, unii anarhisti, altii trotkisti, erau si dezamagiti de comunism, toti insa mari iubitori ai literaturii lui Istrati si ai articolelor lui amare si insurgente de dupa intoarcerea din U.R.S.S.

„Prietenii” francezi si-au gasit, dupa cativa ani de la infiintarea Asociatiei, un apropiat si un consilier pretios in Alexandru Talex. il cunoscuse pe Istrati, ramasese fidel memoriei acestuia, era considerat un fel de testament istratian viu, chiar un apostol al istratianismului. Caci, pentru „prieteni”, istratianismul era o religie si deopotriva un cult. Cine avea o cat de vaga reactie critica sfarsea, mai devreme sau mai tarziu, prin a fi exclus, direct ori indirect, dintre „prieteni”. Asa s-a intamplat in ultimul deceniu al secolului trecut, cand profesorul german Heinrich Stiehler, editorul unei „integrale Istrati” in limba germana si autor al unei importante monografii (Heinrich Stiehler, *Panait Istrati, von der Schwierigkeit Leben und erzahlen,* Buchergilde Gutenberg, 1990), a fost pus in situatia de a demisiona din conducerea „caietelor” Asociatiei.

Aparuta intr-un moment cand Partidul Comunist Francez era agitat de tendinte reformiste si zguduit de crizele in serie provocate de interventia sovietica in Cehoslovacia (1968) si de revelatiile lui Soljenitin despre lagarele din U.R.S.S., Asociatia „Prietenii lui Panait Istrati” a inceput sa fie tot mai interesata de *spalarea memoriei* lui Istrati de acuzatiile aduse de fostii lui „tovarasi de drum” in anii '30, in perioada de dupa publicarea *Spovedaniei unui invins.* Aparitia cartii dusese, fapt deloc neasteptat, la o ruptura intre Panait Istrati si cercurile comuniste si comunizante pariziene; dar o veritabila campanie de presa impotriva lui avea sa se declanseze cinci-sase ani mai tarziu. Mai exact, *Spovedania unui invins* a fost publicata la Paris in toamna anului 1929, dar abia in februarie 1935 Istrati va fi denuntat drept „vandut”, „tradator” si „haiduc al Sigurantei” - si nu de *toata* presa comunista si de stanga franceza, ci aproape exclusiv de saptamanalul *Monde,* pe care-l conducea Henri Barbusse. Cum Istrati moare doua luni mai tarziu (16 aprilie 1935), iar in vara aceluiasi an moare si Barbusse, campania din *Monde* inceteaza de la sine. Dar ecourile acestei scurte si violente campanii vor persista. Pentru literatorii de serviciu ai Partidului Comunist Francez, Panait Istrati va fi, si dupa razboi, un „tradator”.

Propunandu-si *sa spele memoria* lui Istrati de vechile acuzatii si sa obtina *reabilitarea* lui de catre comunistii francezi, Asociatia „Prietenii lui Panait Istrati” mergea intr-un sens destul de asemanator cu cel al „proprietarilor lui Istrati” de la Bucuresti. Este drept, pentru Al. Oprea, *Spovedania unui invins* si ulterioarele articole anticomuniste ale lui Istrati insemnau „atitudini regretabile”, iar pentru „prietenii” din Franta erau expresia unei indrazneli scump platite; dar si unii, si altii nu doreau, aparent, decat „dreptate pentru Panait Istrati”.

Numai ca, in vreme ce „prietenii” francezi erau de buna-credinta, la Bucuresti se fabrica, in laboratoare specializate, inca un produs destinat sa confirme ca in Romania lui Ceausescu domnea cea mai deplina libertate.

Cercetatorii „intreprindeau investigatii” in arhivele Comitetului Central, rezultatele acestor „investigatii” erau publicate, un scriitor devenit antistalinist, antisovietic si anticomunist era „spalat” de acuzatiile aduse de agentii francezi ai Moscovei - la trei ani dupa „tezele din iulie” si declansarea „minirevolutiei culturale” ceausiste, *documentul* tiparit in revista *Manuscriptum* urmarea sa probeze de fapt nu atat nevinovatia lui Istrati, cat „deschiderea” culturala si ideologica a regimului de la Bucuresti.

Pentru Asociatia „Prietenii lui Panait Istrati”, contrafacerea din *Manuscriptum* a fost o mana cereasca. Fragmentele alese din dosarul de la Siguranta al lui Panait Istrati publicate de Al. Oprea in *Manuscriptum* s-au prefacut in... *dosarul de la Siguranta al lui Panait Istrati*, cum au fost prezentate in traducere franceza in septembrie 1976, in revista Asociatiei. Cu titlul, deloc neasteptat, „Un document capital”. Un an mai tarziu, presedintele de atunci al Asociatiei, Marcel Mermoz (Marcel Mermoz a fost ales presedinte al asociatiei „Les Amis de Panait Istrati” in 1975, in fruntea careia s-a aflat pana la moarte (1982). Sub conducerea lui au fost organizate doua colocvii internationale despre Panait Istrati, au fost infiintate doua centre universitare de documentare Panait Istrati, unul la Nisa, altul la Paris, iar publicatia „Cahiers des Amis de Panait Istrati” a capatat un caracter profesionist. A avut un rol hotarator pentru reeditarea in Franta a cartii lui Panait Istrati despre U.R.S.S.), semneaza impreuna cu Alexandru Talex un lung text intitulat *Dreptate pentru Panait Istrati.* Si de

aceasta data, fragmentele sunt luate drept intreg: se vorbeste despre „dosarul de politie al lui Panait Istrati intocmit de Siguranta, tinut zi de zi si continuat chiar dupa moartea scriitorului”. De unde si pana unde „tinut zi de zi”?! Se va spune, apoi, ca „acest pretios document a fost descoperit in 1970 de dr. Al. Oprea, directorul revistei literare *Manuscriptum* si publicat in aceasta revista la Bucuresti”. Or, chiar si in nota insotitoare a lui Al. Oprea se mentiona ca dosarul fusese „descoperit” in... 1964, nicidecum in 1970, iar daca intr-adevar ar fi fost „tinut zi de zi”, cum afirmau cei doi „prieteni”, unul francez, altul roman, atunci ar fi trebuit sa aiba cateva volume, nu circa 10-15 pagini dactilografiate!

Dar supralicitarea franco-romana continua. „Acest *dosar de politie* -scriu M. Mermoz si Alexandru Talex - este o marturie dura despre situatia lui Istrati in Romania. A fost controlat, supravegheat, hartuit cu strictete pana la moarte. Numeroasele *note, rapoarte, telegrame* de politie il denuntau pe Panait Istrati ca *agitator periculos, denigrand guvernul* si incitand muncitorii prin articolele lui din presa muncitoreasca. Concluzia acestui dosar arata clar ca scriitorul a fost considerat toata viata lui un agitator periculos pentru siguranta statului burghez roman.” Dupa o lunga, minutioasa si adeseori confuza prezentare a evolutiei lui Istrati dupa 1929 si a campaniei duse impotriva lui de H. Barbusse (reluandu-se vechile teze ale propagandei cominterniste, se vorbeste, intre altele, de *„Romania in intregime fascista a epocii”* pentru anii '20!), cei doi semnatari, M. Mermoz si Alexandru Talex, revin la asa-zisul *dosar.* „In Romania (e vorba de Romania ceausista) - scriu ei - acuzatiile lui Barbusse au facut obiectul unei analize obiective, pe baza unui document capital descoperit de istoricul literar Alexandru Oprea, in Arhivele Partidului Comunist Roman. Acesta e *Dosarul Panait Istrati,* intocmit de Siguranta (faimoasa politie secreta fascista), care acopera zece ani din viata lui Istrati (1925-1935).”

Fragmentele de dosar metamorfozate in *dosarul,* cateva note si rapoarte de politie din timpul celor doua vizite (1925 si 1929) facute de Istrati in Romania metamorfozate intr-un „dosar tinut zi de zi”, intre 1925 si 1935, Siguranta metamorfozata in „faimoasa politie secreta fascista”, Romania devenita „in intregime fascista” in anii '20 - si, prin contrast, sugestia existentei, in anii '70, a unei Romanii a transparentei si a libertatii, cu cercetatori ce umbla de capul lor prin Arhivele Partidului Comunist si publica integral documentele gasite, unde se face dreptate, printr-o „analiza obiectiva”, unui scriitor calomniat de agentii Moscovei staliniste: un succes al constructorilor de fictiuni.

Pe baza de documente veritabile.

Cruciada Romanismului si Panait Istrati

Vreme de trei luni, de la 20 decembrie 1934 si pana Ia 28 martie 1935, Panait Istrati a colaborat la o publicatie a carei denumire trezeste inevitabil retineri, macar de gust: *Cruciada Romanismului.* A publicat aici, cu totul, unsprezece articole. Cum el a murit la jumatatea lunii aprilie 1935, aceste unsprezece articole si colaborarea la *Cruciada Romanismului* aveau sa fie luate de posteritate drept expresia unei aderari pe care partile interesate ori au condamnat-o, ori au exaltat-o, dupa caz si trebuinte proprii. Chiar daca *omul care nu adera la nimic* stanjenea, de fapt, pe toata lumea si moartea lui a fost o usurare, poate chiar o bucurie, pentru multi. Marturia de epoca a lui Mircea Eliade fixeaza datele unei ecuatii pe care timpul trecut de atunci a confirmat-o cu asupra de masura:

„De la intoarcerea din Rusia si pana la moarte, a fost si a ramas un «renegat», un «haiduc al Sigurantei», un «fascist si antisemit». in acelasi timp, partidele si presa de extrema dreapta continuau sa-l injure si sa-l calomnieze. Rezerva sceptica si oarecum anti-politica a lui Istrati din ultimii ani il facusera odios si in tabara adversa comunismului. in aceeasi saptamana a mortii lui Istrati, am auzit doua pareri, care coincideau. Un prieten, comunist, a exclamat: «A murit un imbecil, vandut Sigurantei». Un prieten din extrema dreapta mi-a marturisit: «Bine c-a crapat!». Prietenii mei, fara sa stie unul de altul, se intelegeau de minune.” (Mircea Eliade, „Destinul lui Panait Istrati”, *Vremea,* 25 august 1935, text reprodus in *Caiete Critice,* nr. 3-4, 1985)

Cele unsprezece articole publicate de Panait Istrati in *Cruciada Romanismului* si colaborarea lui la aceasta relativ efemera gazeta de la jumatatea anilor '30 ai secolului trecut n-au incetat sa fie de-a lungul deceniilor scurse de-atunci obiect de dispute, acuzatii, justificari, mistificari. Judecatii istorice i s-a substituit *judecata* pur si simplu, Istrati a fost eternizat in ipostaza inculpatului caruia procurorii si avocatii diverselor cauze si interese ii sustin fie culpabilitatea, fie inocenta, dar nescotandu-l vreodata din boxa, din tarc, din cusca atat de profitabila tuturor, in fond. Asa se explica de ce articolele lui din *Cruciada Romanismului* au fost citite in primul rand, de nu chiar exclusiv, *caftind ale gazetei unde au aparut,* nicidecum *ale lui,* cum de fapt fusesera; s-ar fi observat ca trecerea lui in randurile *cruciatilor* era un abuz, mai mult, era un fals. Si la *Cruciada Romanismului,* ca la toate publicatiile la care a scris, Istrati nu s-a conformat *liniilor, comandamentelor, tiparului,* ci si-a urmat calea proprie (I se datoreaza unui poet, foarte tanar la data cand a facut-o, aceasta descriere a dramei lui Istrati: *„Recalcitrant in fata «incadrarilor», respingand toate etichetele - ca reclama respectiva a hotelului -, care incercasera sa-l faca geamantan voiajor, Panait Istrati a iscat surprindere si revolta. Si daca unii i-au judecat marinimos opera speculand sugestia unei atitudini a omului, altii l-au blestemat pentru lipsa de docilitate si conformism a scrisului sau. Nimeni n-a putut rabda aceasta splendida independenta si aceasta derutanta mobilitate. Omul, mare si unitar, a parut inconsecvent, inegal, extravagant. Ceea ce era zbucium, lupta, cautare, a parut descumpanire”.* (Geo Dumitrescu, „Panait, fratele omului”, *Albatros,* nr. 5-6, mai 1941, text reprodus in *Caiete Critice,* nr. cit). Simpla punere fata in fata a celor unsprezece articole si a revistei care le-a gazduit ar fi fost de-ajuns pentru ca *singuratatea* lui Istrati in contextul si ambianta *Cruciadei Romanismului* sa se impuna cu puterea evidentei. O *singuratate* care a fost si a ultimilor lui ani de viata, in toate planurile, niciodata insa evocata, din motive pioase (La 16 februarie 1935, cu doua luni inainte de moarte, spera sa faca rost de bani de la Editura Fundatiilor Regale si sa o „stearga” la Nisa, „singur” -se confesa intr-o scrisoare catre A.-M. de Jong, adaugind ca vrea sa „crape departe de vizuina, ca unele animale” *(Si ca colle, je file a Nice, seul cette fois. Je veux crever, comme certains betes, loin du repaire)* - Scrisoare catre A.-M. de Jong, *Cahiers Panait Istrati,* nr. 8, 1988, p. 139). A fost abuzat, cum i se mai intamplase, dar moartea l-a impiedicat sa reactioneze si sa rupa, din nou, chingile in care fusese prins, din preaplin sufletesc si generozitate. Iar una dintre aceste ultime chingi a fost chiar *Cruciada Romanismului.*

Revista *Cruciada Romanismului* a aparut la 22 noiembrie 1934, avand ca director pe Mihail Stelescu si ca redactor-sef pe Alexandru Talex. Era subintitulata „saptamanal de orientare politica si literara” si reprezenta publicistic o *grupare* politica numita la fel, *Cruciada Romanismului,* organizata si condusa tot de Mihail Stelescu. Membrii acestei grupari purtau denumirea de *cruciati.* La fel isi spuneau si redactorii revistei.

Mihail Stelescu (n. 10 iulie 1906, la Bruxelles - tatal sau era functionar la consulatul roman) fusese, oficial, adjunctul si succesorul lui Corneliu Zelea Codreanu. Locuise un timp la Galati, apoi la Constanta, unde a urmat cursurile liceului „Mircea cel Batran”,

din nou la Galati, unde a infiintat o „fratie de cruce”, pe urma la Braila, Tecuci, Putna si Cahul. Pe Corneliu Zelea Codreanu l-a cunoscut in 1927; din 1928 ii va fi, oficial, „aghiotant”. Mihail Stelescu ar fi fost, dupa propriile marturisiri, creatorul distinctiei legionare *Crucea alba*; tot el ar fi introdus, ca uniforma legionara, camasa verde („am crezut ca va fi cuirasa unei tinereti infaptuita cu fragezimea ierbii si curatenia frunzei” (*Cruciada Romanismului* (in continuare, prescurtat, *C.R.),* nr. 29, 27 iunie 1935). In 1934, dupa asasinarea de catre legionari a primului-ministru I.Gh. Duca (29 decembrie 1933), intre cei doi lideri ai miscarii legionare a izbucnit un conflict incheiat prin retragerea lui Mihail Stelescu din Garda de Fier. Mihail Stelescu, se va spune ulterior in revista lui, ar fi fost „adversar al practicelor teroriste” si s-ar fi opus asasinarii lui I.Gh. Duca. Dupa alte marturii de epoca, intre Corneliu Zelea Codreanu si Mihail Stelescu ar fi existat si o lupta pentru putere; „ideolog” al miscarii legionare, devenit, in 1930, student la Facultatea de Litere si Drept din Bucuresti, intrat, apoi, in Parlament (era, se pare, cel mai tanar deputat), unde s-ar fi remarcat prin discursuri ce ar fi impresionat mult, Mihail Stelescu ar fi amenintat intaietatea „Capitanului”, a carui precaritate intelectuala incetase sa mai fie un secret.

Desprins din Garda de Fier impreuna cu un grup mai mare de legionari nemultumiti de „Capitan”, Mihail Stelescu si-a infiintat, in toamna anului 1934, o miscare proprie, anume *Cruciada Romanismului.* Membrii acesteia, *cruciatii,* urmau un protocol similar celui legionar -aveau semne distinctive, tineau adunari desfasurate intr-o atmosfera de misticism si clandestinitate, intretineau cultul personalitatii „sefului”, organizau pelerinaje, procedau la anexiuni si uzurpari de simboluri cultural-istorice, sub pavaza carora erau insa avansate atitudinile si orientarile proprii.

Gruparea *Cruciada Romanismului* a fost asadar o dizidenta legionara, revista cu acelasi nume avand rolul de tribuna publicistica. Doua au fost principalele obiective ale noii miscari, judecind dupa textele publicate in revista: 1) unificarea dreptei nationaliste si antisemite; 2) eliminarea lui Corneliu Zelea Codreanu.

Intr-o „Prefata” publicata in primul numar al *Cruciadei Romanismului,* Mihail Stelescu anunta astfel ca doreste sa indrume si sa mobilizeze pe cei increzatori in *romanism:* „Vom cauta sa fim izvor si indreptar celor ce militeaza pentru *romanism”.* Militantismul *romanist* era, cel putin declarat, sustras apartenentelor politice ale epocii, definite de Stelescu dupa criterii cromatice si vestimentare: „Nu vom mai fi nici verzi, nici albastri, nu vom fi nici rosii si nici albi, ci vom fi *romani* in gandurile si scrisul nostru, deoarece poti sa crezi in ceva fara sa porti camasa colorata, dupa cum poti sa porti camasa colorata fara sa crezi in nimic”. O retorica vaga, nu mai putin si incoerenta, fiindca a fi „verde”, „albastru”, „rosu” ori „alb” nu insemna pierderea calitatii de roman „in ganduri si scris”, o retorica insa bine instalata pe terenul unei ieftine demagogii populiste: „Vom asculta freamatul satului, framantarea uzinei, tacerea biroului, plansetul spitalului, vaietul colibei si zarva strazii si vom scrie. Acolo se afla raul si binele, minciuna si adevarul, crezul si programul. Acolo solutiile, acolo doctrina”.

Aspiratia ambigua din *prefata* la depasirea clivajelor politice era discret contrazisa in celelalte pagini. intr-un text aflat de asemenea in primul numar („Demisia doctorului Trifu”, p. 6, numitul doctor fiind prezentat ca „animatorul unor actiuni sanatoase anti-masonice si crestine”), Mihail Stelescu era denumit „legionarul idealist” si se deplangea dezbinarea organizatiilor de dreapta, cele radicale, de vreme ce „democratia” si „stanga radicala” erau desemnate ca inamicii lor: „...e asa de dureros sa vedem cum in fata fronturilor comune ale democratiei si stangii radicale, organizatiile noastre de dreapta se faramiteaza si se distrug...”

in numarul 3 al *Cruciadei Romanismului,* Mihail Stelescu marturisea:a prin infiintarea revistei voia sa readuca *miscarea* pe fagasul initial; era vorba, desigur, de miscarea legionara. „Am inceput sa scot aceasta gazeta - scria directorul *Cruciadei* - cu gandul curat si cinstit de a duce mai departe o credinta sfanta inchinata binelui acestui neam, in ritmul si iederile noastre, ale celor putini ce scriem aici la ea. (...) M-am revoltat si am cerut revenirea la directia initiala a miscarii. Intriga de culise, aranjamentele din umbra sunt metode politice, nu legionare. (...) Eu n-am plecat, am fost dat afara. *Crezul meu nu l-am tradat.* La dusmani nu m-am adapostit” *(s.a.).* in numarul 4 se cere crearea unui „front comun nationalist”, conditia fiind inlaturarea liderilor macinati de pofta de putere:

„Teama de sefie, ambitia mica si murdara sunt cauzele franturii miscarii nationaliste. Cearta dintre familiile Cuza si Codreanu a dus la deosebiri de principii. (...) Unirea miscarii de regenerare a romanismului se va face totusi, cand cei azi in subordinea ambitiosilor se vor rupe de miturile mincinoase si peste capetele lor se vor uni miscarile, dezinteresati si minati numai de spiritul de fratietate. (...) ziua aceea nu e departe, cand orbitii vor vedea si fanaticii se vor dezmetici.” (*C.R.,* nr. 4, 13 decembrie 1934)

Se preconizeaza o coalitie politica, menita sa aduca victoria *nationalismului integrant* - „Cand se va face coalitia intre Cuza-Codreanu-Goga-Cruciada, atunci victoria nationalismului integrant va reusi in toate domeniile” (*C.R.,* nr. 16, 21 martie 1935). Desi in *Cruciada Romanismului* vrajba dintre nationalisti este deplansa cu aerul de a li se imputa tuturor responsabilitatea pentru disputele fratricide, exista o certa simpatie pentru A.C. Cuza, considerat de Mihail Stelescu drept „singurul om de caracter in viata nationalista” (*Idem*).

„Nu reneg nimic din scurtul meu trecut si din cei 10 ani de lupta dusi zi de zi, in slujba Romanismului, alaturi de camarazii mei” - revine Mihail Stelescu asupra rolului sau in miscarea legionara si incercand sa-i recupereze pe *camarazi.* Fiindca, scrie el, „Multi dintre camarazii mei sunt oameni, dupa cum, din nenorocire, putinii lor conducatori sunt viermi” (*C.R.,* nr. 6, 10 ianuarie 1935). Nu peste multa vreme, intr-un articol intitulat *Fascism, Hitlerism, Romanism* (*C.R.,* nr. 16, 21 martie 1935), Mihail Stelescu isi defineste gruparea drept un „laborator”, unde se pregateste o doctrina specific nationala, nici fascista, nici hitlerista, dar comparabila tipologic, totusi, cu aceste formule totalitare. „Cruciada - afirma, la inceput, Mihail Stelescu - nu e o miscare de masa, nu e o dizidenta, nu e nici grupare, nici partid. Ea vrea sa fie laboratorul in care sa se pregateasca oamenii si ideile calauzitoare ale romanismului de maine”. Urmeaza precizarea pozitiei fata de fascism: „Fascismul are parti bune si parti rele, le constatam pe-amandoua, il admiram pe Mussolini ca pe un mare creator si salvator al tarii sale din ghearele comunismului, dar atat. Din Fascism vom retine un lucru, experienta lui”. Tot „experienta” va „retine” Mihail Stelescu si de la hitlerism:

„Azi, in afara de oarecare socializare, poporul german se gaseste pe linia mare, Imperialista, urmarita de veacuri. Hitler a refacut si a recastigat emanciparea Germaniei, i-a dat impuls de viata si aspiratii de revansa. Incontestabil Hitler e un mare German si maine poate sa ne fie aliat sau dusman, dar atat. Noi avem de invatat si din experienta national-socialista ceva, dar iarasi sistemul de a conduce un popor industrial si imperialist nu poate fi copiat pentru noi, un popor agricol si pasnic.”

Un totalitarism original, iata visul politic al lui Mihail Stelescu si al - *cruciatilor*: „manunchiul de oameni stransi in jurul *Cruciadei* se simt in stare sa dea tarii lor o doctrina si un program de lucru, izvorat din nevoile si mediul romanesc, adaptat sufletului

romanesc si aspiratiunilor romanismului”. Italienii au, deci, fascismul, germanilor li se potriveste hitlerismul, romanii vor avea si ei, ca sa nu fie mai prejos, *romanismul.* Intr-o scrisoare deschisa (a doua) adresata in paginile *Cruciadei Romanismului* lui Corneliu Zelea Codreanu, Mihail Stelescu il va acuza, de altfel, pe acesta ca nu are o „doctrina” si ca a imprumutat, de la miscarile totalitare straine, doar tehnologia violentei si recuzita:

„Caracteristica evolutiei miscarii d-tale nu este decat un sir intreg de procese si de pocnete de revolver. Comunistii au avut o doctrina, fascistii de asemeni, national-socialistii la fel. Evolutia lor are un contur doctrinar, spiritual, bazat pe o analiza stiintifica si pe o necesitate istorica de rezolvare a anumitor probleme acute din tara lor. Stii oare ca Lenin a fost un mare ganditor? Stii ca Mussolini a fost si este un mare gazetar, un om de litere, un iubitor al muzicii (de care d-ta ai oroare)? Stii ca Hitler e un om care nu ignora pe marii sociologi, ca are o conceptie politica? D-ta n-ai luat de la ei decat camasa colorata si metoda violentei, care la ei a fost calea finala a unei revolutii ce dospise mai intai.” (*C.R.,* nr. 64, 7 martie 1936)

Daca initial Mihail Stelescu se declarase doar dezamagit de Corneliu felea Codreanu („M-am rupt pentru ca n-am mai crezut. Omul pentru:are am propovaduit 7 ani de-a randul, cand m-am apropiat de el l-am gasit sec si ambitios. L-am descoperit setos de sange si de cununi de aur. N-am gasit in el «revolutionarul», omul de flacari si de geniu. Minciuna vorbelor lui m-a indurerat, micimea gandurilor lui m-a incovoiat inlauntrul meu, unde am gasit lumina, si-am plecat” (*C.R.,* nr. 6, 10 ianuarie 1935), mai tarziu „Capitanul” va fi declarat de-a dreptul „criminal” (*C.R.,* nr. 18. 4 aprilie 1935), se va vorbi apoi despre „homosexualitatea” liderilor legionari („Conducatori ai Garzii de Fier homosexuali”, *C.R.,* nr. 29, 27 iunie 1935), in sfarsit, seful miscarii legionare va fi demascat ca nefiind de origine romaneasca, dezvaluindu-se ca era „nascut din parinti polono-germani corciti cu sange ucrainian”, „pe numele Corneliu Zelinschi Codreanu” (*C.R.,* nr. 60, 25 aprilie 1936). De-a lungul campaniei duse impotriva lui Corneliu Zelea Codreanu, fostul sau „aghiotant” nu va ezita sa dea publicitatii tot ce credea mai compromitator - de la complicitatea dintre Ministerul de Interne si Garda de Fier pana la subordonarea fata de Hitler a miscarii legionare.

La 16 iulie 1936, pe cand se afla in spitalul Brancovenesc, internat pentru o banala operatie, Mihail Stelescu a fost asasinat de o echipa de legionari, o *echipa a mortii* alcatuita din chiar fostii membri ai „cuibului” sau. L-au impuscat, tragand fiecare cate un glonte, l-au ciopartit cu securile, au dansat in jurul patului de bucurie ca l-au ucis, apoi s-au predat autoritatilor. A fost cel dintai asasinat comis de o *echipa a mortii* legionara (*Echipele mortii* au fost constituite in aprilie 1936, la un congres studentesc legionar tinut la Targu-Mures. S-a facut o lista de „canalii” si „tradatori” care urmau sa fie „pedepsiti”, unde figura si numele lui Mihail Stelescu (alaturi de numele altor viitoare victime ale legionarilor - Armand Calinescu, Virgil Madgearu, de exemplu). Au fost constituite public sase *echipe ale mortii,* iar membrii lor au depus juramant - „Juram cu pretul sangelui ca vom apara onoarea si vom pedepsi pe canalii si tradatori” *(cf.* Z. Ornea, *Anii treizeci, Extrema dreapta romaneasca,* Editura Fundatiei Culturale Romane, 1995, pp. 304-305), iar victima lui nu era nici comunist, nici evreu, dusmanii oficiali ai legionarilor, era un ex-legionar de frunte. Fostul *aghiotant* al *Capitanului.*

Romanismul *cruciatilor* a fost dublat, era aproape inevitabil, de antisemitism. intr-unui din primele numere ale revistei (*C.R.,* nr. 7, 17 ianuarie 1935) era denuntata publicarea scriitorilor evrei la editurile *romanesti* si prezenta lor in comitetele de lectura: *„Editurile romanesti* primesc bani de la stat, ca subventie pentru incurajarea literaturii autohtone. *Editurile romanesti* beneficiaza de reduceri la costul hartiei, pasuiri de plata si altele, cu final scop: *promovarea literaturii nationale. Editurile romanesti* tiparesc numai *evrei* si anume pe: */. Calugaru, Camil Baltazar, I. Peltz, Emil Ciomac, George Silviu, Ilarie Voronca* s.a. Carti care reconstituiesc ghetoul si insulta romanismul, prin limba si peisaj sufletesc. *Editurile romanesti* au in comitetele de lectura scriitori evrei: Isaia Racaciuni, „amil Baltazar s.a.”. O incercare de clarificare a atitudinii *Cruciadei Romanismului* fata de evrei face Mihail Stelescu insusi (*C.R.,* nr. 14, 7 martie 1935), pozitia lui fiind, in ciuda scrisului impiedicat si prolix, cat se poate de clara:

„Pentru noi, «evreii», in situatia de azi, cu pretentiile false pe care le au de romani, nu-i putem socoti decat anti-romani si numai asa le vom zice. Ei sunt de vina de excesele la care se dedau atatia; *ei,* evreii, au inventat numirea de *antisemit.* De aceea sa ne ierte «Sarindarul» ca nu-i putem fi pe plac sa ne intitulam «antisemiti», fiindca aceasta e o notiune falsa care nu interpreteaza atitudinea noastra, ci noi ii acuzam pe domniile lor de *anti-romanism.”*

Asa cum refuza, pentru *Cruciada Romanismului,* denumirile de grupare, miscare, partid, propunand-o pe cea, echivoca si probabil socotita poetica, de „laborator”, Mihail Stelescu nu admite ca militantii *cruciati* pentru *romanism* ar fi antisemiti, in schimb ii acuza pe evrei de *anti-romanism.* Nici logica, nici claritatea ideilor, nici proprietatea termenilor, nici scrisul pur si simplu corect in limba romana nu par, de altfel, sa fi constituit latura forte a fostului ideolog legionar. Cum vor fi fost discursurile lui din Parlament si prin ce anume vor fi impresionat, nu se poate sti; dar publicistica directorului *Cruciadei Romanismului* are un remarcabil aspect semidoct. Un avantaj, pare-se, de nu chiar o conditie pentru o propaganda ce se vrea eficienta, intrucat lipsa cronica de rigoare intelectuala si confuzia dusa pana la debilitate gramaticala permit cele mai neasteptate impreunari de sensuri si provoaca efecte hipnotice. in acelasi articol destinat precizarii atitudinii *Cruciadei Romanismului* fata de evrei, Mihail Stelescu afirma ca impotriva acestora nu va fi practicata violenta, ci... *revolutia nationala* (?!):

„Nu vom practica nici violenta contra domniilor lor (a evreilor - *n.n.),* caci nu suntem adeptii «huliganismului», dar daca va trebui sa rezolvam odata problema altfel decat platonic, vom face asa fel incat istoricii sa scrie: *ca romanismul n-a invins prin huliganism, ci prin revolutie nationala.* Termenul de data aceasta credem ca e cel preferat.”

In aceeasi ordine de gandire se va ajunge la descoperirea si afirmarea unui antisemitism „uman”. Raspunzandu-i polemic lui Panait Istrati, care le reprosase in termeni fara echivoc antisemitismul inca de la primul lui articol publicat in revista („e copilaresc lucru sa va amintesc ca raul in tara asta se datoreste guvernelor ei, si acestea n-au fost niciodata formate din «jidani» sau «boanghini», ci din romani neaosi”, „Scrisoare deschisa catre... dreapta”, *C.R.,* nr. 5, 20 decembrie 1934), redactorul-sef al *Cruciadei Romanismului,* Alexandru Talex, descopera si teoretizeaza aceasta originala specie de antisemitism, scriind:

„Antisemitismul nostru? E la fel cu al d-tale. E uman. insa combativ, atata timp cat elementul iudaic va continua sa se organizeze stat in statul nostru, abolindu-ne ori de cate ori are ocazia. impotriva lor nu vom lupta prin represiunea strazii. Nu! raul vine, in mare parte, si de la ai nostri, care se lasa corupti si nu ezita sa-si ucida fratii. Vom incerca sa organizam si sa educam pe romani in asa fel ca sa-si recastige domeniile politico-economice-spirituale, astazi pierdute. Ca sa putem invinge, romanul va trebui sa munceasca din rasputeri, constiincios si bine indrumat. in felul acesta, munca romaneasca va capata calitati si va invinge, prin concurenta, constiinciozitate si

valoare intrinseca, pe cea straina. Si atunci... Ei! Atunci munca straina va pleca, lasandu-ne tara curata si sufletele senine." (*C.R.*, nr. 6, 10 ianuarie 1935)

Antisemitismul, fie el si *uman* (dar... *combativ*!), face casa buna, in epoca si nu numai, cu antimodernismul si anti-sincronismul, ca si cu anti-intelectualismul. Elogiind volumul unui tipograf (unde figurau versuri precum „Te-am asteptat aseara,/ De ce n-ai vrut sa vii/ in ritm de primavara,/ Izvor de bucurii?..."), I.E. Toroutiu condamna vehement poezia modernista si sincronismul, invocand referinte germane. „Importatorii acestui soi de literatura - scrie I.E. Toroutiu -, cunoscute firme internationale, pot fi identificati oricand si oriunde, si *acum chiar*, printr-un singur exemplu: o recenta statistica din Germania a dovedit ca dintre 389 scriitori tineri de romane, poeti si publicisti - numai sapte sunt autentici germani, iar ceilalti 382 au origine straina." in opinia lui I.E. Toroutiu, „nonvaloarea se etaleaza sub emblema sincronismului international-umanitarist", acesti „oaspeti de pretutindeni urmarind «de doua mii de ani» scopuri ce nu sunt si nu trebuie sa fie ale noastre" ()*C.R.*, nr. 5, 20 decembrie 1934.

Daca sub aspect politic publicatia condusa de Mihail Stelescu si Alexandru Talex a inceput prin a urmari refacerea unitatii dreptei radicale, nationalista si antisemita, evolutia ei a fost net inraurita de intensificarea campaniei duse impotriva lui Corneliu Zelea Codreanu. Dupa asasinarea lui Mihail Stelescu, atat revista, cat si, foarte probabil, gruparea cu acelasi nume intra in deruta si agonie. Uciderea lui Stelescu il determina astfel pe redactorul-sef al publicatiei, Alexandru Talex, sa ia atitudine impotriva „dreptei" („Din ideologia «dreptei» citire...", in *C.R.*, nr. 83, 30 iulie 1936. Era la doua saptamani dupa asasinarea lui Mihail Stelescu), dar aceasta radicalizare ii va aduce, este de presupus, indepartarea: el mai conduce *Cruciada Romanismului* doar doua luni dupa moartea directorului, pana la 13 septembrie 1936 (nr. 90). La 30 oct. 1936 (nr. 92) se anunta ca redactor-sef este „domnul Ion Aurel Manolescu", dar la 6 decembrie (nr. 96) isi pierde si acesta functia, „din motive de sanatate". Ritmul de aparitie al *Cruciadei Romanismului* devine tot mai dezordonat: nr. 97 apare la 13 decembrie 1936, nr. 98 este datat „Craciun 1936", nr. 99 este scos abia la 2 mai 1937, iar nr. 100 la 16 mai 1937. Avea sa fie ultimul.

Pentru istoricii vietii politice romanesti de la jumatatea anilor '30 este de mentionat prezenta in cadrul (in spatele?!) *Cruciadei Romanismului* a generalului Nicolae Radescu (viitor prim-ministru al Romaniei, in perioada 6 decembrie 1944-28 februarie 1945). El declara a fi fost „unul dintre nasii" *Cruciadei Romanismului* (*C.R.*, nr. 80, 30 iulie 1936), publica, dupa asasinarea lui Stelescu, articole anti-gardiste („Drumul spre prapastie", *C.R.*, nr. 86, 25 august 1936. Peste cinci ani, in 1941, lucrarea de demascare a miscarii legionare scoasa din ordinul generalului Ion Antonescu, devenit *Conducator al Statului*, se va numi... *Pe marginea prapastiei*), anti-comuniste („Veacul rosu", *C.R.*, nr. 92, 30 octombrie 1936), in sfarsit, la procesul ucigasilor fostului director al revistei el va marturisi ca l-a „sprijinit" pe acesta (*Cf. C.R.*, nr. 99, 2 mai 1937).

Este mai presus de orice indoiala ca fara colaborarea lui Panait Istrati despre *Cruciada Romanismului* s-ar fi vorbit extrem de putin si exclusiv din perspectiva istoriei politice. Cultural si literar importanta acestei publicatii este nula. in afara de Panait Istrati, nici un scriitor important, nici o personalitate culturala cit de cit insemnata, nu s-a ratacit, macar, prin paginile *Cruciadei Romanismului* (unicul nume cat de cat notoriu este al lui Dumitru Corbea, fost legionar ce avea sa devina comunist dupa un stagiu „cruciat"; in calitate de legionar pocait, el participa la campania impotriva Garzii de Fier). Submediocritatea si veleitarismul, dar probabil si orientarea extremista, ca si toate dubiile create de dizidenta lui Stelescu si de sprijinirea acesteia de catre forte interesate in „demascarea" lui Corneliu Zelea Codreanu nu vor fi fost, desigur, straine de absenta aproape socanta a oricarui scriitor sau intelectual cat de cat valoros printre colaboratorii si redactorii *Cruciadei Romanismului.* Din acest punct de vedere, colaborarea lui Panait Istrati a insemnat o sansa extraordinara de iesire din anonimat pentru *cruciati.*

Revista aparuse de altfel sub semnul cautarii unei tutele spirituale de natura sa-i furnizeze prestigiu. Nationalismul („romanismul") era prezentat ca neavand legatura cu politica, in acceptiunea de politicianism se poate presupune, si nici cu vreo ideologie. incercarile de precizare a unei identitati aflate dincolo si deasupra taberelor politice si ideologice nu au lipsit - „CRUCIADA este o gazeta de *orientare*, nu de lupta"; „Politicul si spiritualul isi infratesc la aceasta gazeta, egalitar, modestele lor putinte in vederea unei finalitati supreme: spiritualizarea Natiunii, intelegand pentru asta sa nu serveasca nici o ideologie actuala", proclama redactorul-sef (Alexandru Talex, „Spiritualitatea noastra", *C.R.*, nr. 14, 7 martie 1935). Se accepta, totusi, ca exista un „intelectual cruciat" si un „cruciat politic", fara a se stabili insa diferenta dintre cele doua creaturi din *laborator,* cum fusese numita *Cruciada Romanismului* de directorul ei: „...la aceasta gazeta politicul este interpretat si admis numai pe baza unei temeinice realitati spirituale a individului. «Intelectualul cruciat» este astfel un ins perfect moral si doct, care analizeaza si asimileaza viata sub aspectul ei superior-organic. intelegand nu numai sa formeze legi si adevaruri, ci si sa le socializeze. Asemenea lui este si cruciatul politic" (Alexandru Talex, „Politic si spiritual", *C.R.,* nr. 15, 14 martie 1935). *Cruciada Romanismului* anticipeaza „cruciada ameliorarii omului": „In laturi deci cu toate lesturile intelectuale, consumatoare egoiste si parazitare de frumuseti, care ocolesc binefacerea colectiva. Ne trebuie suflete de tineri, cumpatati pana la nebunie, sinceri in vorbele lor ca si in faptele oricarei zile. Cu asemenea tovarasi cruciada ameliorarii omului este nu numai posibila, ci chiar anticipata" (*Idem*).

In primul numar al *Cruciadei Romanismului* fusesera publicate, in chenare menite sa atraga atentia, diverse citate din Vasile Parvan, a caror retorica mesianica va fi fost, probabil, modelul indepartat al diverselor bombastice reflectii despre misiunea spirituala a „cruciatilor".

In acelasi numar aparea si o recenzie despre romanul *Biroul de plasare* de Panait Istrati, semnata de Alexandru Talex. Autorul recenziei este foarte nemultumit de starea literaturii romane din acel moment (1934), socotita decadenta si formalista: „problema romanului si in genere a literaturii romanesti imbraca de la o vreme aspecte de o acuta decadenta. Atat scriitorii cat si publicul se perpetueaza intr-o stare confuza si sterila. Primii ignorand realitatea sufleteasca a acelor care ii cumpara. Iar ultimul, convins gresit ca cetirea unei carti nu trebuie sa insemne nimic in viata sufleteasca a lectorului. Datorita acestor doua false psihologii am ajuns la realitatea unei literaturi formaliste, fara ecou si in care jocul mai stapanit sau mai exuberant al fanteziei stapaneste totul. Scriitorii nostri, de azi, uita in majoritatea cazurilor ca literatura indeplineste un rol social si ca atare menirea ei este de a forma si desavarsi sufletele. Daca publicul cetitor romanesc este atat de nauc si de circumspect in cumparaturile de carti literare, de vina sunt numai *intelectualii,* aceia care au scris utopii fanteziste ori au copiat fotografic si fara adancime viata. Rezulta de aici ca nivelul scazut, atat moral cat si material, al literaturii noastre - oglindeste deficientele reale ale grupului de personalitati creatoare". Este citat Vasile Parvan, cu o afirmatie din 1927 („La noi se

face astazi o literatura formalista. De aceea nu are ecou...”), precizandu-se ca din toata literatura romana acesta nu a pretuit decat pe Eminescu, Creanga, Cosbuc si Odobescu. Diatriba impotriva contemporanilor continua astfel: „Numai atat, fiindca literatura romaneasca e atunci, ca si aceea de astazi, era straina de imperativele adevaratei arte, de sufletul creator romanesc. Tinta tuturor fiind sporirea productivitatii in beneficiul simturilor inferioare. Falsificarea sufletului creator romanesc, prin productii formaliste, spre a se compromite definitiv speranta ca poporul romanesc ar putea da ceva trainic si de cinste in manifestarile lui intelectuale”. Fireste ca in acord cu nazuinta pedagogic-nationala a *Cruciadei Romanismului* era infatisata si orientarea necesara scoaterii spiritualitatii romanesti din nefericitul impas descris: „Spiritualitatea romaneasca numai atunci isi va avea o legitima existenta, cand va tasni din suferinta milenara a acestui neam si-i va trai trecutul si realitatile, - dezbarandu-se de imprumuturile fara fond ale strainatatii, care ne socoate coloniali” (*C.R.,* nr. 1, 22 noiembrie 1933). in acelasi spirit, autorul acestei recenzii va preconiza dupa cateva luni chiar si o epurare fizica a lumii literare romanesti: „La zid, deci, cu toti Rebrenii, Minulestii, Petrestii, Arghezii, Sadovenii, care spun ca viata fara compromisuri este o imposibilitate” (*C.R.,* nr. 29, 27 iunie 1935). Proclamat in cronica *la Biroul de plasare* „cel mai mare scriitor roman” si opus intregii literaturi romane a momentului, socotita „decadenta”, „formalista” si infeudata strainatatii, de nu chiar nociva „spiritualitatii romanesti”, Panait Istrati va fi prefacut, dupa moarte si pe baza scurtei lui colaborari, de trei luni, in totem al *Cruciadei Romanismului.* Desi in „strainatate” se facuse cunoscut Istrati ca scriitor, desi „strainatatea” il facuse celebru, desi, in definitiv, el isi scrisese opera literara intr-o limba „straina”, nimic nu a putut impiedica anexarea si transformarea lui intr-o mumie sacra a revistei si gruparii *Cruciada Romanismului.*

Dupa moartea lui Panait Istrati, la 16 aprilie 1935, in paginile *Cruciadei Romanismului* se dezlantuie un cult posesiv al celui care scrisese *Omul care nu adera la nimic.* De la tanara vaduva a decedatului (Margareta (n. Izescu, 1908-1991), a treia sotie a lui Panait Istrati. Casatoria a avut loc in 1932. S-au cunoscut la Braila, in toamna anului 1930, cand Istrati avea 46 de ani, iar viitoarea lui sotie 22. La 9 noiembrie 1930, Istrati ii scria unui amic grafolog si poet din Geneva, Frangois Franzoni, ca este „o femeie pe gustul meu, *ca. femeie”,* iar la 14 noiembrie ii cerea sa-i faca un portret grafologic al Margaretei, trimitandu-i o scrisoare primita de la aceasta *(Cahiers Panait Istrati*, nr. 8, 1991, pp. 147-150) se obtin manuscrise si fotografii inedite, publicate in revista oarecum torential, dar nu si tocmai ingrijit - la 16 mai, de exemplu, sunt reproduse o fotografie a lui Istrati cu *Dejoung* (in realitate *A.-M. de Jong,* scriitor olandez) si o alta cu „prietenul sau *Nicu Kazansaki”* (= *Nikos Kazantzakis),* din fireasca graba, desigur, a valorificarii. Asa se obtine manuscrisul „testamentului politic” al lui Istrati, *intre fascism si comunism, testament poilitic al unui martor al timpului nostru,* publicat la 23 mai 1935 (*C.R.*, nr. 24, p. 3 (in franceza) si 4 (in romana), continuari in p. 5). Fusese scris in franceza si destinat publicatiei pariziene de dreapta G*ringoire,* dar nu a mai fost trimis; redactia ii multumeste „dnei Margareta Panait Istrati pentru atentia acordata fata de *Cruciada,* dandu-ne spre publicare acest prea pretios manuscris”.

Plasat in mausoleul de semidoctisme al revistei, Istrati este prefacut, fara voia lui, intr-un reper politic, intr-un model al *cruciatilor,* chiar intr-un inaintas al lor. „Nu suntem nici de *dreapta,* nici de *stanga,* dupa cum nici Panait Istrati nu a fost. Nu suntem *dizidenta* niciunei organizatii falimentare si nici *codarla* vreunui om sau partid politic. *Cruciada* este mai degraba actul de revolta al unei tinereti care rupe cu traditia si se avanta furtunoasa pe fagasuri care conduc la superiorizarea vietii omului.” (Alexandru Talex, *Panait Istrati si* Cruciada Romanismului, *C.R.*, nr. 26, 6 iunie 1935)

Varat in patrimoniul *Cruciadei Romanismului,* Istrati e, fireste, supus obligatiei de a i se conforma ideologic, fie si post-mortem. Cand, la *)* 13 iunie 1935, doua luni dupa moartea lui, se publica in traducere prefata la editia franceza a romanului *Casa Thiiringer* (1933), intitulata *Prefata la Adrian Zografi sau marturia unui scriitor din vremea noastra (Preface a Adrien Zograffi ou Les aveux d'un ecrivain de notre temps),* revista si traducatorul (*Prefata la Adrian Zografi sau spovedaniile unui scriitor din vremea noastra,* traducere de Alexandru Talex, *C.R.,* nr. 27, 13 iunie 1935) isi iau astfel libertatea de a elimina un intreg pasaj despre *patrii,* ce contrazicea radical militantismul romanist al *-udatilor,* iata-l:

„Patrii? Jos toate patriile, nationale sau internationale, cu vechii sau cu noii lor stapani, democrati ori absolutisti, toti stapani - jos toate patriile care fac intotdeauna sa fie ucisi unii pentru ca altii sa traiasca. Refuza sa crapi, indiferent pentru ce-ar fi. Incruciseaza-ti bratele! Saboteaza totul! Ramai pe loc, cu toata greutatea masei tale. Spune acestor domni, oricine ar fi ei, sa se duca ei sa fie omorati pentru toate aceste patrii pe care si le inventeaza in fiecare secol si care seamana toate intre ele. Tu, omule gol, omule care nu ai decat bietele tale brate sau bietul tau cap, refuza-te la tot, la tot: ideilor, ca si tehnicii lor; artelor, ca si revoltei lor confortabile. Iar daca iti vine cheful de a crapa totusi pentru cineva sau ceva, crapa pentru o tarfa, pentru o javra de prieten sau pentru lenea ta.” (*Cf. Panait Istrati, Vie d'Adrien Zograffi,* Gallimard, 1969, p. 18)

Cum ar fi putut accepta *cruciatii* asemenea indemnuri?! Evident, absenta acestui paragraf nu este marcata in nici un fel (Nu este marcata ori semnalata nici la reeditarea in volumul *Panait Istrati, Cruciada mea sau a noastra,* Cuvant inainte de Jean Hormiere, editie ingrijita de Ciprian Moga, Delta Press, Cluj, 1992. Acest volum, pe a carui coperta figureaza doar numele lui Istrati, cuprinde in realitate doar 14 texte ale lui, 10 fiind de Mihail Stelescu si 4 de Alexandru Talex. Editarea acestei culegeri a fost cea mai recenta tentativa de a-l ancora postum pe Panait Istrati de *Cruciada Romanismului*).

Se organizeaza pelerinaje „la mormantul marelui disparut” (*Cf. C.R.*, nr. 24, 23 mai 1935), dar si la Braila - „cu ocazia implinirii a trei luni de la moartea marelui nostru scriitor si precursor, Panait Istrati, gazeta *Cruciada Romanismului* organizeaza un pelerinaj la Braila, la mormantul Joitei Stoica Istrate, mama-sa” (*Cf. C.R.,* nr. 31, 11 iulie 1935). Pelerinii cruciati vor sa dezhumeze osemintele Joitei si sa le aduca la Bucuresti, unde era inmormantat fiul, dar unii braileni se opun si vor sa-l aduca ei pe Istrati in orasul lor. Se infiinteaza chiar o asociatie pentru dezgroparea lui Istrati de la cimitirul Bellu si transportarea ramasitelor lui pamantesti la Braila. „Motorul campaniei” este un fost prieten al raposatului, frizerul Nicu Constantinescu, dar *Cruciada Romanismului* (*Cf C.R.,* nr. 35, 8 august 1935) il demasca pe intrigant. Maleficul Figaro din Braila profitase de nestiinta de carte a unui unchi al lui Istrati, mos Dumitru, ruda cea mai apropiata a defunctilor, si-l pusese sa semneze o declaratie de opozitie la dezhumarea osemintelor Joitei, sora lui. Cand afla adevarul, mosul se dezice insa de manevra perfida a frizerului, „tragandu-i o injuratura de aceia romaneasca”, se relateaza cu mandrie nationala intr-un reportaj din *Cruciada Romanismului* („Dezhumarea osemintelor mamei lui Panait Istrati”, *C.R.*, nr. 33, 25 iulie). Se amesteca si presa in acest razboi, intr-o gazeta braileana, „fituica cotidiana *Tempo”*, scrie cu dispret *Cruciada Romanismului,* s-a publicat stirea grozava, dar neadevarata, ca taranii din Baidovinesti „stau cu ciomegile la margine si nu dau voe celor de la *Cruciada* sa iasa din sat cu ramasitele Joitei Istrate” (*Idem*). Fusese doar o intoxicare, la 27 iulie, intr-o sambata, ramasitele pamantesti ale Joitei sunt aduse la Bucuresti si

reingropate linga ale fiului, anunta *Cruciada Romanismului* in numarul din 1 august (*Reinhumarea osemintelor mamei lui Panait Istrati,* articol semnat *a.tal., C.R.,* nr. 34, 1 august 1935). Dar macabra disputa nu se incheie. Dupa o saptamana, in *Cruciada Romanismului* apare un vehement articol intitulat „Hienele din jurul unor morminte” (*C.R.,* nr. 35, 8 august 1935), iar apoi se recurge la bunul procedeu al publicarii de scrisori primite de la cititori indignati, „Cum judeca cititorii campania hienelor memoriei lui Istrati” (*C.R.,* nr. 36, 15 august 1935).

Si astfel, aproape numar de numar, Istrati va fi prezent in paginile *Cruciadei Romanismului* sub cele mai variate forme, de la publicarea de fotografii si texte inedite provenite de la vaduva lui, pana la contributii gen „Ideile politice ale lui Panait Istrati” (*C.R.,* nr. 39, 5 septembrie 1935), „Panait Istrati si Rusia Sovietica” (*C.R.,* nr. 54, Craciun 1935), „Panait Istrati si L. Tolstoi (un emotionant articol scris de in agricultor din comuna Siscani)” (*C.R.,* nr. 55, 2 ianuarie 1936), amintiri despre el, polemici in legatura cu el, citate mobilizatoare selectate din publicistica lui etc. Articolele publicate de Istrati in revista sunt grabnic stranse intr-o brosura, aceasta are un titlu, *Cruciada mea sau a noastra,* care nu-i apartine scriitorului, dar care face din el un „cruciat”, iar culegerea:este publicata, desigur, de *Editura Cruciada Romanismului* (*Panait Istrati, Cruciada mea sau a noastra* (cu un studiu-anexa de Alexandru Talex), Editura Cruciada Romanismului, Bucuresti, 1936.?). Mort, Istrati nu are cum se impotrivi acestui abuz.

La 19 mai 1935, *cruciatii* infiinteaza o asociatie „Prietenii lui Panait Istrati” (*Cf. C.R.,* nr. 24, 23 mai 1935). Era cea dintai din lunga istorie a asociatiilor cu aceasta denumire. Cum exemplul bun de la centru porneste, asociatiile de „prieteni” se inmultesc si rasar te miri unde (la 20 iunie, de pilda, se mentioneaza formarea unei astfel de asociatii la Jimbolia, cu 20 de membri). Asociatiile „prietenilor lui Panait Istrat” capata astfel aspectul de organizatie de mase, un aspect totusi destul de nepotrivit cu omagierea memoriei unui scriitor. La 18 iulie, in *Cruciada Romanismului* se anunta ca, intrucat in tara „au luat fiinta foarte multe asociatii de prieteni ai lui Panait Istrati”, s-a decis constituirea unui „secretariat general al acestor asociatii, care sa centralizeze activitatea lor si sa dispuna o activitate omogena”. La 7 iunie are loc inaugurarea *Centrului de studii al „ Cruciadei Romanismului”,* cu o comunicare tinuta de Alexandru Talex, intitulata *Panait Istrati, omul, opera, agitatorul si „aderarea” lui la „Cruciada Romanismului”* (*Cf. C.R.,* nr. 27, 13 iunie 1935). La primul congres al miscarii *Cruciada Romanismului,* tinut in noiembrie 1935, Mihail Stelescu a propus, „in semn de omagiu pentru marele nostru disparut Panait Istrati, ca Ia fiecare sedinta si congres cruciat sa se lase un scaun liber, pentru a se sti ca desi mort, noi il pastram inca in mijlocul nostru” (*C.R.,* nr. 51, 29 noiembrie 1935).

Fara voie si postum, Istrati fusese prefacut intr-un fel de parinte spiritual al *Cruciadei Romanismului*, in calitate de roman recuperat prin moarte - *„Cruciada Romanismului* isi face o datorie de onoare aparand memoria lui Panait Istrati, cel care s-a nascut hoinar, a trait singur si a murit roman” (*C.R.,* nr. 35, 8 august 1935).

Fereste-ma, Doamne, de cei carora le „ raman scump „, de cei carora le sunt... ieftin ma feresc eu singur! - exclamase Istrati la sfarsitul unui articol publicat chiar in *Cruciada Romanismului* (*C.R.,* nr. 11, 14 februarie 1935).